

24
A-13
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

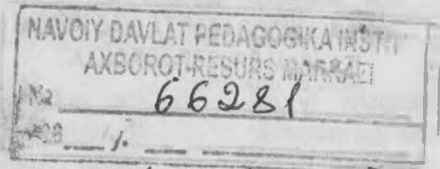
Sh.A.Abdullayeva, D.A.Axatova, B.B.Sobirov, S.S.Sayitov

PEDAGOGIKA

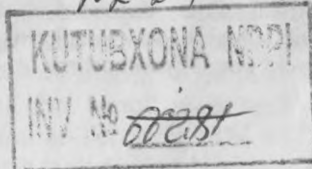
(ekspres-ma'lumotnoma)

(O'quv qo'llanma)

~~5065~~
APM x/14

N. 324 N. 3417.12.u.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
"FAN" NASHRIYOTI

Fan olamida bugungi kunda sodir bo'layotgan yangiliklar o'zining shitobi va ko'lami bilan insonni hayratga soladi. Mazkur o'quv qo'llanma Pedagogika fani sohasida turg'un bo'lib qolgan, shu bilan birgalikda bugungi kunda yuzaga kelayotgan yangi tushunchalarni anglashda, pedagogik texnologiyaga oid kategoriyalarni tahlil qilishda kitobxonlarga jiddiy ko'makchi bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir. Mualliflar qo'l urgan o'quv qo'llanmada ikki yuzga yaqin pedagogikaga oid savollarga sharhlar va izohlar keltirilgan bo'lib kitobxonlar zarur axborotni kam vaqt sarflab zudlik bilan topa olishlariga imkoniyat yaratilgan

Ushbu o'quv qo'llanma Pedagogika oliygohlari bakalavr yo'nalishlarining barcha sohalari (5141400; 5141100; 5140400; 5141600; 5141700; 5140500; 5140300; 5140100; 5141500) bo'yicha tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim davlat ta'lim standartlari (-T., 2003) talablari asosida tuzilgan «Pedagogika nazariyasi va tarixi», «Pedagogik mahorat», «Pedagogik texnologiya» fanlari o'quv dasturlariga monand holda tayyorlandi. Undan talabalar joriy, oraliq, yakuniy nazoratlarga tayyorlanish mobaynida ham foydalanishlari mumkin.

Mazkur qo'llanmada zamonaviy o'zbek va chet el olimlari qarashlari, ilmiy asarlar, davriy nashrlar, elektron ma'lumotlardan foydalanildi.

Mualliflar ushbu qo'llanma to'g'risidagi kitobxonlarning barcha taklif va mulohazalarini zo'r mamnuniyat bilan qabul qilishadi.

Ekspress-ma'lumotnomaning «Pedagogikaning umumiy asoslari», «Pedagogik mahorat» bo'limlarini Sh.A. Abdullayeva va D.A. Axatova, «Ta'lim nazariyasi» bo'limini Sh.A. Abdullayeva, «Tarbiya nazariyasi» bo'limini D.A. Axatova, «Pedagogika tarixi» bo'limini B.B. Sobirov, «Yangi pedagogik texnologiyalar», «Pedagogik amaliyot» bo'limlarini S.S. Sayitov va B.B. Sobirovlar tayyorlashdi.

Mas'ul muharrir:

Taqrizchilar:

f.f.n. O. Qayumov

p.f.d, prof. X.I. Ibragimov

p.f.n., dots. I. T. Misliboyev

Mazkur o'quv qo'llanmani o'quv dasturlari, darsliklar va o'quv qo'llanmalarini qayta ko'rib chiqich va yangilarini yaratish bo'yicha Respublika Muvofiqlashtiruvchi komissiyasi nashrga tavsiya etgan.

SO'Z BOSHI O'RNIDA

Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq siyosiy, ijtimoiy, huquqiy, madaniy-ma'naviy va ilmiy hayotimizda ko'plab yangiliklar, umumbashariy jarayonlar bilan bog'liq ijobiy o'zgarishlar sodir bo'ldi.

Fan va texnika olamida turli-tuman ajoyib kashfiyotlar yuz bermoqda. Ijtimoiy hayot sohalarida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarni to'g'ri talqin qilishda, murakkab pedagogik jarayonlarning yechimini topishda ko'pincha ilmiy atamalarni to'g'ri anglab yetish muhim ahamiyat kasb etadi. «Eng muhimi inson va fuqaroning fikrlash va dunyoqarashi o'zgarimoqda, siyosiy va ijtimoiy ongi, uning umumiy saviyasi to'xtovsiz o'sib bormoqda»¹ - deb ta'kidlaydi Prezidentimiz I.A. Karimov.

Mana shunday jarayonlarni, yangiliklarni tahlil qilishda, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ma'naviy, madaniy, diniy merosimizni avaylab, bilim va ko'nikmalarini yosh avlodga taqdim etishda, yangicha mantiqiy fikrlash malakasini shakllantirishda pedagogikaning ahamiyati salmoqlidir. Ijtimoiy voqea-hodisalarni, hayotda sodir bo'layotgan yangiliklarni tushunib olish va uni himoya qilish uchun esa zamonaviy fan bilan tanishish zarur.

Ma'lumki, har bir mustaqil fan o'zining predmeti va metodologik asoslariga egadir. Pedagogika ham boshqa fanlar kabi avvalo jamiyatning talab va ehtiyojlari asosida vujudga keldi.

Shu sababli ta'lim-tarbiya jarayonini ijtimoiy hayotning ajralmas qismi deb qarash lozim, chunki ta'limiy va tarbiyaviy ishlarni olib bormasdan turib, jamiyatni, uning rivojlanishini tasavvur qilish qiyin.

Hozirgi kunda Pedagogika ta'lim-tarbiyaning maqsadi va vazifalari, davlat ta'lim standartlari, ta'lim va tarbiyaning usullari, tashkil etish shakllari, umuman uning qonuniyatlari haqida bilim, ma'lumot beradigan fanga aylandi.

Pedagogika nafaqat o'zining o'rganuvchi predmeti, balki tarixiy rivojlanishi bilan ham nihoyatda qiziqarli fandır.

«Avesto» ta'limoti, «Qur'oni Karim» sabog'i, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (810-970), Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy (824-892) kabi hadis ilmining ulug'lari ta'lim-tarbiya jarayonida o'ziga xos o'rin egalladilar.

¹ Barkamol avlod orzusi. To'xtapo'lat Risqiyev tahriri ostida.-T., «Sharq», 1999y, 43 b.

Ilk o'rta asrlarda Abu Nosir Forobiy (789-950), Abu Ali ibn Sino (980-1037), Abu Rayhon Beruniy (937-1051), Kaykovus (XI asr), Ahmad Yugnakiy (XI asr), Mahmud Qoshg'ariy (XI asr) kabi allomalar ta'lim tarbiyaga oid dunyoviy fikrlari bilan dovrug' qozondilar.

O'zbek badiiy tilining asoschisi, buyuk davlat arbobi Mir Alisher Navoiy o'zining tarbiyaviy ahamiyatga molik bo'lgan noyob asarlari, ilmiy tafakkur va falakiyot ilmi sohasida yetuk dunyoqarash sohibi Mirzo Ulug'bek ma'rifiy qarashlari, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqa adiblar o'zlarining o'lmas ijodiyoti bilan pedagogika taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shdilar.

Ovro'po faylasuflari Tertullian (160-222), Avgustin (354-430), Akvinat (1225-1274) larning pedagogik ta'limoti muvaffaqiyat qozongan bo'lmasada, rotterdamlik Erazm (1466-1536), italiyalik Vittorino de Feltre (1378-1446), farangistonlik Fransua Rable (1494-1553) va Mishel Monten (1533-1592)larning insonparvarlik g'oyalari, ta'lim-tarbiyaga oid qarashlari muhim ahamiyat kasb etdi.

Didaktikaning asoschisi, chex olimi Yan Amos Komenskiyning ta'lim tamoyillari, shakllari va uslublari to'grisidagi ilmiy qarashlari, ingliz faylasufi va pedagogi Jon Lokk (1632-1704)ning «jentelmen tarbiyasi» - tadbirkor va ma'rifatli, ishbilarmon va ziyoli, e'tiqodi kuchli shaxs tarbiyasiga oid ta'limoti bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotganicha yo'q.

Fransuz ma'rifatparvar mutafakkirlari Deni Didro (1713-1784), K.Gelvetsiy (1715-1771), P. Golbax (1723-1789), Jan Jak Russo (1712-1778) larning demokratik va gummanistik qarashlari, shveysariyalik olim Iogann Genrix Pestalotsi (1746-1827)ning o'quvchilarning ma'naviy tarbiyasi va rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasi pedagogika sohasini kengaytirdi.

Amerikalik olimlar Iogann Fridrix Gerbart (1776-1841), Jon Dyui (1859-1952), Edvard Torndayk (1874-1949)larning fanga «tarbiyaviy ta'lim», «dars modeli», «rivojlantiruvchi topshiriqlar tizimi», «eksperimental pedagogika», «test usuli» kabi tushunchalarni kiritishlari, noan'anaviy pedagogik ta'limotlari, nemis olimi Fridrix Adolf Disterveg (1790-1886)ning ta'lim tamoyillari muammolariga qarashli nazariyasi insonlarni hanuz-gacha originalligi bilan hayratga soladi.

Rus milliy pedagogikasining asoschisi Konstantin Dmitriyevich Ushinskiy (1824-1870)ning o'qitishning xalqchilligi nazariyasi, ulug' yozuvchi, olim, pedagog va tanqidchi Lev Nikolayevich Tolstoy(1828-1910) ning o'qitish jarayonidagi hayotiylik tamoyili ta'lim-tarbiya jarayonida o'ziga xos o'rinni egalladi.

Jadidchilik harakatining yorqin namoyondalaridan Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo'ja Behbudiy, Saidahmad Sidiqiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Ishoqxon Ibrat, Muhammadsharif So'fizoda kabilar Turkiston maorifi va ta'lim-tarbiya tizimi rivojiga salmoqli hissa qo'shdilar. Ular o'zlarining sermazzmun hayoti va faoliyatlari bilan hanuzgacha yosh avlodga ibrat namunasi bo'lib kelmoqda.

Bugungi kunga qadar pedagogika sohasida yangi- yangi ta'limotlar, g'oyalar kashf qilindi, yuzlab risolalar, asarlar yaratildi, bu sohaga oid «Everest cho'qqilari» zabt etildi, ammo tarbiya jarayonidagi insonni chuqur o'ylashga cho'mdiradigan muammolar hanuzgacha o'z yechimini to'laqonli topganicha yo'q.

Pedagogikaning metodologik asosi yosh avlodni tarbiyalash an'analarini, jamiyatning taraqqiyot bosqichlaridagi o'qitish va kamol toptirish tizimlarini, ularning qonun-qoidalarini, qomusiy mutafakkirlar, ma'rifatparvar adiblar va pedagoglarning ta'lim-tarbiya, ma'rifatga doir g'oyalarini va ularning rivojlanishini mukammal o'rganadigan fandir.

Zamonaviy Pedagogika ijtimoiy hayot jabhalarida faoliyat ko'rsatayotgan shaxslarni bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatga bardosh bera oladigan, yuksak ongli, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, komil inson etib tarbiyalashdek muhim masalalarni hal qilishi lozim.

Fan olamida bugungi kunda sodir bo'layotgan yangiliklar o'zining shitobi va ko'lami bilan insonni hayratga soladi. Mazkur ma'lumotnoma bugungi kunda pedagogika fani sohasida yuzaga kelgan yangi tushunchalarni anglashda, pedagogik texnologiyaga oid kategoriyalarni tahlil qilishda kitobxonlarga jiddiy ko'makchi bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir. Mualliflar qo'l urgan ekspres-ma'lumotnomada yuzdan ortiq pedagogikaga oid savollarga sharhlar va izohlar keltirilgan bo'lib kitobxonlar zarur axborotni kam vaqt sarflab zudlik bilan topa olishlari mumkin.

Mazkur ma'lumotnomaning «Pedagogikaning umumiy asoslari» deb nomlangan birinchi bo'limida Kadrlar tayyorlash milliy dasturining vazifalari, ularning mohiyati, amalga oshirish bosqichlari, «Ta'lim to'g'risida»gi qonunning tuzilishi, O'zbekistonda ta'lim tizimi va turlari; pedagogika fani, uning vazifalari, asosiy kategoriyalari, ushbu fanning boshqa fanlar bilan aloqasi, jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni, ilmiy tadqiqot metodlari to'g'risida ma'lumot keltirilgan.

«Tarbiya nazariyasi va amaliyoti» bo'limida mualliflar tomonidan tarbiya jarayoni, uning mohiyati va vazifalari, metodlari, shakllari, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, milliy ong, milliy istiqloq g'oyasi va

mafkurasining komil inson tarbiyasidagi o'rmi, tarbiya qonuniyatlari va tamoyillari to'g'risida keng ma'lumot yig'ilgan. Shunisi diqqatga sazovorki, mualliflar ushbu bobda tarbiyada maktab, oila, jamoatchilik hamkorligi shakllarini, ma'naviy axloqiy tarbiyaning mazmunini ochib berishga harakat qilishgan; axloq va axloqlik kategoriyalari haqida mutafakkirlarning qarashlarini keltirishgan.

«Didaktika-Ta'lim nazariyasi» bo'limida ta'lim jarayoni, uning xususiyatlari, O'zbekistonda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari, didaktika va uning kategoriyalari, ta'lim mazmunini aks ettiruvchi normativ hujjatlar, ta'lim metodlari, tamoyillari, bosqichlari, zamonaviy axborot va kompyuter texnologiyalari to'g'risidagi ma'lumotlar jamlangan.

«Pedagogika tarixi» bo'limida pedagogika tarixi fan va o'quv predmeti sifatida, qadimgi yozma ma'rifiy yodgorliklarda, ulug' bobokalonlarimiz merosiy o'gitlarida, mutafakkirlarning noyob asarlaridagi ta'lim-tarbiya masalalari, hadis ilmi rivojida Al-Buxoriy, at-Termiziylarning o'rni, qomusiy olimlarimiz Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nosir Forobiylarning pedagogik qarashlari, Temuriylar davrida ta'lim-tarbiya masalalari, jadidchilik harakati namoyondalarining Turkiston maorifi rivojiga qo'shgan hissalarini hamda hozirgi bosqichda jahon mamlakatlarida ta'lim-tarbiya tizimi to'g'risidagi ma'lumotlar keltirilgan.

«Pedagogik mahorat» bo'limida pedagogik qobiliyat va uning turlari, pedagogik texnika, pedagogik muloqat va uni boshqarish uslublari, pedagogik nazokat va pedagogik odob-axloq kabi tushunchalar o'z o'rnini egallagan.

«Ilg'or pedagogik texnologiyalar» deb atalmish oltinchi bo'limda pedagogik texnologiya tushunchasining vujudga kelishi, unga berilgan ta'riflar, PT konsepsiyasining rivojlanish tarixi kabi tushunchalar yoritib berilgan. Shu bilan bir qatorda innovatsion texnologiya usullaridan «Brenshstorming», «Klaster», «Sinkveyn», «Keys», «Pinboard», «Insert» kabi usullar keng talqin qilingan.

Kitob YUNESKO, YUNPFA o'quv loyihasiga ko'ra professor-o'qituvchilarning ko'p yillik tajribasi va talaba-yoshlar bilan o'tkazilgan so'rovnomalar natijalari asosida tayyorlangan. Mazkur kitob Respublikamizning pedagogika va boshqa barcha oliygo'ha talabalari, uzluksiz ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatayotgan o'qituvchilar uchun mo'ljallangan bo'lib, undan Pedagogika bilan qiziquvchi barcha kitobxonlar foydalanishi mumkin.

Professor Xolboy Ibragimov

I-BO'LIM. PEDAGOGIKANING UMUMIY ASOSLARI

Kadrlar tayyorlash milliy modeli va uning mohiyati

1997-yilning 29-avgustida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasida «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" qabul qilindi. Ularda ta'lim-tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini isloh qilishga oid asosiy yo'l-yo'riqlar ko'rsatib berildi.

Ma'lumki, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi besh bo'limdan iborat bo'lib, unda kadrlar tayyorlash tizimini isloh qilish omillari, dasturning maqsadi, vazifalari va uni ro'yobga chiqarish bosqichlari, kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari, dasturni ro'yobga chiqarishga oid chora-tadbirlar belgilab berilgan. Dasturning 3-bo'limida kadrlar tayyorlashning milliy modeli mohiyati yoritilgan. Kadrlar tayyorlash milliy modelining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat ekanligi ko'rsatilgan (1-chizma):

«Shaxs - kadrlar tayyorlash tizimining bosh sub'ekti va ob'ekti, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va ularni amalga oshiruvchi»¹. Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash bilan uzviy bog'liq bo'lgan uzluksiz ta'lim tizimi orqali har tomonlama barkamol shaxs-fuqaroni shakllantirishni nazarda tutadi. Shu tarzda fuqaroning eng asosiy konstitutsiyaviy huquqlaridan biri bilim olish, ijodiy qobiliyatni namoyon etish, intellektual jihatdan

¹ Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 y, 41 bet.

rivojlanish, kasbi bo'yicha mehnat qilish huquqi ro'yobga chiqariladi.

Ta'lim xizmatlarining iste'molchisi sifatida shaxsga davlat tomonidan ta'lim olish va kasb-hunar tayyorgarligi ko'rish kafolatlanadi. Ta'lim jarayonida shaxs davlat ta'lim standartlarida ifoda etilgan talablarni bajarishi shart. Ta'lim xizmatlarining amalga oshiruvchi sifatida shaxs munosib darajada malaka darajasini olgach, bilim va tajribalarni ta'lim jarayonida yosh avlodga o'rgatish, moddiy ishlab chiqarish, ilm-fan, madaniyat va maishiy xizmat sohaslarida faoliyat ko'rsatish bilan shug'ullanadi.

Har bir odam faqat ta'lim, ijtimoiy tarbiya va ma'naviy kamolot, kasb-hunar o'rganish tizimi vositasidagina Shaxs bo'lib shakllanadi.

Natijada shaxsning ijtimoiy kamol topishi- uning jamiyat uchun foydali funksiyalarni bajarishi, o'z vazifa va burchlarini puxta va ijodiy anglab, boshqalar bilan teng, mustaqill munosabatlarga kirishuvi yuz beradi.

Kadrlar tayyorlash tizimida shaxsning o'rni va roli, huquq va majburiyatlari konstitutsiyaviy mustahkamlanib, qonuniy himoyaga olingan va tegishli hujjatlarda batartib bayon etilgan.

«Davlat va jamiyat - ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimining faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni amalga oshiruvchi kadrlar tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafillari bo'lib, yuqori malakali raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlash bo'yicha ta'lim muassasalarining faoliyatini uyg'unlashtiradi»¹.

Davlat va jamiyat quyidagilarni, chunonchi:

- fuqarolarning ilm olish huquqini, ularning kasb tanlash va malaka oshirish imkoniyatlarini;

- akademik litsey yoki kasb-hunar kollejarida o'qib-o'rganish yo'nalishini tanlash huquqini beruvchi majburiy umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ma'lumoti olishni;

- davlat grantlari bazasida yoki pullik-bitim asosida oliy va undan yuqori darajalarda ma'lumot olish huquqini;

- davlat ta'lim muassasalarining moliyaviy ta'minotini;

- o'quvchilarning o'qish, yashash va dam olish sharoitlarini ta'minlash masalalarini hal etish sharoitlarini ta'minlash masalalarini hal etish yuzasidan jamoatchilik boshqaruvini rivojlantirishni;

- ta'lim jarayoni qatnashchilarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni;

¹ Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 y., 42 bet.

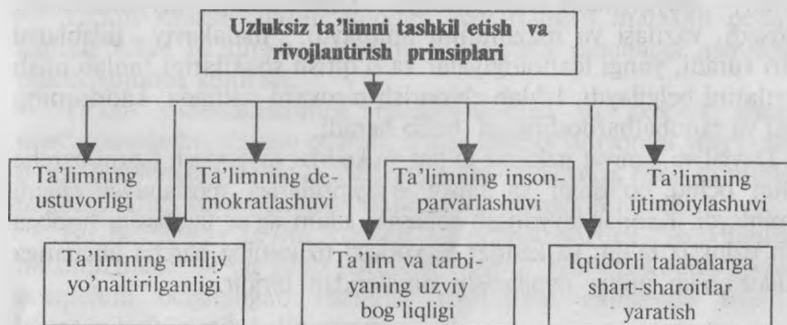
- ta'lim muassasalarining pedagog xodimlari, ota-onalarning bolalar tarbiyasi, hayotini himoya qilish uchun mas'uliyatlarini oshirish yuzasidan me'yoriy-huquqiy hujjatlarning amal qilish faoliligini kafolatlaydi.

Shunday qilib, shaxs uchun sifatli kasb-hunar tayyorgarligi, ijtimoiy rag'bat va himoya, favqulodda holatlarda yordam olish davlat tomonidan kafolatlanadi.

«Uzluksiz ta'lim-malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning asosi bo'lib, ta'limning barcha turlarini: maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash, maktabdan tashqari ta'limni, DTSni, kadrlar tayyorlash tizimi tuzilmasi va uning faoliyat ko'rsatish muhitini o'z ichiga oladi»¹.

Uzluksiz ta'lim tizimi inson va jamiyatning turli xil ta'limiy ehtiyojlarini qondirishi, bilimlarning qadr-qimmati va mavqeini ko'tarish uchun keng imkoniyatlar yaratib berishi, shuningdek iqtisodiyotning o'zgaruvchan ehtiyojlari sharoitida umumta'limiy, umummadaniy, kasbiy va ilmiy asosda mutaxassislar tayyorlash yo'li bilan fundamental bilimlar berib shaxsni ijtimoiy himoya qilishni ta'minlashi kerak.

Uzluksiz ta'limni tashkil etish va rivojlantirish prinsiplari quyida keltirilgan (2-chizma):

Uzluksiz ta'limni isloh qilish yo'nalishlari sifatida ta'lim tizimining kadrlar salohiyatini tubdan yaxshilash, davlat va nodavlat ta'lim muassasalarining har xil turlarini rivojlantirish, majburiy umumiy o'rta ta'limdan o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limiga o'tilishini ta'minlash, ta'limni boshqarish tizimini takomillashtirish, ta'lim

¹ Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 y, 42 bet.

1998
13

jarayoni va kadrlar tayyorlash sifatiga xolis baho berish tizimini yaratish, ta'lim va ilm-fan bilan bog'liq chet el hamda xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni kengaytirish kabilar belgilandi. (Uzluksiz ta'lim tizimi va turlari haqida quyida to'xtab o'tiladi)

«**Fan** - yuqori malakali mutaxassislar tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini ishlab chiquvchi»¹. Fan- ta'lim mazmunini tubdan yangilashda, ta'lim standartlari, ta'lim dasturlari, o'quv darsliklar va qo'llanmalar tayyorlashda, ilmiy-metodik ta'minotni amalga oshirishda bevosita ishtirok etadi. Qolaversa, fan kadrlar tayyorlashda buyurtmachi sifatida ilmiy izlanishlarni bevosita o'quv jarayoni bilan mutanosiblashtirishga erishadi.

«**Ishlab chiqarish** - kadrlarga bo'lgan ehtiyojni, shuningdek ularning tayyorgarlik sifati va saviyasiga nisbatan qo'yiladigan talablarni belgilovchi asosiy buyurtmachi, kadrlar tayyorlash tizimini moliya va moddiy-texnika jihatidan ta'minlash jarayonining qatnashchisi»². Ishlab chiqarish kadrlar tayyorlash tizimida buyurtmachi va iste'molchi funksiyalarini bajarib, kerakli yuksak darajalarda va tegishli sohalar uchun kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malaka oshirish jarayonida faol ishtirok etadi.

Ishlab chiqarishning ehtiyojlari kadrlar tayyorlashga bo'lgan ijtimoiy buyurtmani shakllantiradi, kasb-hunarga tayyorlashning maqsadi, vazifasi va mazmunini aniqlaydi, malakaviy talablarni ilgari suradi, yangi texnologiyalar va o'qitish shakllarini tanlab olish shartlarini belgilaydi. Ishlab chiqarish pirovard natijada kadrlarning sifati va raqobatbardoshligiga baho beradi.

Davlat va jamiyat uzluksiz ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimi barcha uchun ochiq bo'lishini va hayot o'zgarishlariga moslanuvchanligini ta'minlaydi. Kadrlar tayyorlash sohasida jahon ilg'or tajribasini hisobga olish uzluksiz ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimining barcha jihatlariga daxldor bo'lib, uning rivojlanishi omillaridan biridir.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirish bosqichlari

O'zbekistonning Kadrlar tayyorlash milliy dasturi 1997-yilning 29-avgustida qabul qilingan bo'lib, u besh bo'limdan tashkil topgan. Dasturning ikkinchi bo'limida dasturning maqsad va vazifalari

¹ Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 y, 42 bet.

² Уша жойда, 42 бет.

bilan birga uni ro'yobga chiqarish bosqichlari ham ko'rsatib berilgan. Dasturning maqsad va vazifalarini ketma-ket uch bosqichda amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Birinchi bosqich (1997-2001) yillarni o'z ichiga qamrab olgan bo'lib, unda mavjud kadrlar tayyorlash tizimining ijobiy salohiyatini saqlab qolish asosida ushbu tizimni isloh qilish va rivojlantirish uchun huquqiy, kadrlar jihatidan, ilmiy-uslubiy, moliyaviy-moddiy shart-sharoitlar yaratish ko'zda tutilgan edi. Bu bosqichda Ta'lim qonuni asosida ta'lim tizimi va mazmuni qayta ko'rildi, umumiy o'rta va oliy ta'lim uchun DTSlar yaratildi, ta'lim jarayoni didaktik va axborot ta'minotining yangi avlodini ishlab chiqish va joriy etish boshlandi, o'rta maxsus ta'lim uchun zarur moddiy-texnika, o'quv-uslubiy va kadrlar bazasi tayyorlandi, ta'lim muassasalari faoliyatiga baho berishning reyting tizimi joriy etila boshlandi.

Ikkinchi bosqich (2001-2005) yillarni o'z ichiga qamrab olgan bo'lib, unda Milliy dasturni to'liq ro'yobga chiqarish, mehnat bozorini rivojlantirish va real ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda unga aniqliklar kiritish nazarda tutiladi. Bu bosqichda quyidagi vazifalarni ham amalga oshirish muhim deb belgilangan:

Majburiy umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limiga, shuningdek o'quvchilarning qobiliyatlari va imkoniyatlariga qarab, tabaqalashtirilgan ta'limga o'tishni to'liq amalga oshirish;

Ta'lim muassasalarini maxsus tayyorlangan malakali pedagog kadrlar bilan to'ldirish, ularning faoliyatida raqobatga asoslangan muhit vujudga keltirish;

Ta'lim muassasalarining moddiy-texnika va axborot bazasini mustahkamlashni davom ettirish, o'quv-tarbiya jarayonini yuqori sifatli o'quv adabiyotlari va ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlash, uzluksiz ta'lim tizimini axborotlashtirishni amalga oshirish.

Bu bosqichda ta'lim xizmati ko'rsatish bozorini shakllantirish mexanizmlari to'liq ishga solinishi lozim. Hozirgi kunda ikkinchi bosqichda belgilangan vazifalar imkoniyat darajasida bajarilib, hayotga tadbiq etib kelinmoqda.

Uchinchi bosqich-2005 va undan keyini yillarni o'z ichiga qamrab olgan bo'lib, unda to'plangan tajribani tahlil etish va umumlashtirish asosida, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish istiqbollariga muvofiq kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va yanada rivojlantirish ko'zda tutilgan.

Bunda ta'lim muassasalarining resurs, kadrlar va axborot bazalari yanada mustahkamlanishi, o'quv-tarbiya jarayoni yangi o'quv-uslubiy majmualar, ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan

to'liq ta'minlanishi, milliy (elita) oliy ta'lim muassasalari qaror topishi ko'zda tutilgan.

«Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning tuzilishi, unga ko'ra O'zbekistonda ta'lim tizimi va turlari

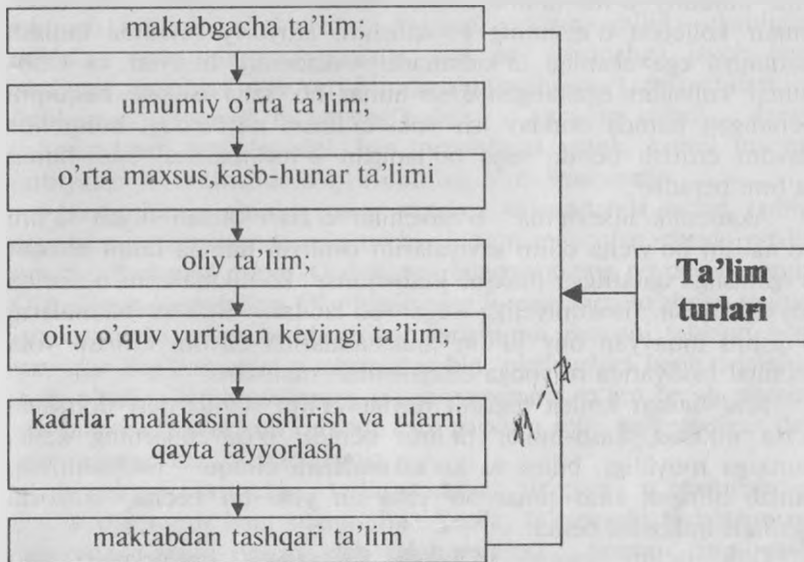
O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi IX sessiyasi (1997-yil 29-avgust)da ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish va uni yangi zamon talabi darajasiga ko'tarishni nazarda tutuvchi muhim davlat hujjatlari «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi qabul qilindi. Shu munosabat bilan yurtboshimiz «Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» mavzusida nutq so'zlab, ta'lim-tarbiya tizimida islohatlar o'tkazish zarurati va omillarini asoslab berdilar.

Ta'lim to'g'risidagi ushbu qonun besh bo'lim, 34 moddadan iborat bo'lib, uning maqsadi fuqarolarga ta'lim, tarbiya berish, kasb-hunar o'rgatishning huquqiy asoslarini belgilash hamda har kimning bilim olish mumkinligi kabi konstitusiyaviy huquqini ta'minlashdan iboratdir.

1-bo'lim «Umumiy qoidalar» deb nomlanadi. Unda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari, bilim olish, pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqlari, ta'lim muassasasining huquqiy maqomi, DTS, ta'lim berish tili kabi masalalar o'z ifodasini topgan.

2-bo'limda ta'lim tizimi va turlari mohiyati yoritilgan. Masalan, 9-moddada ta'lim tizimining mohiyati ifodalangan. Qonunga ko'ra **ta'lim tizimimiz quyidagilarni o'z ichiga oladi:** Davlat ta'lim standartlariga muvofiq ta'lim dasturlarini amalga oshiruvchi davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini; ta'lim tizimini rivojlanishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan tadqiqot ishlarini bajaruvchi ilmiy-pedagogik muassasalarni; ta'lim sohasidagi davlat boshqaruv organlari, shuningdek ularga qarashli korxonalar, muassasa va tashkilotlarni.

Mazkur qonunning 10-moddasida esa ta'lim quyidagi turlarda amalga oshirilishi ko'rsatiladi (3-chizma):

Qonunning 11-17- moddalarida har bir ta'lim turining mohiyati qisqacha yoritib beriladi. Unda ta'kidlanganidek, maktabgacha ta'lim bola shaxsini sog'lom va yetuk, maktabda o'qishga tayyorlangan tarzda shakllantirish maqsadini ko'zlaydi. Maktabgacha ta'lim bola olti-yetti yoshgay yetgunicha davlat va nodavlat maktabgacha tarbiya bolalalar muassasalarida hamda oilalarda amalga oshiriladi.

Umumiy o'rta ta'lim majburiy bo'lib, u quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi: boshlang'ich ta'lim (I-IV sinflar), umumiy o'rta ta'lim (I-IX sinflar). Umumiy o'rta ta'lim o'quvchilarning fanlar asoslari bo'yicha muntazam bilim olishlarini, ularda bilim o'zlashtirish ehtiyojini, asosiy o'quv-ilmiy va umummadaniy bilimlarni, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, mehnat ko'nikmalarini, ijodiy fikrlash va atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lishni va kasb tanlashni shakllantiradi. «Umumiy o'rta ta'lim tugallanganidan keyin ta'lim

fanlari va ular bo'yicha olingan baholar ko'rsatilgan holda davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi attesta beriladi»¹.

Qonunda o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi olish maqsadida har kim umumiy o'rta ta'lim asosida akademik litseyda yoki kasb-hunar kollejida o'qishning yo'nalishini ixtiyoriy ravishda tanlash huquqiga ega ekanligi ta'kidlanadi. «Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari egallangan kasb-hunar bo'yicha ishlash huquqini beradigan hamda bunday ish yoki ta'limni navbatdagi bosqichda davom ettirish uchun asos bo'ladigan o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi beradi»².

Akademik litseylarda o'quvchilar o'zlari tanlab olgan ta'lim yo'nalishi bo'yicha bilim saviyalarini oshirish hamda fanni chuqur o'rganishga qaratilgan maxsus kasb-hunar ko'nikmalarini o'zlarida shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu ko'nikmalarni o'qishni muayyan oliy ta'lim muassasalarida davom ettirish yoki mehnat faoliyatida ro'yobga chiqarishlari mumkin.

Kasb-hunar kolleji tegishli davlat ta'lim standartlari doirasida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi beradi; o'quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, bilim va ko'nikmalarini chuqur rivojlantirish, tanlab olingan kasb-hunar bo'yicha bir yoki bir necha ixtisosni egallash imkonini beradi.

Oliy ta'lim yuqori malakali mutaxassis tayyorlaydi, ikki bosqichda: bakalavriat va magistraturada amalga oshadi. (Bu haqda to'liq ma'lumot olish uchun mazkur qo'llanmaning «Bakalavriat va magistratura- oliy ta'lim bosqichlari» mavzusiga qarang.)

Qonunning **uchinchi** bo'limi ta'lim jarayoni qatnashchilarini ijtimoiy himoya qilishga bag'ishlangan bo'lib, unda ta'lim oluvchilarni va ta'lim muassasasi xodimlarini ijtimoiy himoya qilish, yetim hamda jismoniy va ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish masalalari qonuniy ifodasini topgan.

To'rtinchi bo'limida ta'lim tizimini boshqarishdagi Vazirlar mahkamasining, ta'limni boshqarish bo'yicha vakolatli davlat organlarining va mahalliy davlat hokimiyati organlarining vakolatlari ko'rsatilgan bo'lsa, **Beshinchi** bo'limda Yakuniy qoidalar ifodalab berilgan.

¹ Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 y, 47 bet.

² O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 y, 23 bet.

O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimov o'qituvchi burchi, mas'uliyati va uning barkamol shaxsni shakllantirishdagi o'rni haqida

Prezidentimiz I.A.Karimov o'z nutqlarida yoshlarga katta ishonch bildirib, O'zbekiston kelajagi yoshlar qo'lida ekanligini ta'kidlar ekan, avvalo yoshlarni shunday ishonchga javob bera oladigan insonlar qilib yetishtirish o'qituvchi va tarbiyachilarning fidokorona mehnati bilan bog'liqligini nazarda tutadi. Jamiyatimiz talab etayotgandek har tomonlama yetuk, komil insonni tarbiyalab yetishtirishda o'qituvchining o'rni beqiyosdir.

Yurtboshimiz o'zining qator nutqlari va asarlarida ta'lim tarbiya masalalariga to'xtalganda, o'qituvchini ham e'tibordan chetda qoldirmaydi. «Barkamol avlod -O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» nomli O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 9-sessiyasida so'zlagan nutqida jamiyatimizda ta'lim berish tizimi, yangilanish jarayoni talablari bilan yaqindan bog'lanmaganligi sabalaridan biri o'qituvchiga borib taqalishini aytib o'tadi: «Tarbiyachilarning o'ziga zamonaviy ta'lim berish ularning ma'lumotini, malakasini oshirish kabi paysalga solib bo'lmaydigan dolzarb masalaga duch kelmoqdamiz.

Mening fikrimcha, ta'lim-tarbiya tizimini o'zgartirishdagi asosiy muammo ham mana shu yerda. O'qituvchi bolalarimizga zamonaviy bilim bersin, deb talab qilamiz, ammo zamonaviy bilim berish uchun, avvalo, murabbiyning o'zi ana shunday bilimga ega bo'lishi kerak.»¹

Bundan ko'rinib turibdiki, o'qituvchining o'zi avvalambor zamonaviy bilim bilan qurollangan bo'lishi lozim.

Ma'lumki, boshlang'ich sinflarda bolaning dunyoqarashi, didi, salohiyati shakllanadi. Shuning uchun kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ta'lim-tarbiya jarayoniga eng yetuk, tajribali murabbiylarni jalb etish lozim.

Mamlakatimiz rahbari o'zining «O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li» (1992-y), «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» (1997-y), «Millatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat qilsin»(1998-y), «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» (1998-y), «Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» (1998-y), «Ma'naviy yuksalish yo'lida» (1998-y), «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» (1999-y) kabi nutq va asarlarida ta'lim-tarbiya

¹ Karimov I.A. «Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T. «Sharq», 1997. 7 b.

sohasidagi islohatlarimizning mazmuni erkin, mustaqil fikrlaydigan yoshlarni tarbiyalashga qaratilishi lozimligini ta'kidlab o'tadi. Bu jarayonda esa o'qituvchi-o'quvchi munosabatini o'zgartirish talab etiladi. I. Karimov: «Bizga bitiruvchilar emas, maktab ta'limi va tarbiyasini ko'rgan shaxslar kerak»¹, - deb ta'kidlaydi. Maktablarimizda o'quvchilar mustaqil fikrlashga o'rgatilishi, o'qituvchi-o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rnini ongli intizom egallashi lozimligini uqtiradi.

Bugungi kunda o'qituvchiga qo'yilayotgan muhim talablardan biri, ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan tanishish, amalda qo'llash va shular orqali bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunining 5-moddasida «...tegishli ma'lumoti, kasb tayyorgarligi bor va yuksak axloqiy fazilatlariga ega bo'lgan shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega»² ekanligi aytiladi. Mazkur qonun, kadrlar tayyorlash milliy dasturi va hozirgi kun talablariga ko'ra o'qituvchiga qo'yilgan talablar ham kengayib, murakkablashib bormoqda. XXI asrda o'qituvchidan keng bilimdonlik, puxta amaliy tayyorgarlik, yuksak pedagogik mahorat va ijodkorlik talab etiladi.

Pedagogika fani, uning vazifalari va jamiyat taraqqiyotida tutgan o'рни

Mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy taraqqiyoti avvalo yoshlarimizning sa'y-harakatlariga bog'liq ekanligini juda yaxshi bilamiz. O'zbekiston kelajagi yoshlar qo'lida, deb bejiz aytilmagan. Yoshlar faoliyati farovon hayotimiz mezonidir. Shuning uchun yoshlarning ta'lim-tarbiyasiga katta e'tibor berishimiz lozim. Shu ta'lim-tarbiya jarayonida qanday yo'l tutish lozim, nimaga e'tibor berish kerak, degan savollarga Pedagogika fani javob berishi mumkin. Shu jihatdan olganda pedagogika fani jamiyat taraqqiyotiga ham o'zining munosib hissasini qo'shadi deyish mumkin.

Pedagogika fanining, ta'lim-tarbiyaning paydo bo'lishi tarixiga bir nazar tashlasak. Kishilik jamiyati paydo bo'lgach, ijtimoiy hayotda orttirilgan tajribalarni quyi avlodga o'rgatish ehtiyoji tug'ildi. Ta'lim-tarbiya ishlari bilan shug'ullanuvchi tarbiyachilar

¹ Karimov I.A. «Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T. «Sharq», 1997. 9 b.

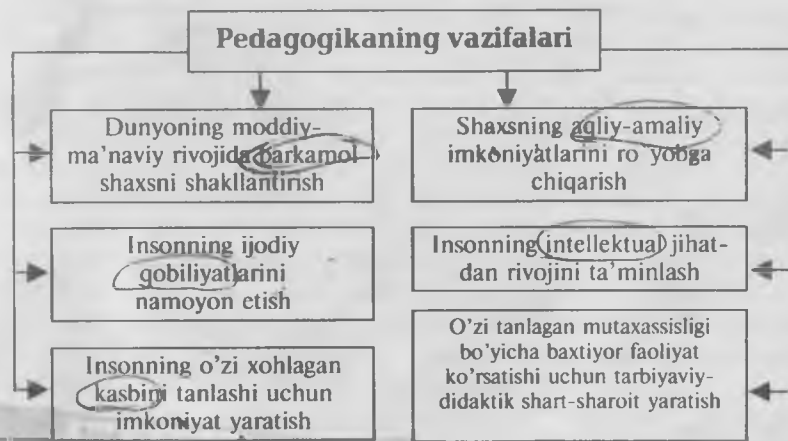
² O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 21 b.

kasb-hunar homiylari sifatida ajralib chiqa boshlashdi. Ularning ta'lim-tarbiya borasidagi faoliyatlari va to'plagan tajribalaridan o'rinni foydalanishlari pedagogika fanining vujudga kelishiga olib keldi. Shu asnoda dastlabki maktab ko'rinishidagi muassasalar vujudga keldi, taraqqiy etdi. Pedagogika ta'lim-tarbiyaning maqsad va vazifalari, ularning mazmuni, usullari hamda tashkil etish shakllari haqida ma'lumot beruvchi fanga aylandi. Pedagogika o'sib kelayotgan yosh avlodni barkamol inson qilib tarbiyalash uchun ta'lim-tarbiyaning mazmuni, umumiy qonuniyatlari va amalga oshirish yo'llarini o'rgunuvchi fandır.

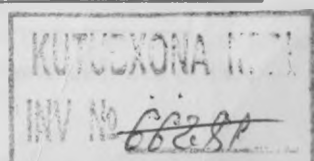
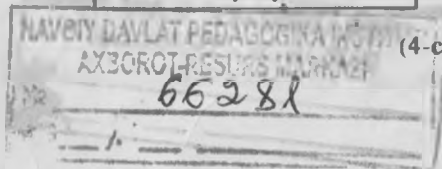
Pedagogika fani yutuqlarisiz jamiyatni olg'a siljitish juda qiyindir. Pedagogika fanini hamma, ayniqsa, pedagoglik ishini o'ziga kasb qilib olgan kishilar ham nazariy, ham amaliy jihatdan puxta o'rganishlari lozim. Pedagogika fanidan bexabar tarbiyachilar o'zlari bilmaganlari holda bolalarda kamchilik, nuqsonlarning vujudga kelishiga sabab bo'ladilar, ularning qobiliyatlarini bo'g'ib qo'yadilar, o'sishiga halal beradilar.

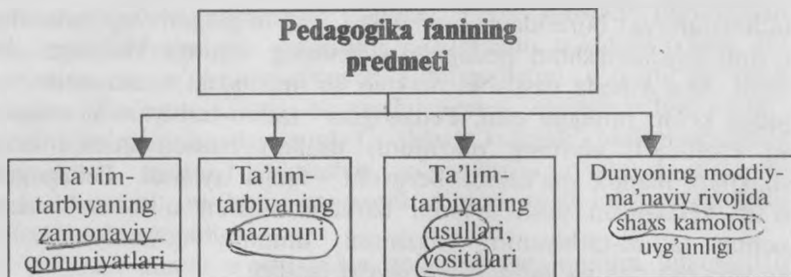
O'zbek pedagogikasining vazifasi respublikamizda yashovchi turli millat-elatlarning orzu-istaklariga monand ta'lim-tarbiyaning ham nazariy ham amaliy muammolarini milliy qadriyatlar asosida to'g'ri hal etib berishdir.

Har bir mustaqil fan o'zining predmeti va metodologik asoslariga egadir. Jumladan, pedagogika fan sifatida shakllanib, ta'lim-tarbiyaning maqsadi va vazifalari, ularning mazmuni, usullari hamda tashkil etish shakllarini o'rganuvchi fanga aylandi (4-5-chizmaga qarang).

(4-chizma)

(5-chizma)

Pedagogika fanining tarmoqlari keng va xilma xildir (6-chizma)

(6-chizma)

Pedagogika fanining tushunchalari (kategoriyalari)

Har bir fanning mazmun va mohiyatidan kelib chiqadigan, uning asosiy tomonlarini yoritishga xizmat qiladigan va eng ko'p ishlatiladigan asosiy tushunchalari bo'ladi. Xuddi shuningdek pedagogika fanining ham asosiy kategoriyalari mavjud.

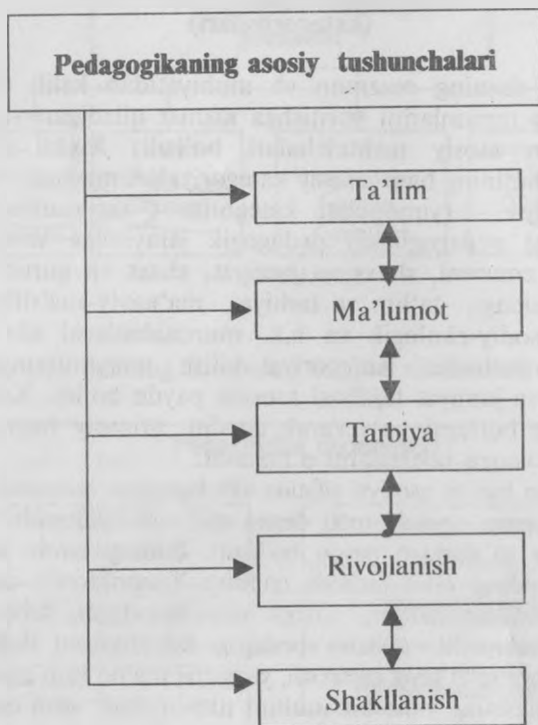
Kategoriya - (yunoncha: kategoria - «ko'rsatma», «dalil», «tushuncha») pedagogikada pedagogik jarayonlar xususiyatlarini, mohiyat-mazmunini, shaxs va jamiyat, shaxs va guruh, shaxs va jamoa o'rtasidagi, ta'lim va tarbiya, ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy-estetik, iqtisodiy-ekologik va h.k. munosabatlarni aks ettiruvchi asosiy tushunchadir. Kategoriya bilish jarayonlarining tarixiy rivojlanishi va jamiyat tajribasi asosida paydo bo'ldi. Kategoriyalar orqali inson borliqni va tevarak atrofni, ijtimoiy hayotda sodir bo'layotgan voqea-hodisalarni o'rganadi.

Shulardan biri va asosiysi sifatida «Pedagogika» atamasidir. («Pein»-bola va «agogein - yetaklamoq degan ma'noni bildiruvchi yunoncha «paydagogos» so'zlaridan paydo bo'lgan). Buning izohi quyidagicha: Eramizdan oldingi III-I asrlarda qadimgi Yunonistonda quldorlarning bolasini ovqatlantiradigan, sayrga olib boradigan, tabiat qo'ynida o'ynatuvchi tarbiyachi - qullarni «pedagog» deb atashgan. Bugungi kunda kelib «pedagog» so'zi keng qamrovli, yangicha ma'no kasb etgan.

Pedagogikaning yana bir muhim tushunchalaridan biri «Didaktika» so'zidir. Qadimgi Yunonistonda quldorning bolasiga maktabda ta'lim beruvchi kishini «Didaskal» deb atashgan. «Didaktika»- yunoncha «didaktikos» so'zidan olingan bo'lib, «o'qitish», «o'rgatish», «bilim berish» ma'nolarini anglatadi. Pedagogika fanining Didaktika - ta'lim nazariyasi qismi xuddi shu qadimiy va yunoncha «o'qituvchi» nomi bilan atalishi bejiz emas.

Qadimgi yunonlar o'qitish faoliyatiga nisbatan «didasko», o'qituvchi o'rnida «didaskal», o'quvchiga nisbatan «didaskale» atamalarini ishlatishgan. Ammo «didaktika» termini o'zining dastlabki ma'nosidan ancha uzoqlashgan. Hozir bu tushunchalarning hajmi va mazmuni ancha boyigan va kengaygan bo'lib, u faqat o'qituvchining faoliyatini emas, shu bilan birga o'quvchining faoliyatini ham o'z ichiga qamrab olgan.

Pedagogika faniga tavsif berilganda «ta'lim», «tarbiya», «ma'lumot», «shaxs», «rivojlanish», «shakllanish» so'zlari ishlatiladi (7-chizma). Bu so'zlar o'zaro bog'langan bo'lib, bir-birini to'ldiradi. Ular pedagogikaning asosiy kategoriya-tushunchalari deb ataladi.

7-chizma

Bulardan tashqari «o'quvchi», «o'qituvchi», «pedagogik jarayon», «ta'lim jarayoni», «tarbiya jarayoni», «ta'lim-tarbiya mazmuni», «ta'lim-tarbiya metodlari», «ta'lim-tarbiya qoidalari», «tashkiliy shakllari» kabi tushunchalar ham ishlatiladi.

Tarbiya muayyan maqsadga yo'naltirilgan tarbiyachi va tarbiyalanuvchi o'rtasidagi qo'shaloq jarayon bo'lib, bunda tarbiyachi o'zi xohlagan sifatlarini tarbiyalanuvchilar ongiga singdirish uchun ularning ruhiyatiga ma'lum maqsadga ko'ra tizimli ta'sir ko'rsatadi. Tarbiya bola tug'ilganidan boshlab umrining oxirigacha davom etadigan jarayondir. Shu tufayli tarbiya so'zi ko'p vaqtlarda ta'lim, ma'lumot jarayonlariga kiradigan ishlovning mazmunini ham anglatadi. Tarbiya ta'lim va ma'lumot natijalarini o'zida aks ettiradi

Ta'lim maxsus tayyorlangan kishilar rahbarligida o'tkaziladigan, o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantiradigan,

bilim, qobiliyatlarini o'stiradigan, ularning dunyoqarashini tarkib toptiradigan jarayondir. Agar tarbiya bola tug'ilganidan boshlab umrining oxirigacha oilada, maktabda va jamoatchilik ta'sirida shakllansa, kamol topsa, ta'lim chegaralangan holda (masalan, sinf xonasi, laboratoriya, kabinetlarda) tashkil etiladi, o'qituvchi rahbarligida muayyan belgilangan vaqtda olib boriladi.

Ma'lumot - ta'lim-tarbiya natijasida olingan va tizimlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalar hamda shakllangan dunyoqarashlar majmuidir.

Ta'lim, tarbiya va ma'lumot uyg'unlashgan yagona jarayon bo'lib o'qituvchi-tarbiyachi ularning shakllanishida yetakchilik qiladi. O'qituvchi dars berar ekan o'quvchilarni fan yangiliklaridan xabardor etadi, ayni paytda ularda insoniy fazilatlarini shakllantiradi, tarbiyalaydi, mustaqil fikrlashga o'rgatadi.

Shaxs - «odamning jamiyat a'zosi sifatida, o'z-o'zini anglash va tafakkurni, faoliyatning ob'ektivligini, muloqat hamda biluvchanlikni tashuvchanligidir¹». Shaxs deganda ruhiy jihatdan taraqqiy etgan, o'z xususiyati va sifatleri bilan boshqalardan farq qiladigan muayyan jamiyatning a'zosi tushuniladi. Shaxs avvalo o'zining qadr-qiyamati va kamchiliklari bilan jamiyat hayotida faol qatnashganligi hamda ta'lim-tarbiya natijasida yuzaga kelgan o'zining kuchli va kuchsiz tomonlari bilan paydo bo'lgan individdir.

Rivojlanish kishidagi jismoniy, ruhiy va ijtimoiy jarayon bo'lib, u barcha tug'ma va egallangan miqdor va sifat o'zgarishlarini o'z ichiga oladi. Rivojlanish deb bola vaznining oshishi, suyak va muskul tizimining, tanosil a'zolarining, nerv funksional faoliyatining kamol topishi, aql-zakovatining shakllanishiga aytiladi.

Shaxsning har tomonlama kamolga yetishi - ma'lum bir real tarixiy shart-sharoitlarda amalga oshirish mumkin bo'lgan qobiyatlar va iqtidorlarning, uning mohiyatini tashkil etadigan hamma kuchlarning to'liq va batomom rivojlanishidir².

Pedagogik faoliyat - estetik, axloqiy, siyosiy, iqtisodiy maqsadlarga muvofiq ravishda yosh avlodni hayotga tayyorlashning aqlan o'ylab ko'rilgan, katta yoshdagilarning ijtimoiy zarur bo'lgan mehnatining o'ziga xos turidir.

Pedagogik jarayon - ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan katalarning pedagogik faoliyati ta'sirida tashkiliy shakllantirilgan va maz-

¹ I.Y.Tursunov, U.Nishonaliyev. Pedagogika kursi.T, «O'qituvchi», 1997, 20 b.

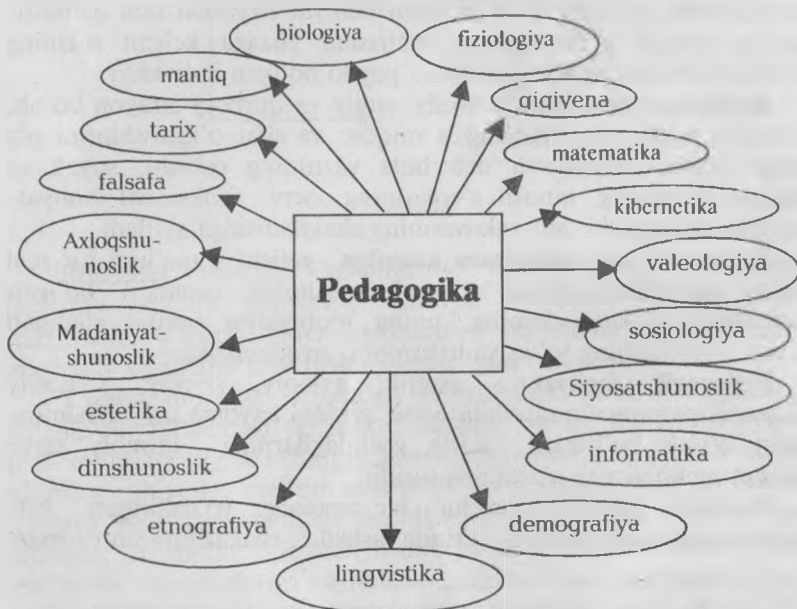
² O'sha kitob, 17 b.

munan boyitilgan hamda tarbiyachining yo'naltiruvchi va olib boruvchi rahbarlik roli natijasida bolaning o'z-o'zini taraqqiy ettirishidir.

Pedagogik muloqot - o'quv - tarbiya jarayoni davomida o'qituvchi (pedagog)ning o'quvchilar bilan kasbiy muloqoti hisoblanadi.

Pedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqasi va pedagogika fanlari tizimi

Har qanday fan ham yakka holda o'zi mukammalikka erisha olmaydi. U boshqa fanlar bilan aloqada, ularning yutuqlaridan foydalangan holda mazmunan boyib boradi. Xuddi shuningdek pedagogika fani ham hozirgi kunimizda umumbashariyat tomonidan yaratilgan bilimlar va kelajak haqidagi ma'lumotlarga tayanadi. U tabiat va jamiyat rivojlanishi qoidalari to'g'risidagi ma'lumotlarga asoslanadi, o'zi ham ijtimoiy fan sifatida rivojlanib, insonning ijtimoiy kamolotiga xizmat kiladi. U falsafa, tarix, iqtisod, psixologiya va sotsiologiya, etika va estetika, biologiya va madaniyatshunoslik, siyosatshunoslik va boshqa fanlar bilan uzviy aloqadadir (8-chizmaga qarang).

(8-chizma)

Har bir o'qituvchi-tarbiyachi va o'quvchi o'z ona yurti tarixini bilishi, vatanparvar bo'lishi lozim. Ta'lim-tarbiya tarixi, pedagogika tarixi fanidan xabardor bo'lmay turib, o'qituvchilik qilish mumkin emas.

O'qituvchi o'quvchilarga bilim berish, ma'lumotli qilish, tarbiyalash maqsadida unga tizimli ta'sir ko'rsatadi. Bunda psixologiya va ijtimoiy omillarga asoslanadi. Ya'ni ta'sirning samarasini bilish uchun o'quvchining sezgi, idroki, tasavvur, diqqat va tafakkur - fikrlash jarayonining qanday kechayotganini bilishga asoslanib ta'sir ko'rsatish rejasini belgilaydi. Ayniqsa, yosh davrlari psixologiyasini o'qituvchi chuqur bilishi talab etiladi. Buni yaxshi bilgan o'qituvchi esa har bir bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda bolaga yondashadi va unga samarali ta'sir ko'rsata oladi. Ma'lum ma'noda o'qituvchilarga xizmat qiladigan psixologiya turkumidagi fanlarni ham pedagogika fanlari tizimiga kiritish mumkin.

Falsafa pedagogika fani uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Falsafa pedagogikani ilmiy usullar bilan qurollantiradi, ta'lim va tarbiyaning ob'ektiv qonun-qoidalarini ishlab chiqishga manba bo'ladi.

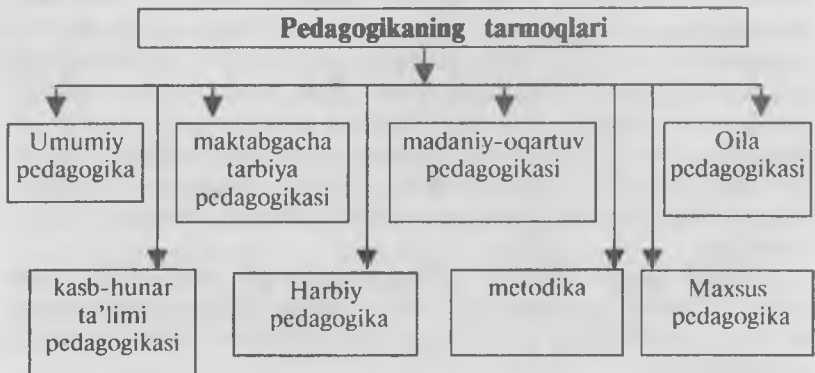
Etika va estetika fanlari pedagogikaning tarbiya nazariyasi bo'limi bo'yicha ma'lumot beradi. Bu fan o'quvchining xulqi, odobi me'yorlarini aniqlash, belgilash hamda go'zallikni chin ma'noda tushuntirish, o'quvchi ongida hayotning jozibali, nafis qirralariga bevosita rag'bat uyg'otish borasida pedagogika fani bilan aloqadadir.

Fanlarni o'qitish yo'llari didaktikaga aloqador, chunki har qanday fanni o'qitilish usuli shu fanning mazmuni, tizimini o'quvchilar tomonidan o'zlashtirib olinishiga xizmat qiladi. Demak, pedagogika fani bolalar anatomiyasi, fiziologiyasi, bolalar gigiyenasi va pediatriya kabi fanlar bilan ham mustahkam aloqada, bu fanlar bir-biriga chambarchas bog'liqdir.

Turli sohada bilim oluvchi o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalashning nazariy hamda amaliy tomonlarini pedagogika fani tarmoqlari yoritib beradi. Pedagogikaning quyidagi tarmoqlari mavjud:

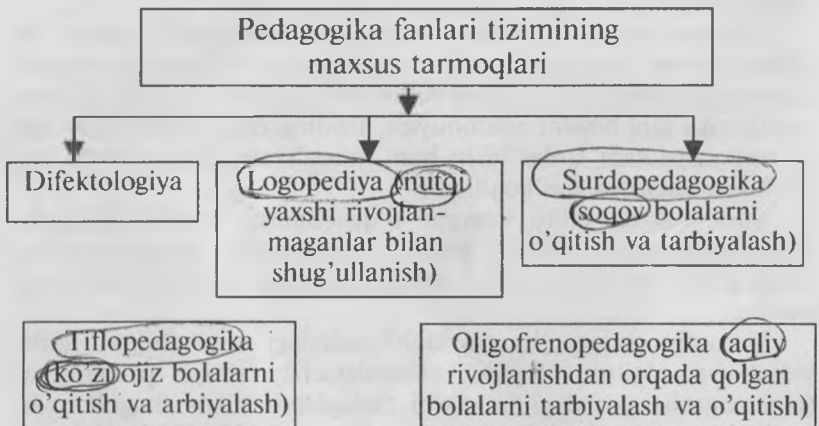
Umumiy pedagogika (maktab yoshidagi o'quvchilarni tarbiyalash va o'qitish haqida); maktabgacha tarbiya pedagogikasi (maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash bilan shugullanadi); madaniy-oqartuv pedagogikasi (madaniy-ma'rifiy ishlarni boshqarish muammolarini o'rganadi); kasb-hunar ta'limi pedagogikasi;

harbiy pedagogika (armiya sardorlari va o'quvchilarini vatanimizning shon-sharafi va or-nomusi uchun yetuk kurashchi, harbiy qurol-yarog'lardan samarali foydalana oladigan yoshlarni tarbiyalash yo'nalishi); oila pedagogikasi; maxsus pedagogika (Oligofreno-aqli zaiflarga, tiflo-ko'zi ojiz bolalarga, surdo - karsoqov bolalarga tarbiya berish); metodika (9- chizma).

9-chizma

Pedagogika fanlari tizimining maxsus tarmoqlari 10- chizmada o'z aksini topgan.

(10-chizma)

Zamonaviy Pedagogika ijtimoiy hayot jabhalarida faoliyat ko'rsatayotgan shaxslarni bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatga bardosh bera oladigan, yuksak ongli, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, komil inson etib tarbiyalashdek muhim masalalarni hal qilishi lozim.

Pedagogika fanining ilmiy-tadqiqot metodlari

Har qanday fan o'zining ilmiy-tadqiqot usullariga ega. Bu usullari orqali o'z mazmunini boyitib, yangilab boradi. Shu ma'noda pedagogikaning ilmiy-tadqiqot metodlari deganda yosh avlodni tarbiyalash, bilimli qilish va o'qitishning real jarayonlariga xos bo'lgan ichki aloqa va munosabatlarni tekshirish, bilish yo'llari, uslublari va vositalari majmuini tushunamiz.

Pedagogikada shunday maxsus metodlar mavjudki, ular yordamida ta'lim-tarbiya jarayoniga oid muhim faktlar, turli pedagogik vaziyatlar mohiyatlari, mexanizmlari, xususiyatlari o'rganiladi. (11-chizma)

Asosiylari			
Kuzatish Ilmiy pedagogik tadqiqot metodi bo'lib, pedagogik voqea va hodisalarni <u>ilmiy asoslashga</u> tayanadi. <u>Oddiy kuzatish:</u> Ilmiy pedagogik tadqiqot: <u>Hayotiy voqea-hodisalarni tahlil qilish bilan cheklanadi</u> Pedagogik voqea-hodisaning ichki <u>qonuniyatlarini</u> mohiyatini ilmiy asoslab beradi, maxsus kuzatish natijalari <u>qayd</u> etib boriladi.	Tajriba Ta'lim tarbiya jarayoniga aloqador ilmiy faraz yoki amaliy ishlarning tadbiqu jarayonlarini aniqlash maqsadida o'tkaziladi. <table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 50%; vertical-align: top;"> <u>Laboratoriya o'tkaziladi-gan tajriba:</u> Maxsus ajratilgan xonalarda, didaktik vositalar yordamida o'tkaziladi. </td> <td style="width: 50%; vertical-align: top;"> <u>Tabiiy xolatda o'tkaziladigan tajriba:</u> Shaxs rivojlanishining turli bosqichlarida o'tkaziladi. </td> </tr> </table> Tahliliy Shaxs faoliyatining ayrim jihatlari o'rganiladi.	<u>Laboratoriya o'tkaziladi-gan tajriba:</u> Maxsus ajratilgan xonalarda, didaktik vositalar yordamida o'tkaziladi.	<u>Tabiiy xolatda o'tkaziladigan tajriba:</u> Shaxs rivojlanishining turli bosqichlarida o'tkaziladi.
<u>Laboratoriya o'tkaziladi-gan tajriba:</u> Maxsus ajratilgan xonalarda, didaktik vositalar yordamida o'tkaziladi.	<u>Tabiiy xolatda o'tkaziladigan tajriba:</u> Shaxs rivojlanishining turli bosqichlarida o'tkaziladi.		
Yordamchi:			
Shakllanti- ruvchi Ta'limiy Tarbiyaviy			

Faoliyat turiga qarab o'tkaziladigan tajriba Irsiy belgilarga tayanib o'tkaziladigan tajriba.	• Anketa tarqatish • Sosiometriya • Modellastirish testlar { <i>Bashoratqiluvchi</i> <i>Tashxiz quyuvchi</i>

(11-chizma)

Hozirda pedagogikada quyidagi ilmiy-tadqiqot usullari qo'llaniladi: kuzatish usuli; suhbat usuli; bolalar ijodini o'rganish usuli; test-so'rovnomalari usuli; maktab hujjatlarini tahlil qilish usuli; statistika ma'lumotlarini tahlil qilish usuli; matematika-kibernetika usuli. (12-chizma)

(12-chizma)

Kuzatish usulidagi kuzatishlar faqat oddiy xodisalarni kuzatish, ayrim dalillarni yig'ish, hisobga olish, aniqlash uchungina emas, balki ta'lim tarbiya jarayonini yaxshilash maqsadida amalga oshiriladi. Ilmiy kuzatishlar nafaqat o'quvchilarning tabiiy faoliyatini, balki ularning ilmiy dunyoqarashlari shakllanishi, fikrlash jarayoning kuchini, xulosalar chiqarishdagi faolliklarini aniqlaydi, ularni tahlil etadi. Bunday kuzatishlar pedagogika fani mazmunini boyishiga sabab bo'ladi.

Suhbat usulidan ta'lim-tarbiya jarayonini yaxshilash yoki yaratilgan ilmiy farazlarning qanchalik to'g'ri ekanligini aniqlash maqsadida foydalaniladi. Suhbat yakka yoki guruhli tarzda olib boriladi. Suhbatni o'tkazish rejasiz tuziladi, uni amalga oshirish yo'llari belgilanadi, natijalar tahlil qilinadi va xulosa chiqariladi. Suhbatdoshning ruhiy holatini ham hisobga olish lozim bo'ladi.

Bolalar ijodini o'rganish orqali o'quvchining o'ziga xos individual faoliyatiga doir omillar tahlil qilinadi. Yoshlarning turli yozma daftarlari, kundaliklari, yozgan xatlari, she'r va hikoyalari, hayotiy rejalari, insholari, turli yozma hisobotlari ular ma'naviyatini o'rganish uchun manba bo'lib xizmat qiladi. Bolalar ijodini fan olimpiadalari, konkurstar, maktablar bo'yicha ko'ngazmalar, sayohatlar orqali o'rganish mumkin.

So'rovnoma, testlardan foydalanish pedagogikaning yetakhi tadqiqot usullaridandir. Bunda oz vaqt ichida o'quvchilarning fikrini, bilimni yoppasiga aniqlash va tahlil etish mumkin.

Maktab hujjatlarini tekshirish orqali o'qituvchilar va o'quvchilar jamoasi, ularning pedagogik faoliyati haqida aniqlanadigan ma'lumotlar olinadi. Maktab hujjatlariga o'quvchi-o'qituvchilar soni, shaxsiy hujjatlari, sinf jurnallari, buyruq daftarlari, pedagogik kengash qarorlari, maktabning rejadagi pul hisobi, uning sarflanishiga oid hujjatlar kiradi.

Ekspirimental tajriba ishlari asosan ta'lim-tarbiya jarayoniga aloqador ilmiy faraz yoki amaliy ishlarning tadbiqi jarayonlarini tekshirish, aniqlash maqsadida o'tkaziladi.

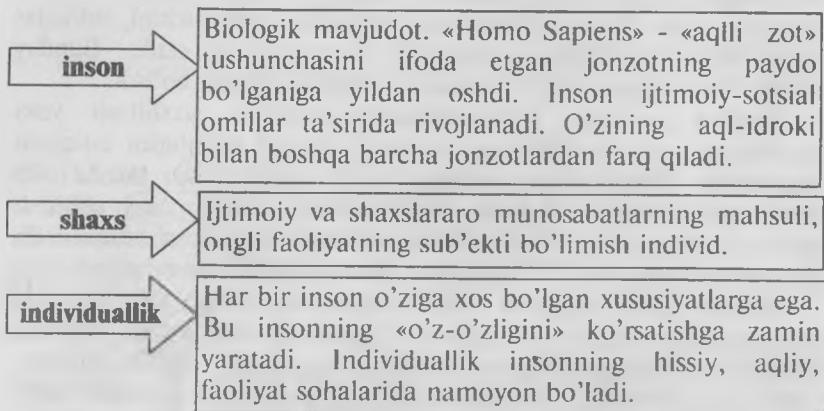
Statistika usuli orqali nafaqat ilmiy izlanishlar borasidagi, balki xalq ta'limi sohasidagi mablag'lar, qurilishlar, darslik va qo'llanmalar yaratilishi, kadrlar tayyorlash kabilar ham aniqlanadi.

(Faollashtiruvchi usullar to'g'risidagi ma'lumotlar «Ilg'or pedagogik texnologiyalar» bo'limida berilgan)

Shaxs rivojlanishi va unga ta'sir etuvchi asosiy omillar

Shaxs deganda ruhiy jihatdan taraqqiy etgan, o'z xususiyatlari va sifatlari bilan boshqalardan farq qiluvchi muayyan jamiyatning

a'zosi tushuniladi. Odamning ijtimoiy mavjudot sifatida shaxs nomini olishi uchun unga ijtimoiy-iqtisodiy hayot va tarbiya kerak. (13-chizma)

«... Normal odamlarni ham, chaqaloqlarni ham, tilni va oddiy malakalarni o'zlashtira olmaydigan telbalarni ham individ deb atash mumkin. Biroq bulardan faqat birinchisigina shaxs, ijtimoiy mavjudot hisoblanadi, ijtimoiy munosabatlarga kirishuvchi va ijtimoiy taraqqiyotda faol qatnashuvchi odamgina shaxs deb ataladi»¹, - deb ta'kidlashadi A.V. Petrovskiy, L.S. Rubinshteyn, A.Ya. Kolomenskiylar.

Ijtimoiylashuv-bu chaqaloqning boshqa odamlar bilan muloqatga kirishish orqali o'zini anglaydigan, o'zi tug'ilgan madaniyatni tushunadigan aqli mavjudotga aylanish jarayoni².

Zigmund Freyd o'z asarlarida bayon qilgan nazariyaga ko'ra, bola agar atrof-muhitning talablari va ong ostidagi qudratli mayllarni muvozanatda ushlab tura olsagina, mustaqil mavjudotga aylanadi. Bizning o'zimizni anglashga bo'lgan qobiliyatimiz ongsizlik xurujlarini bosish yo'li bilan rivojlanadi.

J.G. Mid fikriga ko'ra bola boshqalar uning o'ziga nisbatan o'zlarini qanday tutayotganliklarini ko'rib, o'zini alohida mavjudot sifatida anglay boshlaydi. Keyinroq, o'yinlarda qatnashib, o'yin qoidalarini o'rganib bola «umumlashtirilgan o'zga» - umumiy qadriyatlar va madaniy me'yorlarni tushuna boshlaydi.

¹ Petrovskiy A.V. Obshaya psixologiya. -M., 1994 g, 147 bet.

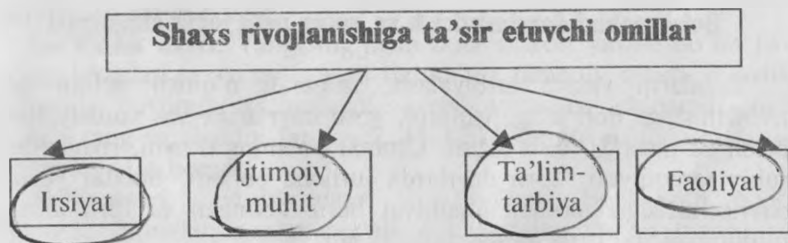
² Entoni Giddens. Sotsiologiya. -T., «Sharq». 2002 yil, 111 bet.

Jan Piaje bolaning dunyoni ongli idrok etish qobiliyatining rivojlanishida bir nechta asosiy bosqichlarni ajratib ko'rsatadi. Har bir bosqich yangi bilish qobiliyatlarini o'zlashtirish bilan tavsiflanadi va oldingi bosqichning muvaffaqiyatligiga bog'liq bo'ladi. Piaje fikriga ko'ra, kognitiv rivojlanishning bu bosqichlari ijtimoiylashuvning umumiy xususiyatlari hisoblanadi.

Ijtimoiylashuv agentlari- bu eng muhim ijtimoiylashuv jarayonlari yuz beradigan tuzilmaviy guruhlardir. Barcha madaniyatlarda bola ijtimoiylashuvining asosiy agenti oila hisoblanadi. Bundan tashqari, tengdoshlar guruhlari, maktab, ommaviy axborot vositalari ham ijtimoiylashuv agentlaridir.

Inson hayoti davomida o'zgarib, shakllanib, rivojlanib boradi. Bolalik, o'smirlilik va o'spirinlik davrida rivojlanish nihoyatda kuchli buladi. **Rivojlanish** deb bola vaznining oshishi, suyak va muskul tizimining, tanosil a'zolarining, nerv-funksional faoliyatining kamol topishi, aql zakovatining shakllanishiga aytiladi.

Pedagogika fani bolaning shaxs sifatida rivojlanishi va unga ta'sir etuvchi omillarni ham o'rganadi. Shaxs rivojlanishi va kamolga etishi murakkab va ziddiyatli jarayon bo'lib, bunda nasl-irsiyat (biologik omil), ijtimoiy muhit ham, maqsadga muvofiq amalga oshiriladigan ta'lim-tarbiya va nihoyat o'zining mustaqil faoliyati ham muhim ahamiyatga ega (14-chizma).

14-chizma

Irsiyat deganda, bolaga ota-ona va umuman yaqin ajdodlardan, ya'ni nasldan-naslga o'tadigan biologik xususiyat va o'xshashliklar tushuniladi. Turli davrlardagi preformizm, bixeviorizm, pragmatizm, biogenetiklar oqimlari shaxsning shakllanishida biologik omilning roliga ortiqcha baho berishgan, rivojlanishni naslga bog'lashgan. Irsiyat mavjud va biologik omillarni inkor etib bo'lmaydi. Lekin irsiyatni mutlaqo o'zgarimas deb tushunmaslik kerak. Rivojlanishga naslning ta'siri deganda ota-onaga, ajdodlarga

o'xshashlikni ifodalovchi biologik takrorlanishni tushunmoq kerak. M-n, tananing tuzilishi, sochning, ko'zning, terining rangi kabilar. Nerv faoliyati ko'rinishlari (xolerik, sangvinik, flegmatik, melonxolik) kabi fiziologik xususiyatlar ham tug'ma o'tishi mumkin. Insonga xos xususiyatlar ham tug'ma o'tishi mumkin.

Lekin inson bolasi tayyor qobiliyat bilan emas, balki layoqat bilan tug'iladi. Layoqat o'z holicha rivojlana olmaydi, uning uyg'onishi uchun qulay muhit kerak. **Muhit** deganda kishiga ta'sir etadigan tashqi voqealarning yig'indisini tushunamiz. Bunga tabiiy muhit (geografik), ijtimoiy muhit, oila muhiti (mikromuhit) va boshqalar kiradi va ularning rivojlanishiga alohida ta'sir qiladi. Boladagi irsiy belgilarning o'sishi, kamol topishi insonlar muhiti, yashash sharoiti va tarbiyaga bog'liq bo'ladi. «Inson bolasi, agar ijtimoiy-insoniy muhitga emas, aytaylik hayvonlar muhitiga tushib qolsa, unda irsiy belgilarning biologik ko'rinishlari saqlanar, lekin insoniy fikr, faoliyat, hatti-harakat bo'lmaydi. (Hindistondan topilgan Kamola, Amola hayoti bunga misol bo'la oladi)»¹

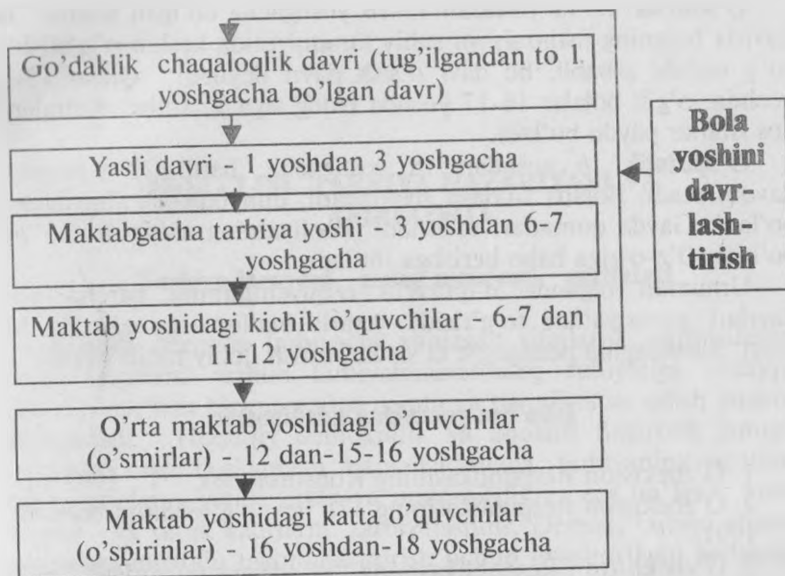
Jamiyatning bolalar ongiga ta'sir o'tkazishi asosan **ta'lim-tarbiya** orqali amalga oshiriladi. U oilada, maktabgacha tarbiya muassasasida va maktabda ta'lim -tarbiya oladi. Inson kamolotida ta'lim - tarbiya yetakchi o'rin tutadi. Bola o'qish, yozishni, maxsus bilim, malaka ko'nikmalarini egallaydi, ularda ilmiy dunyoqarash shakllanadi

Bola yoshini davrlashtirish va uning pedagogik ahamiyati

Bolalarni yaxshi tarbiyalash, samarali o'qitish uchun bola rivojlanishiga doir o'zgarishlarni, yosh davrlariga xos xususiyatlarni bilish va hisobga olish lozim. Chunki bolaning o'sishi, rivojlanishi, ruhiy taraqqiyoti turli davrlarda turlicha bo'ladi. Bolalar yoshini davrlashtirishga alohida ahamiyat berib kelingan va turli olimlar tomonidan bu turlicha davrlashtirilgan.

Hozirda esa, bolalar anatomiyasi, fiziologiyasi, psixologiyasi, pedagogika fanlari yutuqlari va ularning tavsiyalariga ko'ra bolalarni yosh davrlarini bir guruh olimlar (I.S.Kon, D.B.Elkonin, E.G'oziyev, G'.Shoumarov) quyidagicha guruhlashtirishni qabul qilishgan (15-chizmaga qarang):

¹ Pedagogika. A.Munavvarov tahririda. T., «O'qituvchi».1996, 29-30 b.

15-chizma

Ma'um bir yosh davriga xos bo'lgan anatomik, fiziologik va ruhiy xususiyatlar yosh xususiyatlari deb ataladi. Shu davrlarga qisqacha to'xtalib o'tsak.

Go'daklik davri. Yangi tug'ilgan bola sharoit yaxshiligi bo'lsa jismoniy jihatdan tez o'sadi, asab tizimi tez taraqqiy qiladi. 3 oylik bo'lganda buyumlarni farqlaydi, ayrim tovushlar chiqaradi. 6-8 oylikda rang va shaklni farqlaydi. 11-12 oyida atrofidagilarni tanidi, nutqi o'sa boradi.

Yasli davri - yurish davri ham bo'ladi. Bola ko'p o'yin o'ynaydi. Jumlar, gaplar tuzadi. Kattalarning yurish turishi va odobi bolalar ruhiyatiga ta'sir qiladi.

Maktabgacha tarbiya yoshida (3-7). Bola aqliy va jismoniy jihatdan tez o'sadi. Bolaning bo'yi bu davrda yiliga o'rtacha 6 sm, og'irligi esa 1-2 kg o'sadi. Suyak, muskul tizimi yumshoq, egiluvchan bo'ladi. Shuning uchun ularni toliqtirib qo'ymaslik kerak.

Kichik o'quvchilar jismoniy jihatdan tekis o'sadilar, og'il va qiz bolalar tashqi ko'rinishi deyarli bir xil bo'ladi. Bo'yi o'rtacha 120 sm, og'irligi 25 kg bo'ladi. Suyak va muskullari tez o'sadi. Xotirasi kuchli bo'ladi.

O'smirlar 12-13 yoshdan 15-16 yoshgacha bo'lgan bolalar. Bu davrda bolaning jismoniy va ruhiy taraqqiyotida keskin o'zgarishlar ro'y berishi sababli, bu davr o'sish davri deyiladi. Qizlar 13-15 yoshda, o'g'il bolalar 16-17 yoshda balog'atga yetadilar. Kattalarga xos sifatlar paydo bo'ladi.

O'spirinlik 16 yoshdan 18 yoshgacha, hatto 22 yoshgacha davom etadi. Bolada fikrlash rivojlanadi, dunyoqarash shakllangan bo'ladi. Gavda qomatlari to'lishadi. Faoliyatning asosiy turi o'qish bo'ladi. O'z-o'ziga baho berishga intiladi.

Umuman olganda o'qituvchi o'quvchilarning barcha yosh davrlari xususiyatlari to'g'risida yetarli ma'lumotga ega bo'lishi shart. Shundagina pedagogik ta'sir ko'rsatish ijobiy natija beradi

I-bo'lim yuzasidan adabiyotlar

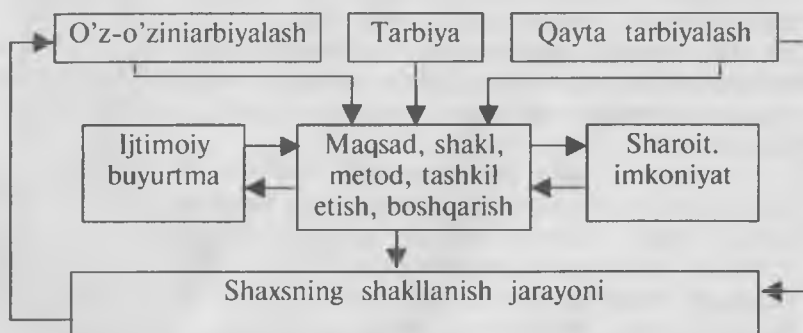
1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. - T., 1992 yil.
2. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni. - T., 1997.
3. O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi». - T., 1997.
4. Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida. T., «O'zbekiston», 1998 yil.
5. Karimov.I.A. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. T., «O'zbekiston», 1992 yil.
6. Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 y.
7. Giddens Entoni. Sotsiologiya. - T., «Sharq», 2002 y.
8. Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T., «O'zbekiston», 2000 yil.
9. Pedagogika. Munavvarov A. tahriri ostida. T., 1996 yil.
10. G'aybullayev N. va boshqalar. Pedagogika ma'ruzalar matni. T., 2000 yil.
11. Tursunov I.Y., Nishonaliyev U. Pedagogika kursi. T., 1997 yil.
12. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. №1, T., «Qomuslar bosh tahririyati». 2000 yil.

II-BO'LIM. TARBIYA NAZARIYASI VA AMALIYOTI

Tarbiya jarayoni, uning mohiyati, vazifalari

Tarbiya deganda tarbiyachi xohlagan sifatlarni tarbiyalanuvchiga singdirish uchun tarbiyalanuvchining ruhiyatiga muayyan suratda ma'lum bir maqsadga qarata va tizimli ta'sir qilish jarayoni tushuniladi. Huquqiy demokratik va adolatli fuqarolik jamiyati qurish yo'lidan borayotgan mamakatimizda tarbiyaning vazifasi - har tomonlama yetuk, erkin va mustaqil fikrga ega bo'lgan komil insonni va yetuk kadrlarni tarbiyalashdir. Demak, tarbiya shaxsni maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun uyushtirilgan pedagogik jarayon bo'lib, tarbiyalanuvchining shaxsiga muntazam va tizimli ta'sir etish imkoniyatini beradi.

Tarbiya jarayoni yaxlit pedagogik jarayonda muhim o'rin tutadi. Bu jarayonning mohiyati, uning o'рни va rolini shaxs shakllanishi jarayonining umumiy tuzilishida aniqlash osonroq (1-chizmaga qarang).

1-chizma

Tarbiya jarayoni o'zaro bog'liq ikki faoliyatni - o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini o'z ichiga oladi. Tarbiya jarayonida o'quvchining ongi shakllana boradi, his-tuygulari rivojlanadi, unda

jamiyatning shaxsga qo'yadigan axloqiy talablariga muvofiq keladigan xulqiy malaka va ko'nikmalar hosil qilinadi. Tarbiya jarayoni ko'p qirrali va murakkabdir. Maktabda tarbiya jarayoni to'xtovsiz va tizimli davom etadigan jarayon bo'lib, unga o'qituvchi, tarbiyachi rahbarlik qiladi va u tarbiyaning ayni vaqt uchun zarur bo'lgan maqsadini, shu maqsadni hal etishga xizmat qiladigan faoliyatni belgilaydi.

Tarbiya jarayonining **o'ziga xos xususiyatlari** ham bo'lib, ulardan birinchisi, tarbiyaning ko'p qirrali jarayon ekanligidadir. Tarbiyada maktab, oila, o'quvchilar tashkilotlari, jamoatchilik, mahalla, ommaviy axborot vositalari, kinoteatr, adabiyot va san'at ishtirok etadi.

Tarbiyaning yana bir xususiyat uning uzoq muddat davom etishidir. Tarbiya inson tug'ilganidan boshlanadi va butun umri bo'yi davom etadi. Hayot hamma vaqt odamlarni tarbiyalaydi, ular xulqi va xarakteridagi kamchiliklarni tugatadi yoki qayta tarbiyalaydi.

Tarbiyaning muhim **xususiyatlaridan biri**, uning yaxlit holda amalga oshirilishidir. Tarbiyaning turli tomonlari bir-biri bilan uzviy bog'langandir. Ta'limda masalan, matematika yoki ona tilining mazmunini yaxlit holda emas, balki kurs mazmunini bo'limlarga, mavzu va paragraflarga bo'lib, dasturga muvofiq ajratilgan vaqt ichida o'rgatiladi. Ta'limda ko'prok muntazamlik- ketma-ketlik ustun turadi. Tarbiya jarayonida tarbiyaviy ishlar mazmunida doimiy takrorlanishga duch kelamiz. Boshlang'ich sinflarda ham, o'rta va yuqori sinfda ham ayni bir narsa, masalan, do'stlik, o'rtoqlik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, milliy g'ururni tarbiyalash ko'zda tutiladi. Lekin ularning mazmuni bolalarning yoshi va hayotiy tajribasiga muvofiq kengayib va chuqurlashib boradi.

Tarbiyaning **yana bir xususiyati** shundaki, bu jarayon ikki tomonlama xususiyatga ega bo'lib, unda bolaning o'zi ham faol ishtirok etadi. O'quvchi tarbiyaning faqat ob'ektigina emas, balki atrofda voqealarga ta'sir etuvchi sub'ekt hamdir. Shuning uchun tarbiyachi bolaning ichki imkoniyatlarini, istak va xohishlarini, intilishini, unga bo'layotgan boshqa ta'sirlarni, tashqi axborot manbalarini hisobga olishi zarur. Shu bilan bir qatorda muhim **xususiyatlardan biri bu** - tarbiyada qarama-qarshiliklarning g'oyat ko'pligidir. Bu qarama-qarshiliklar bolalarda o'z tushunchalariga muvofiq dastlabki paydo bo'lgan sifatlar bilan tarbiyachi tomonidan tarkib toptiriladigan sifatlar o'rtasida o'quvchilarga qo'yilgan talablar bilan uni bajarish imkoniyatlari o'rtasidagi kurashlarda

namoyon bo'ladi. Tarbiya jarayonining xususiyatlarini quyidagicha ifodalash mumkin:

Tarbiya jarayonining xususiyatlari				
<i>Ko'p qirrali jarayon</i>	<i>Uzoq muddat davom etadi</i>	<i>Yaxlit holda va konsentrik asosda amalga oshadi</i>	<i>ikki tomonlama xususiyat, bolaning faolligi</i>	<i>Qarama-qarshiliklar ko'pligi</i>

2-chizma

Tarbiyalanuvchilarning o'zlari ham tarbiya jarayoniga faol qatnashsalargina tarbiyaning ta'siri kuchli bo'ladi.

✓ **Prezident I.A.Karimov asarlarida ma'naviy-axloqiy tarbiyaning talqin etilishi**

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ma'naviy-axloqiy tarbiyaga katta e'tibor berib, o'zining qator asarlarida shu masalaga alohida to'xtalib o'tadi. Yurtboshimizning «O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li» (1992), «O'zbekiston buyuk kelajak sari» (1998), «O'zbekiston kelajagi buyuk davlat» (1992), «Ma'naviy yuksalish yo'lida» (1998), «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» (1998) va boshqa ko'plab asarlarida ma'naviyat va axloqiy tarbiyaga oid g'oyalar keng yoritilgan.

Kelajagi buyuk bo'lgan mustaqil, demokratik, huquqiy davlatni barpo etish ma'naviy jihatdan yetuk, axloqan pok qilib tarbiyalangan yoshlar qo'lida bo'ladi. Shunday ekan yoshlar tarbiyasiga e'tiborni kuchaytirish, ayniqsa, ijtimoiy va ma'naviy sohada quyidagilarga e'tibor qaratilishi lozimligi yurtboshimiz tomonidan ham ta'kidlanadi:

- Insonparvarlik g'oyalariga sodiqlik;
- Milliy-istiqloq g'oyasiga sodiqlik;
- Ma'naviyat va axloqiylikni qayta tiklash;
- Qadimgi va zamonaviy madaniy boyluklarni, adabiyot va san'atni bilish hamda ko'paytirish;
- Hur fikrlilik, vijdon va din erkinligi qoidalarini qaror toptirish;
- Ijtimoiy adolat qoidalarini ro'yobga chiqarish;
- Xalqimizning milliy, tarixiy va madaniy an'analarini, ma'naviy tajribasini ta'lim va tarbiya tizimimizga uzviy ravishda kiritish;

Ijodning barcha turlarini rivojlantirish.

Prezidentimiz ma'naviyatni aql-axloq, ongli amaliy faoliyatda shakllanishi va rivojlanishini ta'kidlab «Ma'naviyat - taqdirning ehsoni emas. Ma'naviyat inson qalbida kamol topishi uchun u qalban va vijdonan aql va qo'l bilan mehnat qilishi kerak»¹-deb uqtiradi.

Yurtboshimiz ma'naviyatni jamiyat taraqqiyotida hal qiluvchi kuch deb biladi. U o'zining «Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» asarida shunday deydi: «Sir emaski, har bir davlat, har qaysi millat nafaqat yer osti va yer usti tabiiy boyliklari bilan, harbiy qudrati va ishlab chiqarish salohiyati bilan, balki birinchi navbatda o'zining yuksak madaniyati va ma'anviyati bilan kuchlidir»².

Ta'lim-tarbiya masalasi jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita bog'liqligiga yurtboshimiz alohida e'tibor berib, ta'lim-tarbiya islohoti zarurligini asoslab beradi va: «Ma'naviy va axloqiy poklanish, imon, insof, diyonat, or-nomus, mehr-oqibat va shu kabi chinakam insoniy fazilatlar o'z-o'zidan kelmaydi, hammasining zaminida tarbiya yotadi»³, deydi

Mamlakatimiz rahbari «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» asarida «Aql-zakovatli, yuksak ma'naviyatli kishilarni tarbiyalay olsakkina, oldimizga qo'ygan maqsadlarga erisha olamiz, yurtimizda farovonlik va taraqqiyot qaror topadi»⁴- deb ta'kidlaydi.

Mustaqil O'zbekistonni rivojlantirishning Ma'naviy - axloqiy negizlari

O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov mamlakatni rivojlantirishning iqtisodiy, siyosiy omillarini ko'rsatish bilan birga uning ma'naviy-axloqiy negizlarini ham ishlab chiqdi. Yurtboshimizning «O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li» (Toshkent, «O'zbekiston», 1992 yil) asarida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy taraqqiyoti bevosita uning ma'naviy-axloqiy negizlarining

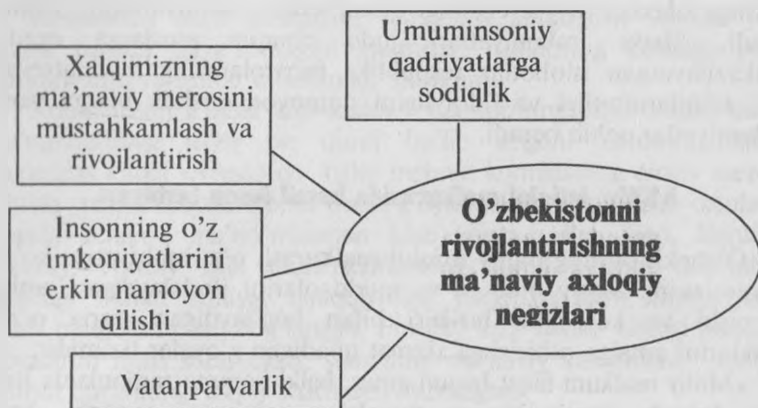
¹ I.A.Karimov. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. T.: «O'zbekiston», 1992, 7 b.

² Karimov I.A. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: «Sharq», 1998, 5 b.

³ Barkamol avlod orzusi. T.Sharq, 1992, 53-bet.

⁴ Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T. «Sharq» 1998, 7-bet.

rivojlanishi bilan chambarchas bog'liqligi ta'kidlanadi va bu ne-
gizlar sifatida quyidagilar ko'rsatiladi (3-chizma):

(3-chizma)

Umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik deganda nimalarni tushunishimiz kerak? Umuminsoniy qadriyatlarga adolat, tenglik, ozodlik, ahil qo'shnicilik va insonparvarlikni kiritish mumkin. Bizning o'zbek xalqimiz bu qadriyatlarning nozik kurtaklarini asrlar osha avaylab- asrab kelmoqda. Mamlakatimizning kuch-qudrati manbai ham uning umuminsoniy qadriyatlarga sodiqligidadir. Insonparvarlik - bu o'zbek xalqi milliy ruhiyatining ajralmas fazilatidir.

«Xalqimizning ma'naviy merosini, ruhini mustahkamlash va rivojlantirish - O'zbekistonda davlat va jamiyatning eng muhim vazifasidir. Ma'naviyat shunday qimmatbaho mevaki, u bizning qadimiy va novqiron xalqimiz qalbida butun va insoniyatning ulkan oilasida o'z mustaqilligini tushunib yetish va ozodlikni sevish tuyg'usi bilan birgalikda yetilgan. Bizning ma'naviyatimiz asrlar davomida million-million kishilar taqdiri asosida shakllangan. Ma'naviyat - insonning, xalqning, jamiyatning va davlatning kuch-qudratidir»¹. Ziyolilar va o'qituvchilarning asosiy vazifalaridan biri ham o'tmish ma'naviy merosimizni yosh avlodga yetkazish va

¹ Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li .T. O'zbekiston, 1992. 70-71 bet.

buni yetkazishning yanada samarali usullarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Insonning o'zi va o'z oilasining baxt-saodati yo'lida mehnat qilishga shaxsan tayyor ekanligi uning ichki imkoniyatlarini tashkil qiladi. Shaxs imkoniyatlari juda chuqur asoslarga egadir. O'tkazilayotgan islohotlar respublika fuqarolarining mehnatsevarligi, ishbilarmonligi va fidoiyligini namoyon etishda ularga yangi imkoniyatlar ochib beradi.

Milliy istiqloq mafkurasida komil inson tarbiyasi

O'zbekistonning milliy istiqloq mafkurasida, o'z mohiyatiga ko'ra, xalqimizning asosiy maqsad va muddaolarini ifodalaydigan, uning o'tmishi va kelajagini bir-biri bilan bog'laydigan, asriy orzu-istaklarini amalga oshirishga xizmat qiladigan g'oyalar tizimidir.

«Milliy mafkura faqat bugun emas, balki hamma zamonlarda ham eng dolzarb siyosiy-ijtimoiy masalalar, jamiyatni sog'lom, ezgu maqsadlar sari birlashtirib, uning o'z muddaolariga erishishi uchun ma'naviy-ruhiy kuch-quvvat beradigan poydevor bo'lib kelgan. U har bir kishining oilasi, jamiyat, el-yurt oldidagi burch va ma'suliyatini qay darajada ado etayotganini belgilaydigan ma'naviy mezondir»¹.

Milliy istiqloq mafkuramizning bosh g'oyasi - ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdir. Uning asosiy g'oyalariga quyidagilar kiradi: Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi, komil inson, ijtimoiy hamkorlik, millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik.

Milliy istiqloq mafkuramizning asosiy g'oyalaridan biri komil inson g'oyasi bo'lib, u ham milliy ham umumbashariy mohiyatga ega bo'lgan, odamzotga xos eng yuksak ma'naviy va jismoniy barkamollikni mujassam etgan, uni hamisha ezgulikka undaydigan olijanob g'oyadir.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ko'zda tutilgan asosiy maqsadlardan biri ham insonni intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash bilan bog'liq bo'lgan uzluksiz ta'lim, ya'ni maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, oliy oquv yurtlaridan keyingi ta'lim tizimi orqali har tomonlama yetuk - komil insonni shakllantirishdan iboratdir. Komillik uch bosqichdan iborat bo'lib, ular quyidagilardir:

¹ Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T.«Yangi asr avlodi», 2001, 131-b.

1. Jismoniy salomatlik.

2. Axloqiy poklik.

3. Aqliy yetuklik.

Komillikni orzu qilmagan, barkamol avlodlarni voyaga yetkazish haqida qayg'urmagan xalqning, millatning kelajagi yo'q. Bunday xalq va millat tanazzulga mahkum.

Komil inson g'oyasi azal-azaldan xalqimizning ezgu orzusi, uning ma'naviyatining uzviy bir qismi bo'lib kelgan. Zardushtiylikning muqaddas kitobi «Avesto»da halol mehnat komillikning asosiy mezoni sifatida talqin etilgan. Komil inson g'oyasi islom falsafasidan oziqlanib yanada kengroq ma'no-mazmun kasb etgan. Ibn Sino, Beruniy, Forobiy, Navoiy kabi mutafakkirlarning komil insonni tarbiyalash haqidagi fikrlari jamiyat taraqqiyotiga yangi ma'naviy imkoniyatlar izlash maqsdlari bilan bog'langan. Forobiy fozil shahar aholisi haqidagi g'oyalarini ilgari surar ekan, shaxsning ma'anviy kamolotini adolatli jamiyat qurishning asosiy sharti deb hisoblagan.

Professor M. Mahmudov yurtboshimizning «Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat qilsin» asarida komil inson shaxsi kontekstida qaraladigan yuzdan ortiq deskriptor¹ mavjudligini aytib, ularni qisqartirilgan holda keltiradi. Bular: 1) o'zini anglash; 2) o'zligini anglash; 3) an'alarini anglash; 4) xalqning orzu-istaklarini bilish; 5) jamiyat oldidagi maqsadni tushunish; 6) yagona milliy bayroq ostida birlashish; 7) xalq va davlat xavfsizligi to'g'risida qayg'urish; 8) vatanni sevish; 9) el-yurtga sadoqat; 10) insonparvarlik hissi; 11) odamiylik fazilatlarini; 12) o'tmish va kelajak o'rtasidagi vorislik; 13) ulug' ajdodlar merosini egallash; 14) milliy qadriyatlarni bilish; 15) umumbashariy qadriyatlarni egallash; 16) yurt birligi to'g'risida qayg'urish; 17) o'z oldiga maqsad qo'ya bilish; 18) ta'lim-tarbiya birligi; 19) ta'lim-tarbiyaning ongni o'zgartirishi; 20) ong, tafakkurning jamiyatni o'zgartirishi; 21) mustaqil fikrlash; 22) ijtimoiy-siyosiy iqlim o'zgarishi; 23) insonning hayotda o'z o'rnini topishi; 24) iymoni butunlik; 25) sog'lom fikrlilik; 26) zehn-zakovatli yoshlarni tarbiyalash va shakllantirish².

Komil inson bu ozod shaxs, erkin fikr yurituvchi, o'z xalqining ideallari uchun kurashuvchi inson, o'z Vatani halol xizmat qiluvchi kishidir.

¹ Deskriptor-(lotincha «descripto») yozaman, tavsiflayman.

² M.Mahmudov. Komil inson shaxsi va ijtimoiy tajriba // «Pedagogik mahorat», 2002, 4-son, 6-10 bet.

«**Komillik** - mehr muruvvat, adolat, to'g'rilik, vijdon, or-nomus, iroda, tadbirkorlik, matonat kabi ko'plab asl insoniy hislat va fazilatlarining majmuidir»¹. Komil inson - qullik, mutelik, boqimondalikdan batomom xolos bo'lgan shaxsdir.

Tariximizda komillik timsollari ko'pdir. Alpomish-xalqimizning ideal kahramoni. Navoiy uchun ideal -Farxod obrazi. Oybekning «Navoiy» romanida esa Navoiy - ideal obraz. Ayni paytda u real tarixiy shaxs, komil insondir.

Prezident I.A. Karimov milliy mafkura va unga qo'yilgan talablar haqida

«Mafkura (arabcha mafkura - nuqta¹ nazarlar va e'tiqodlar tizimi, majmui) - jamiyatdagi muayyan siyosiy, nuquqiy, axloqiy diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, fikrlar va g'oyalar majmui»². Mafkurasiz jamiyat, ijtimoiy guruh yoki millat bo'lishi mumkin emas. Jamiyat ma'naviyati ichida turli mafkuralar bo'lishi mumkin. Lekin bir jamiyat, ijtimoiy guruh yoki millatning mafkurasini boshqa jamiyat, ijtimoiy guruh yoki millatga majburan qabul qildirish mumkin emas. -

Yurtboshimiz o'zining ko'plab asarlarida mafkura va milliy mafkura mohiyatini yoritib bergan. «Tafakkur» jurnali muxbiri savollariga javobida mafkurning zarurligi va ahamiyatini asoslab: «Mafkura har qanday jamiyat hayotida zarur. Mafkura bo'lmasa odam, jamiyat, davlat o'z yo'lini yo'qotishi mumkin. Ikkinchidan, qayerdagi mafkuraviy bo'shliq vujudga kelsa, o'sha yerda begona mafkura hukmronlik qilishi tayin», -deydi. Shu nutqida Prezidentimiz mafkuraning yaratilishi masalasiga ham to'xtab o'tganlar: «Albatta mafkurani bir kun yoki bir yilda yaratib bo'lmaydi. Chunki mafkura shakllantirib boriladi. Uning asosiy tamoyillarini ishlab chiqish mumkin. Ammo bu tamoyillar real hayotda o'z o'rnini topmasa, bunday mafkura faqat qog'ozda o'ladi xolos».³

Yurtboshimiz milliy mafkura va u nimalarni o'zida mujassam-lashtirishi va qanday talablarga javob berishi kerak degan masalaga ham alohida to'xtalib o'tadi. Ular quyidagilardan iborat:

¹ Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T., "Yangi asr avlodi", 2000, 131-b.

² Mustakillik: izohli ilmiy-ommabop lug'at. T., «Sharq», 1998, 106 b.

³ I.A.karimov. Jamiyatimiz mafkurasini xalqni-xalq, millatni-millat qil-ishga xizmat etsin // Tafakkur, 1998 y, №8, 10 b.

Milliy mafkura, birinchidan, o'zligimizni, muqaddas an'analarimizni anglash tuyg'ularini, xalqimizning ko'p asrlar davomida shakllangan ezgu orzularini, jamiyatimiz oldiga bugun qo'yilgan oliy maqsad va vazifalarni qamrab olishi shart.

Ikkinchidan, jamiyatimizdagi mavjud fikrlar va g'oyalar, erkin qarashlardan, har qanday toifa va guruhlarining intilishlari va umidlaridan, har qanday insonning e'tiqodi va dunyoqarashidan qat'iy nazar, ularning barchasini yagona milliy bayroq atrofida birlashtiradigan, davlatimiz dahlsizligini asraydigan, xalqimizni buyuk maqsadlar sari chorlaydigan yagona mafkura bo'lishi darkor.

Uchinchidan milliy mafkuramiz har qanday millatchiliklardan holi bo'lib, jahon hamjamiyatida, xalqaro maydonda o'zimizga munosib hurmat va izzat qozonishda poydevor bo'lishi lozim.

To'rtinchidan, milliy g'oya yoshlarimizni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat ruhida tarbiyalashi, ularning qalbiga insonparvarlik va odamiylik fazilatlarini payvand qilishdek oliyanob ishlarimizda madadkor bo'lishi lozim.

Beshinchidan, milliy mafkura, Vatanimizning shonli o'tmishi va buyuk kelajagini uzviy bog'lab turishga, o'zimizni ulug' ajdodlarimiz boqiy merosining munosib vorislari deb his qilish, shu bilan birga, jahon va zamonning umumbashariy yutuqlariga erishmoqqa yo'l ochib beradigan va shu maqsadlarga muttasil da'vat qiladigan g'oya bo'lishi kerak.

«Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar» asarida yurtboshimiz milliy mafkuramizning bosh g'oyasi - ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdan iborat ekanligini ko'rsatadi. Milliy istiqloq mafkuramizning asosiy g'oyalari sifatida esa quyidagilar belgilangan: Vatan ravnaqi; yurt tinchligi; xalq farovonligi; Komil insonni tarbiyalash; millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglik (tolerantlik)(4-chizma).

(4-chizma)

Milliy istiqlol mafkurasini yoshlar ongiga singdirishda ta'lim-tarbiya muassasalari va oilaning roli

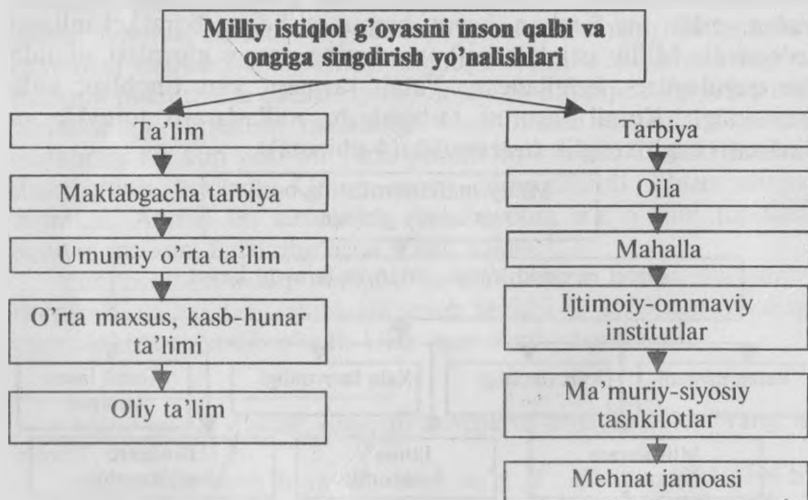
O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng jamiyatimizning barcha sohalari qatori ma'naviy-mafkuraviy hayotimizda ham ulkan o'zgarishlar ro'y berdi. O'zbekistonning milliy istiqlol mafkurasini yaratildi. Chunki o'z kelajagi haqida qayg'uradigan millat hech qachon milliy g'oya va milliy mafkurasiz yashamagan va yashay olmaydi.

Milliy mafkuramiz xalqimizning maqsad-muddaolarini ifodalaydi, tarix sinovlaridan o'tishda uning ruhini ko'tarib, suyanch va tayanch bo'ladi, shu millat, shu jamiyat duch keladigan ko'plab hayotiy va ma'naviy muammolarga javob izlaydi.

Milliy istiqlol mafkuramiz ko'p millatli O'zbekiston xalqining ezgu g'oya - ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etish yo'lidagi asriy orzu-intilishlarini aks ettiradi. Ta'lim-tarbiya muassasalari, oila, mahalla qo'mitalari, ijtimoiy institutlarning asosiy vazifasi - Milliy istiqlol g'oyamizni yurtimizda yashayotgan barcha kishilarning ma'naviy boyligiga, dunyoqarashining negiziga aylanishiga ko'maklashish, uning mohiyatini keng jamoatchilikka har tomonlama tushuntirishdan iborat.

Milliy istiqlol mafkurasini yoshlar ongiga singdirishda ta'lim-tarbiya muassasalari va oilaning o'rni ayniqsa muhimdir.

Milliy istiqlol g'oyasini inson qalbi va ongiga singdirish yo'nalishlari 5-chizmada o'z aksini topgan:

5-chizma

Milliy istiqlol mafkurasini yoshlar ongi va qalbiga singdirish ta'lim-tarbiyaning turli shakllari orqali amalga oshiriladi. Bunda quyidagi vazifalarni nazarda tutish lozim:

- ta'lim muassaslarida bolalar va talabalarning yoshiga mos ravishda milliy istiqlol mafkurasini singdirishning differensial pedagogik-psixologik dasturini yaratish;

- Kadrlar tayyorlash milliy dasturi asosida o'quvchi-talabalar ongida milliy g'oya va milliy istiqlol mafkurasini shakllantirish ishlarini uzluksiz tarzda olib borish;

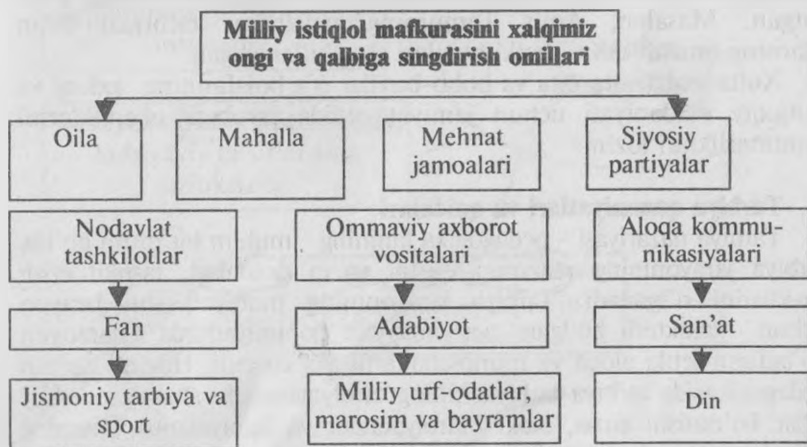
- O'quv dasturlari, darslik va qo'llanmalarda milliy istiqlol mafkurasi g'oyalari teran aks ettirish;

- Maktab, litsey, kollej, institut va universitetlarda mafkuraviy tarbiyani bugungi kun talablari darajasiga ko'tarish;

Pedagog kadrlarning mafkura borasidagi bilimlarini chuqurlashtirish.

Hozirgi kunda barcha o'quv dastur va darsliklarida milliy istiqlol mafkurasi g'oyalari keng aks ettirilgan, shuning uchun har bir fanni o'qitish davomida ham o'quvchilarimizga milliy istiqlol g'oyasi singdiriladi. Bu masala dars maqsadini belgilashda alohida milliy istiqlol g'oyasini singdirish bo'yicha ham maqsad belgilanayotganligida yana bir bor o'z ifodasini topadi. Turli ijtimoiy fanlarni, jumladan mustaqilligimizdan keyin ta'lim jarayoniga kiritilgan Odobnoma, Vatan tuyg'usi, Ma'naviyat asoslari, Konstitutsiya asoslari, Inson va jamiyat kabi fanlarning milliy istiqlol g'oyasini singdirishdagi imkoniyalari yana ham beqiyosdir.

Turli tarbiyaviy tadbirlar, sinfdan tashqari ishlar jarayonida ham milliy istiqlol g'oyasi o'quvchilarimizga chuqur o'rgatilib borilmoqda.

6-chizma

Oila mafkuraviy tarbiyaning eng muhim ijtimoiy omillaridan biridir. Shaxs ma'naviyati, uning dunyoqarashi, insonning tasavvur va e'tiqodga oid ko'nikmalari majmui asosan oilada shakllanadi. Milliy mafkuramizga xos ilk tushunchalar inson qalbi va ongiga avvalo oila muhitida singadi. Bu jarayon bobolar o'giti, ota ibrati, ona mehri orqali amalga oshiriladi.

Oila, uning asrlar mobaynida saqlanib kelayotgan muqaddas an'analar orqali yoshlarda Vatanga muhabbat, iymon e'tiqod, mas'uliyat, insonparvarlik, ilmga ishtiyoq va madaniyat ko'nikmalari shakllanadi. Bolalarda yoshlikdan xalq va yurt taqdiri uchun fidoyilik tuyg'usini shakllantirish mafkuraviy tarbiyada muhim o'rin tutadi. Buning uchun bola hayotining dastlabki yillaridan boshlab, uni narsalar olami bilan tanishtirishning milliy an'alarimizga xos shakllarini qo'llash lozim. Sharqona odob va bashariyatning ezgu intilishlarini aks ettiruvchi o'yinlar, o'yinchoqlar, rasmiy kitoblar, milliy ertaklar asosida yaratilgan multfilmlar bolalardagi ilk yoshlikdagi mafkuraviy qarashlarning to'g'ri shakllanishiga qo'l keladi.

Oilaviy munosabatlar doirasida milliy urf-odat va an'alarimizni eng nodirlarini turmushga singdirish orqali bolalarda milliy qadriyatlarga mehr-muhabbatni uyg'otish, ularni mustaqil fikrlaydigan kishilar qilib tarbiyalash mumkin.

Oilalarimizda bolalarga mafkuraviy tarbiya berishda oiladagi katta kishilarning, ayniqsa, bobo va buvilarning o'rni kattadir. Bunday tarbiya an'anasi buyuk ajdodlarimiz taqdirida muhim o'rin tutgan. Masalan, Amir Temurning nevaralari tarbiyasi bilan ularning onalari emas, balki buvilari shug'ullanishgan.

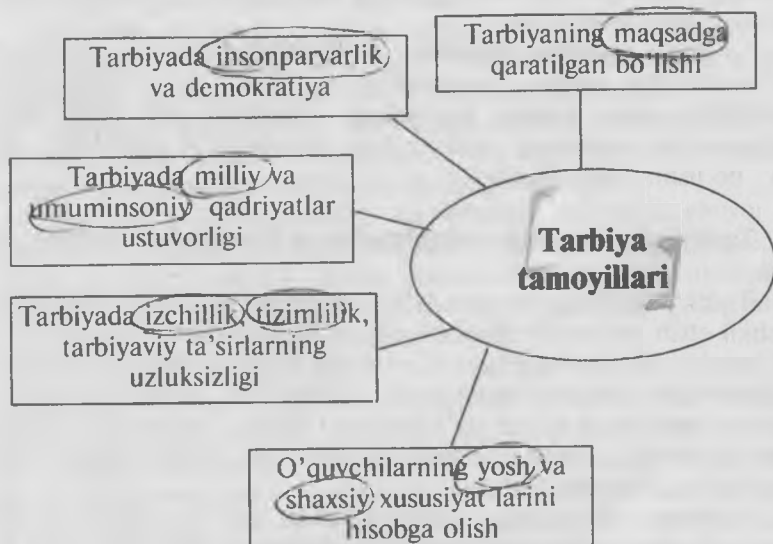
Xullas, oila, ota-ona va bobo-buvilar o'z bolalarining axloqi va huquqiy madaniyati uchun jamiyat oldida javobgar ekanliklarini unutmashliklari lozim.

Tarbiya qonuniyatlari va qoidalari

Tarbiya nazariyasi - pedagogika fanining muhim bir qismi bo'lib, tarbiya jarayonining mazmuni, usuli va qoidalari, tashkil etish shakllarini o'rganadi. Tarbiya jarayonining mohiyati shu jarayon uchun xarakterli bo'lgan va muayyan qonuniyatlarda namoyon bo'ladigan ichki aloqa va munosabatlarni aks ettiradi. Hozirgi zamon pedagogikasida tarbiya tarbiyachining tarbiyalanuvchi shaxsiga oddiy ta'sir ko'rsatishi emas, balki tarbiyachilar va tarbiyalanuvchilarning aniq bir maqsadga qaratilgan, bir-birlari bilan hamkorlikda qiladigan munosabatlari va o'zaro ta'sir ko'rsatishi ekanligi alohida ta'kidlanadi.

Tarbiya jarayonini samarali tashkil etish ko'p jihatdan tarbiya qoidalariga amal qilinishiga ham bog'liqdir. **Tarbiya qoidasi** - bu pedagog ta'lim va tarbiya jarayonini yaxshiroq tashkil etish maqsadida foydalanadigan boshlang'ich holat, rahbarlik asosidir. Tarbiya qoidalari deganda o'qituvchi, tarbiyachilarga yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi qoidalar tushuniladi, ular komil insonni shakllantirish vazifalari bilan belgilanadi. Tarbiya qoidalari Sharq va Markaziy Osiyo donishmandlarining fikrlari va milliy pedagogika erishgan yutuqlarga asoslanadi. Tarbiya qoidalari mustaqil xarakterga ega bo'lib, tarbiyaning o'ziga xos xususiyatlarini va qonuniyatlarini aks ettiradi.

Tarbiya qoidalariga quyidagilarni kiritish mumkin: «tarbiyaning ma'lum maqsadga qaratilganligi; tarbiyaning insonparvarlik va demokratiya qoidasi; tarbiyaning hayot va mehnat bilan bog'liqligi qoidasi; tarbiyada milliy-madaniy va umuminsoniy qadriyatlarining ustuvorligi qoidasi; tarbiyada o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish qoidasi; izchillik, tizimlilik, tarbiyaviy ta'sirlarning birligi va uzluksizligi qoidasi»¹.

7-chizma

¹ Pedagogika. O'quv qo'llanma. A.Munavvarov tahririda. T., «O'qituvchi», 1996, 119-120.

Tarbiyaning maqsadga qaratilganligi qoidasi. Tarbiyadan ko'zlangan asosiy maqsad, har tomonlama yetuk komil shaxsni shakllantirishdan iboratdir. Shunga ko'ra tarbiyaviy faoliyatning mazmuni, tashkiliy shakllari va usullari shu maqsadga erishishni ko'zda tutadi. Tarbiyaviy ish ma'lum maqsadni ko'zlovchi va uzluksiz davom etadigan jarayondir. Ko'pincha bir necha maqsad va vazifa birdaniga bajariladi, bu esa o'quvchilar jamoasining aqliy va axloqiy o'sishini ta'minlaydi. Har bir tarbiyaviy tadbir oldindan puxta o'ylangan, muayyan maqsadni amalga oshirishga bo'ysindirilgan bo'lsa, uning g'oyaviy-siyosiy darajasini ko'taradi, tanlangan usul va vositalar maqsadga muvofiq keladi, ularning tarbiyaviy ta'siri yuqori bo'ladi.

Tarbiyadagi insonparvarlik va demokratiya qoidasi mohiyati shundan iboratki, tarbiyada inson shaxsini oliy ijtimoiy qadriyat deb tan olish, har bir bolaning o'ziga xosligini hurmatlash, uning ijtimoiy huquqi va erkinligini hisobga olish lozim.

Tarbiyada **milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi qoidasi** tarbiya jarayonida o'zbek xalqining milliy-ma'naviy merosiga, an'analariga, umuminsoniy qadriyatlarga tayangan holda ish ko'rishni nazarda tutadi.

Tarbiyada **izchillik, tizimlilik** - tarbiyaviy ta'sirlarning uyg'unligi va uzluksizligi qoidasi o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda izchillikka rioya qilishni, o'quvchiga birdaniga juda ko'p talab qo'ymaslikni, tarbiyada maktab oila, jamoatchilik talabining bir xil bo'lishini talab qiladi.

Tarbiyaning maqsadga qaratilganligi va demokratiya qoidasi

Tarbiya qoidasi - pedagog ta'lim va tarbiya jarayonini yaxshiroq tashkil etish maqsadida foydalanadigan boshlang'ich holat, rahbarlik asosidir. Tarbiya qoidalari o'qituvchi, tarbiyachilarga yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi qoidalar hisoblanadi. Tarbiyaning mazmuni, tashkil etilishi, usullari va ularga qo'yiladigan talablar tarbiya qoidalarida o'z ifodasini topadi. (Tarbiya qoidalari to'g'risidagi ma'lumot mazkur lug'atda berilgan).

Tarbiyadan ko'zlangan asosiy maqsad, har tomonlama yetuk, ma'naviy rivojlangan, aqliy va axloqiy barkamol shaxsni shakllantirishdan iborat ekan, tarbiyaviy faoliyatning mazmuni, tashkiliy shakllari va usullari shu maqsadga erishishni nazarda tutadi. Tarbiyaning maqsadga qaratilganlik qoidasi shularda o'z ifodasini topadi.

Umumiy ta'lim maktabining asosiy vazifasi - shaxsning aqliy, axloqiy, ma'naviy va jismoniy rivojlanishi, qobiliyatlarini har tomonlama kamol toptirish, imkoni boricha qulay sharoitlar yaratishdan iboratdir.

Maqsadga intilish va maqsad bir xil narsa emas, maqsadni amalga oshirish uchun harakat qilish lozim. Shaxsning shakllanish manfaatlari har bir pedagogik tadbirni tarbiyaning umumiy maqsadlari bilan bog'lashni, uni rejali tarzda va qat'iy suratda amalga oshirishga harakat qilishni talab etadi. Tarbiya sohasida qanday ish olib borilmasin, avvalo tarbiyachi va o'qituvchi tarbiyaning maqsadi va vazifasini aniq tasavvur etishi va anglab olishi lozim. Maktabda va maktabdan tashqarida olib boriladigan barcha ishlar o'ylangan muayyan maqsadni amalga oshirishga, umuman olganda komil insonni tarbiyalashga qaratilgan bo'lishi zarur.

Tarbiya jarayonida insonparvarlik va demokratiya qoidasiga amal qilish hozirgi kunning muhim talabidir. O'quvchilarga insonparvarlik tarbiyasini singdirishda Qur'oni Karim, Hadisi sharifdan, buyuk allomalarimizning axloqiy-didaktik asarlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Maktablarda barcha fanlarni, ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish jarayonida tarbiyaga, jumladan insonparvarlik his-tuyg'ularini shakllantirishga katta e'tibor qaratish lozim.

Tarbiyada inson shaxsini oliy ijtimoiy qadriyat deb tan olish, har bir bola, o'smir va yoshlarning betakror va o'ziga xosligini hurmatlash, uning ijtimoiy huquqi va erkinligini hisobga olish lozim.

Tarbiyani demokratiyalash - bu tarbiyani ma'muriy ehtiyoj va qiziqishlardan yuqori qo'yish, tarbiyachi va tarbiyalanuvchi o'rtasidagi o'zaro ishonch, hamkorlik asosida pedagogik munosabatlar mohiyatini o'zgartirish demakdir. Bu tarbiya ishiga jamotchilikni jalb qilish, uning rivojlanishiga jamoat omilini kiritish demakdir.

Demokratik tarbiya shaxs tarbiyasining muhim yo'nalishi hisoblanadi. Bu-inson ongi va tushunchalari tizimida hayot haqidagi erkin fikr, falsafiy-siyosiy, huquqiy, estetik, axloqiy, badiiy-kasbiy qarashlarini shakllantirish jarayoni hisoblanadi. Demokratik tarbiya-muayyan ijtimoiy guruh a'zolariga xos mavjud ehtiyojlar, tilak, orzu, umid, erkinliklar hamda manfaatlar mahsuli sifatida yaratiladi. Demokratik tarbiya eng avvalo, xalq hokimiyatchiligi, qonun ustuvorligi, erkinligi, tengligi, yuksak e'tiqod, iymon, Vatan va xalq oldidagi mas'uliyat, vatanparvarlik, fidoyilik kabi fazilatlarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham biror jamiyat, ijtimoiy guruh demokratik mafkurasi boshqa bir ijtimoiy guruh ongiga majburan singdirib bo'lmaydi.

Tarbiyaviy faoliyatni demokratizatsiya va insonparvarlashtirish uning mohiyati va mazmunini qayta tafakkur etishni ko'zda tutadi, shaxsning rivojlanish va o'zligini anglash huquqini ta'minlaydi.

Mohir o'qituvchi o'quvchining fikrini diqqat bilan tinglay oladi, unga dalda beradi, tinchlantiradi, bolalarni sevadi, ularni teng ko'radi, har bir ishni adolat bilan hal qilib o'zining insonparvarligini namoyon qiladi. O'qituvchining o'zi ham o'quvchi qalbiga yo'l topishi uchun faqat bilimi bilangina emas, balki odob-axloqi, madaniyati, shirinsuxanligi, umuman olganda insoniy sifatlari bilan namuna bo'lishi lozim. Shundagina o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida haqiqiy do'stona munosabat qaror topadi. O'quvchi o'qituvchini o'z hamkori deb biladi.

Tarbiyada milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi qoidasi

Tarbiya qoidalari o'qituvchi va tarbiyachilarga yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi qoidalarda o'z aksini topadi va yangi, komil insonni shakllantirish vazifalari bilan belgilanadi. Tarbiya qoidalari Sharq va Markaziy Osiyo faylasuf-donishmandlari (Abu Ali ibn Sino, Abu Rayxon Beruniy, Abu Nosr Forobiy, Motrudiy, Koshifiy, Marvaziy, Baxouddin Naqshband, Xo'ja Ahmad Yassaviy) ning fikrlari va milliy pedagogika erishgan yutuqlarga asoslanadi. Tarbiyaviy jarayonda bu qoidalarga amal qilish tarbiyaning samarasini oshiradi, yaxshi natijalarga olib keladi. Tarbiyaning maqsadga qaratilganlik, insonparvarlik va demokratiya qoidalari bilan birga tarbiyada milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ustunligi qoidasi ham muhim ahamiyatga ega.

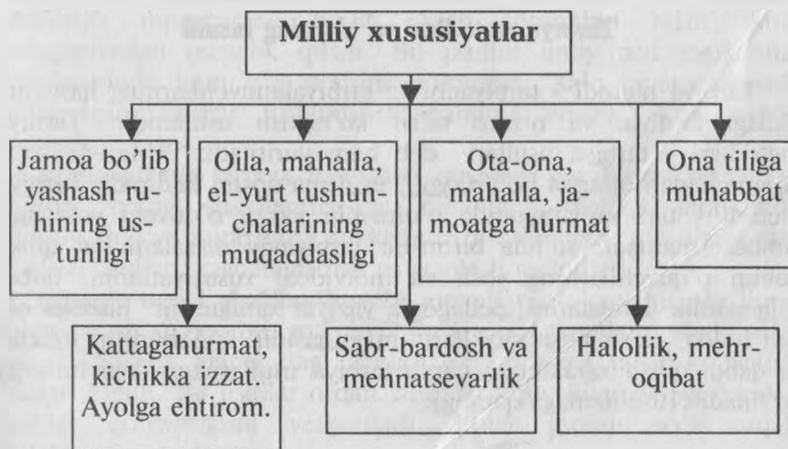
O'quvchilarni Vatanimiz qadriyatlari, boy madaniyati va ma'naviyati bilan tanishtirish juda muhimdir. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ham ta'lim-tarbiya jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlardan foydalanishga oid ko'rsatmalar beriladi. Shuning uchun tarbiya jarayonida xalqimizning madaniy merosini o'rganish, milliy o'ziga xosligi, ma'naviy xususiyatlarini hisobga olib, xalq pedagogikasi an'analari suyanib ish ko'rish maqsadga muvofiqdir.

Shu o'rinda qadriyatlar o'zi nima? degan savolning tug'ilishi ham tabiiydir. Professor J.Tulenovning ta'rificha: «Qadriyatlar deyilganda faqat o'tmish davrlar uchun muhim ahamiyat kasb etib qolmasdan, hozirgi kun va kelajakdagi taraqqiyotga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadigan, kishilar ongiga singib ijtimoiy ahamiyat kasb

etadigan moddiy, ma'naviy, tabiiy, diniy, axloqiy, falsafiy va boshqa boyliklar majmui tushuniladi»¹. Qadriyat degan tushuncha qadr-qimmat, degan ma'noni bildiradi.

Xalqimizning ko'p asrlik qadriyatlarini, ulkan va boy madaniy merosini chuqur bilmasdan, milliy o'zlikni anglash, milliy g'urur tuyg'usini qaror toptirish mumkin emas. O'zbek xalqi ko'p asrlik tarixiy taraqqiyotida katta madaniyatni yaratdi. U yaratgan boyliklar yoshlar tarbiyasida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Al-Buxoriy, al-Xorozmiy, Yusuf xos Xojib, Axmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Fuzuliy, Bedil va boshqa buyuk mutafakkirlarning asarlari orqali o'quvchilar go'zal axloq, baxt, insof, poklik, iffat, sabrmatonat, mehr-shafqat, ota onani hurmat qilish qoidalari haqida keng tasavvurga ega bo'ladilar. Insoniylik o'z tarkibiga insonning eng yaxshi axloqiy xususiyatlarini, ya'ni odamlar o'rtasida o'zaro yaxshi munosabatda bo'lish, do'stlik, ota-onaga sadoqatilik, mehnatsevarlik, diyonatlilik kabi fazilatlarini qamrab oladi. Otabobolarimiz bolalarda yoshlikdan ana shu go'zal fazilatlarini qaror toptishiga katta ahamiyat berganlar.

Istiqlol mafkurasi xalqimizning tabiati, irodasi, orzu-intilishlarini ifodalaydigan qator milliy xususiyatlarni zamon talablari asosida yanada boyitishni nazarda tutadi. Bu xususiyatlar quyidagilardan iborat (8-chizmaga qarang):

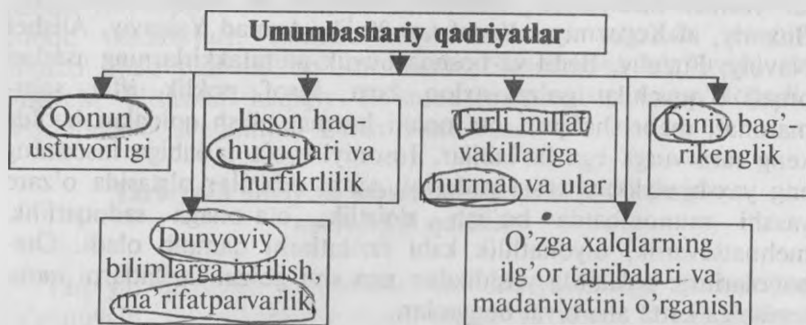

8-chizma

¹ Tulenov J., G'ofurov Z. Falsafa. -T., «O'qituvchi», 1997 y, 285-bet.

Milliy qadriyatlar bilan birgalikda, adolat, tenglik, ozodlik, ahil qo'shnichilik, insonparvarlik kabi umuminsoniy kadriyatlar mohiyatini ham yoshlarga yoritib berish, shu qadriyatlarga amal qilishga tayyorlab borish pedagogikaning muhim vazifalaridan deb belgilanadi.

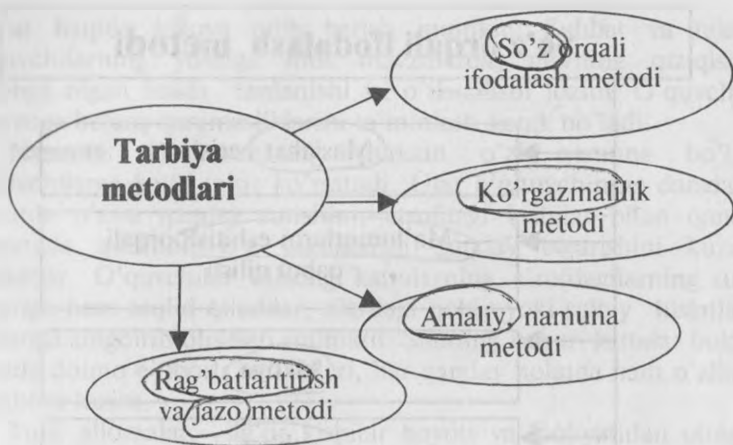
Istiqlol mafkuramiz ham quyidagi umumbashariy qadriyatlardan oziqlanadi (9-chizma):

9-chizma

Tarbiya metodlari va ularning tasnifi

Tarbiya metodi - tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning hamkorlikdagi faoliyat va o'zaro ta'sir ko'rsatish usullaridir. Tarbiya metodlari - tarbiya usullari deb ham yuritiladi. «Metod» so'zi yunonchadan olingan bo'lib, yo'l, usul ma'nosini bildiradi. Tarbiya metodi - tarbiya jarayonida o'qituvchi yakka o'quvchi yoki sinf jamoasi manfaati yo'lida biron-bir tarbiyaviy masalani hal qilish uchun o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini, tarbiyalanganlik darajalarini, pedagogik vaziyat xarakterini hisobga olgan holda ta'sir etish shakllari majmuasidir. Axborotni uzatish va qabul qilish xarakteriga qarab tarbiya usullari quyidagi turlarga bo'linadi (10-chizmaga qarang):

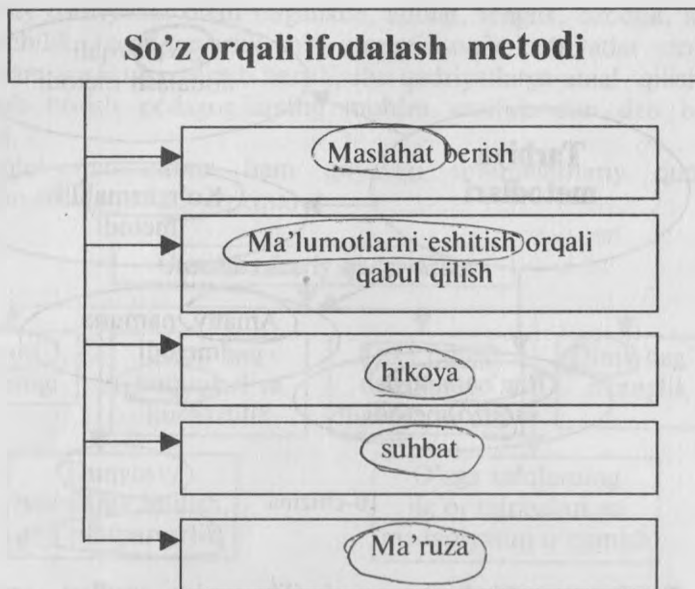

10-chizma

Tarbiya murakkab jarayon boʻlib, uning usullari, vosita va omillari asrlar davomida shakllanib takomillashadi, oʻzini oqlagan urf-odatlar anʼanaga aylanadi. Xalq pedagogikasida turli tarbiya usullari va vositalaridan foydalaniladi, bu usul va vositalar nihoyatda rang-barang boʻlib, koʻp tomonlari bilan ilmiy pedagogikadan ustunlik qiladi. Bu usullar ilmiy pedagogikaning shakllanishida ham oʻz taʼsirini oʻtkazgan. Xalq pedagogikasida qoʻllanilgan usullar: tushuntirish; namuna; nasihat, oʻgʻit berish; qoralash va jazo.

Pedagogikada tarbiya metodlari quyidagi guruhlarga boʻlinadi: ijtimoiy ongni shakllantiruvchi metodlar; faoliyat jarayonida ijtimoiy xulq va tajribalarni shakllantirish metodlari; oʻz-oʻzini tarbiyalash usullari; ragbatlantirish va jazolash metodlari.

Ijtimoiy ongni shakllantiruvchi metodlarga oʻquvchilarda ilmiy dunyoqarash, eʼtiqodni, maʼnaviy va siyosiy gʻoyalarni shakllantirish maqsadida ularni ongi, hislari va irodasiga taʼsir koʻrsatish usullari kiradi. Bu usullar orqali jamiyat oʻquvchilar oldiga qanday talablar qoʻyayotgani yetkaziladi. Bular asosan soʻz orqali ifodalanadi (11-chizma)

11-chizma

O'quvchilarda siyosiy onglilik va ijtimoiy faollik, ya'ni davlatning ichki va xalqaro siyosati qoidalarini tushunish va idrok qilishni tarbiyalash lozim. **Tushuntirish** - ijtimoiy ongni shakllantirishda eng ko'p ishlatiladigan usuldir. Tushuntirishda o'quvchilarga mamlakatimiz fuqarosining uz davlatiga nisbatan huquqlar va burchlar bilan bog'langanligi borasida ma'lumotlar beriladi. O'quvchilarga davlatimiz gerbi, bayrog'i, madhiyasi, konstitutsiyasi mohiyati tushuntiriladi.

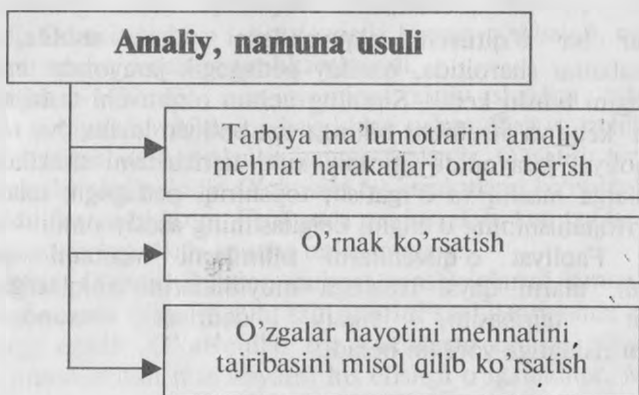
Suhbat va hikoya. O'quvchi shaxsini g'oyaviy va axloqiy shakllantirishda o'qituvchining jonli so'zi eng ta'sirli usul hisoblanadi. Suhbat etik (jamiyatda axloq mezonlari), estetik, siyosiy, ta'lim va bilishga oid mavzularda uyushtirilishi mumkin. Suhbat davomida o'quvchilarning dilidagini aytish jasoratini uyg'otish, o'quvchilarni fikrlashga maibur qiluvchi savollar berish juda muhimdir. Bunda bahs-munozaralarning ahamiyati kattadir.

Hikoya. O'quvchilarga axloq mezonlari, Vatanimizning tabiiy-madaniy boyliklari, ajoyib-mehnatkash kishilari, tarix, adabiyot,

san'at haqida hikoya qilib berish mumkin. Suhbat va hikoya o'quvchilarning yoshiga mos mavzularda, ularning qiziqishini hisobga olgan holda tanlanishi va o'tkazilishi lozim. O'quvchilar mavzuga befarq qaramasliklarini ta'minlash kerak bo'ladi.

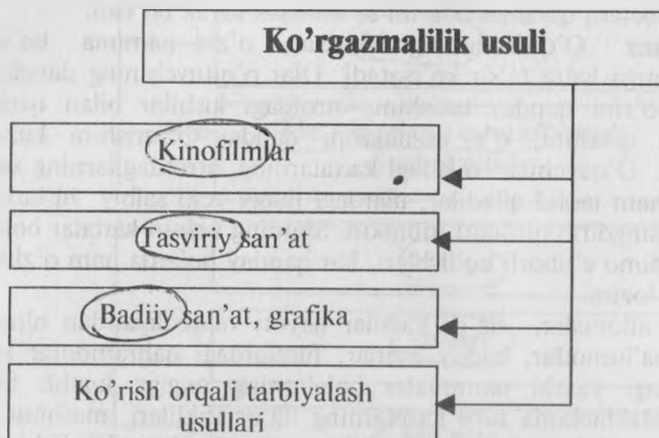
Namuna. O'qituvchining shaxsan o'zi namuna bo'lishi o'quvchilarga katta ta'sir ko'rsatadi. Ular o'qituvchining darsda va hayotda o'zini qanday tutishini, atrofdagi kishilar bilan qanday muomala qilishini, o'z vazifalarini qanday bajarishini kuzatib yuradilar. O'quvchilar oiladagi kattalarning, atrofdagilarning xulq-atvoriga ham taqlid qiladilar, ulardagi ijobiy yoki salbiy hislatlarni o'zlariga singdirib olishlari mumkin. Shuning uchun kattalar bolalar yonida doimo e'tiborli bo'lishlari, har qanday holatda ham o'zlarini tutishlari lozim.

Turli allomalar, ilg'or kishilar hayoti va faoliyatidan olingan yorqin ma'lumotlar, badiiy asarlar, filmlardagi qahramonlar hatti harakatidagi yaxshi namunalar bolalarning ongiga kuchli ta'sir qiladi. Maktablarda turli kasblarning ilg'or vakillari, mashhur kishilar, sportchilar, san'atkorlar bilan uchrashuvlar o'tkazish juda yaxshi samara beradi, bolalar shu kishilarga o'xshashga intiladilar, ularga taqlid qiladilar. O'qituvchi va ota-onalar, jamiyatdagi katta kishilar har tomonlama yoshlarga ibrat bo'lishga arziguli bo'lishlari hozirgi kun talabidir (12-chizmaga qarang).

12-chizma

Tarbiyada ko'rgazmalilik usulidan ham keng foydalanish mumkin. Unga quyidagilar kiradi (13-chizmaga qarang):

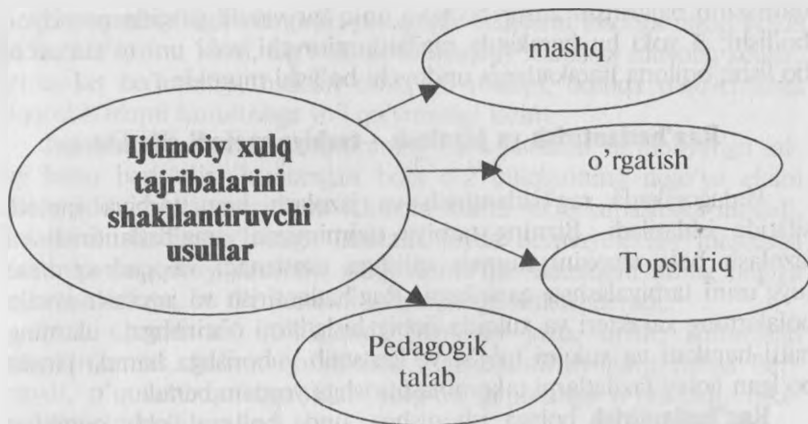

13-chizma

Faoliyat jarayonida ijtimoiy xulq tajribalarini shakllantirish usullari

Har bir o'qituvchi o'quvchilarni qay usulda, qanday munosabatlar sharoitida, qanday pedagogik jarayonda tarbiyalashi lozimligini bilishi kerak. Shuning uchun o'qituvchi tarbiya usullari haqida keng va atroflicha bilimga ega bo'lishi lozim.

Faoliyat jarayonida ijtimoiy xulq tajribalarini shakllantiruvchi metodlarga mashq va o'rgatish; topshiriq, pedagogik talab kiradi. Bola rivojlanishining o'zligini belgilashning asosiy omili - bu faoliyatdir. Faoliyat o'quvchilarni bilimlarni mustaqil egallashga undaydi, ularni qaysi ixtisosga moyilliklarini aniqlashga, ijodiy faoliyat tajribasini, hissiy qadriyat munosabatlarini o'zlashtirishlariga yordam beradi.

14-chizma

Mashq va o'rgatish usullari. Mashq bolalar faoliyatini oqilona, maqsadga muvofiq ravishda va har tomonlama tashkil qilish, ularni axloq mezonlari va xulq-atvor qoidalarini bajarishga odatlantirishdir. Mashq muayyan hatti-harakatlarni ko'p marotaba takrorlashni o'z ichiga oladi.

Mashq va odatlantirish o'quvchi uchun ongli, ijodiy jarayondir. Mashq natijasida ko'nikma, odat, yangi bilimlar hosil qilinadi, o'quvchilarning aqliy qobiliyati rivojlanadi, axloqiy tajribasi kengayadi. Odatsiz tarbiya - poydevorsiz binoga o'xshaydi, odat esa muntazam mashq orqali mustahkamlanadi.

O'rgatish - ijtimoiy xulq-atvoming odatiy shakliga aylantirish maqsadida tarbiyalanuvchilarning bajarishlari uchun rejali va izchil tarzda tashkil qilinadigan turli harakatlar, amaliy ishlardir. O'rgatish bir necha izchil harakatlar ylig'indisidir. O'qituvchi bu harakatlarni ko'rsatib berishi, tushuntirishi, kuzatishi lozim. Faoliyatda mashq qilish, kun tartibi mashqlari, maxsus mashqlar kabi mashq turlari mavjud.

Topshiriq. O'quvchilarning mehnat topshiriqlarini jamoa bo'lib bajarishlari ularda ijtimoiy xulq tajribalarini shakllantirishda alohida ahamiyatga egadir. O'quvchilar o'z kuchlarini umum ishga sarflashga, jamoa uchun mas'uliyatni his etishga o'rganadilar. Mehnat qilish bolani xarakterini shakllantiradi, mustahkamlaydi.

Pedagogik talab. Pedagogik talab tarbiyaning eng muhim usullaridan biridir. Talab bu - o'quvchining turli vazifalarni bajarishi; ijtimoiy xulq-atvor mezonlarini ifodalashi; u yoki bu faoliyatda

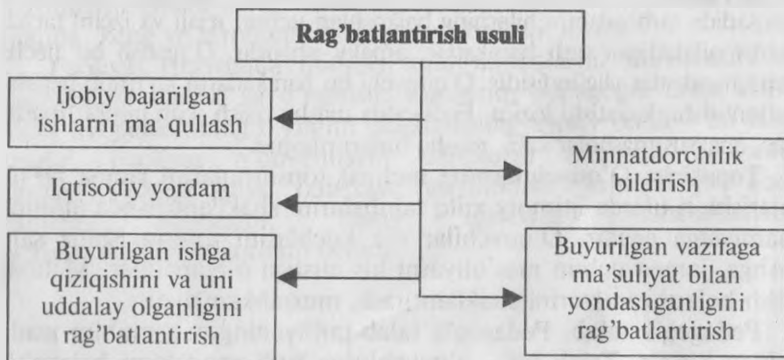
qatnashib bajarilishi zarur bo'lgan aniq bir vazifa sifatida namoyon bo'lishi; u yoki bu harakatda rag'batlantiruvchi yoki uni to'xtatuvchi bo'lishi; oqilona harakatlarga undovchi bo'lishi mumkin.

Rag'batlantirish va jazolash - tarbiya metodi sifatida

Pedagogikada rag'batlantirish va jazolash ham tarbiya metodi sifatida ishlatiladi. Bizning tarbiya tizimimizda rag'batlantirish va jazolash bola shaxsini hurmat qilishga asoslanadi va qadr-qimmat tuyg'usini tarbiyalashga qaratilgan. Rag'batlantirish va jazolash avvalo bolalarning xarakteri va xulqida ijobiy hislatlarni o'stirishga, ularning hatti-harakati va xulqini to'g'ri yo'lga solib yuborishga hamda paydo bo'lgan ijobiy fazilatlarini takomillashtirishga yordam beradi.

Rag'batlantirish bolaga ishonishga, unda bo'lgan ijobiy qobiliyat va fazilatlarining kuchini e'tirof etishga asoslangan. Rag'batlantirish o'quvchining ko'nglini ko'taradi, unga quvonch keltiradi, o'quvchini yanada yaxshiroq bo'lishga intilishga yordam beradi. Maktablarda rag'batlantirishning quyidagi turlari qo'llaniladi:

1. O'quvchining kuchi yetadigan, mas'uliyatli topshiriq berish orqali bolaga ishonch bildirish;
2. Maqtash (ota-onalar, bolalar jamoasi oldida);
3. Esdalik sovg'asi berish (kitob, o'quv asbobi va boshqa narsalar)
4. Maqtov yorlig'i berish;
5. Stipendiya bilan taqdirlash;
6. Hurmat taxtasiga fotosuratini qo'yish;
7. Qo'llab-quvvatlash;
8. Musobaqalarda bayroq ko'tarish va boshqalar (15-chizmaga qarang).

15-chizma

Har qanday rag'batlantirish pedagogik talablarni hisobga olgan holda qo'llanishi lozim. Ya'ni, rag'batlantirish haqiqiy xizmatga muvofiq kelishi, ketma-ket bo'lmasligi, haddan oshiq bo'lmasligi, boshqa o'quvchilarga taqqoslab ularni kamsitishga yo'l qo'ymasligi lozim.

Jazolash - bu tarbiyalanuvchining hatti-harakati va faoliyatiga salbiy baho berishdir. Jazolangan bola o'z qiliqlarining nojo'ya ekani ustida jiddiy o'ylaydi va buni ikkinchi marta takrorlamaslikka intiladi. Bolalarni bo'lar-bo'lmasga jazolash foyda bermaydi. Bir marotaba o'rinni va haqqoniy jazolash, xulqi noma'qul ekanligini uning ongiga yetkazish kifoya, bu o'z xatosini to'g'rilashga imkon beradi.

Jazo choralarini qo'llaganda jismoniy jazo, urish, kaltaklash mumkin emas, bolani qo'rqtirish, g'azablantirish ham natija bermaydi, o'quvchi qo'rqqanidan yolg'on gapirishga o'rganadi, ikki-yuzlamachi bo'lib qoladi.

Maktablarda quyidagi jazo turlari qo'llaniladi (16-chizma):

16-chizma

Tanbeh berish - eng yengil jazo chorasidir. O'qituvchi bolaga yuzma-yuz tanbeh beradi, buni kundaligiga yozib qo'yish mumkin.

Ogohlantirish - noma'qul hatti-harakatning oldini olish uchun qo'llaniladi.

Hayfsan berish - agar tanbeh va ogohlantirish kutilgan natijani bermasa, o'quvchi belgilangan intizomni buzaversa, o'quvchining aybi qay darajada va uning intizomni qanday sharoitda buzganini hisobga olib unga hayfsan e'lon qilish mumkin.

Uyaltirish. Odamning eng nozik sezgilaridan biri uyat, or-nomus, sharm-hayodir. Odatda, odamda izzat-nafs, odamiylik qancha kuchli bo'lsa, avvalo o'zini hurmat qilsa, unda or-nomus, uyat shunchalik kuchli bo'ladi. Bolalarni tarbiyalashda shu hislarni ehtiyotkorlik bilan o'stirish lozim, lekin hadeb uyaltiraverish va qizartiraverish yaramaydi. Bundan oqilona va o'z o'rnida foydalanish kerak, shundagina ijobiy natijaga erishish mumkin.

Yoqtirgan narsa (sayr, kinofilm tomosha qilish, do'stlar bilan uchrashish va h.k) dan mahrum etish.

Jazo ham yaxshi o'ylab qo'llanilishi, o'quvchining aybiga mos bo'lishi, uni tahqirlamasligi va sha'nini bukmasligi lozim.

O'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish yo'llari

Dunyoqarash kishilarning olam va uning o'zgarishi, rivojlanishi haqidagi ilmiy, falsafiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik, diniy va hokazo qarashlari va tasavvurlari majmuasidir. Dunyoqarash bu olam haqidagi yaxlit umumiy lashtirilgan bilimlar to'plamidir.

Dunyoqarash tushunchasi «dunyoni his qilish», «dunyoni tushunish» iboralari bilan uzviy bog'liqdir. Dunyoqarash faqat in-songagina xos xususiyat bo'lib, hayvonot dunyosi, boshqa narsa, buyumlar va mavjudotlar uchun bu hol yotdir.

Ilmiy dunyoqarash turli kasb egalarida turlicha- to'laroq, mukammalroq, chuqurroq yoki yuzakiroq, chalaroq, sayoz va xomroq bo'lishi mumkin.

Hozirgi sharoitda kishilarning ongi, dunyoqarashida yangicha fikrlash yo'sini mustahkamlanmasa, mustaqillikning g'oyasi, mazmuni va mohiyati ularga tushuntirilmasa katta o'zgarish sodir bo'lmasligi mumkin. Shuning uchun ham hozirgi muhim masala xalqning ongidagi eskicha dunyoqarashni o'zgartirish, iqtisod, siyosat, madaniyat jabhalarida yangicha fikrlashni o'rgatish, mustaqillikni mustahkamlash sharoitida o'z haq-huquqlarini anglash va noxush holatlarni hayotga kirib qolmasligiga, unga qarshi kurashishga undash-dan iborat. Bu esa ilmiy dunyoqarashning tarkibiy qismlaridandir.

Aql har bir insonga xos tug'ma xususiyat bo'lib, miya sog' bo'lsa, aql ham yaxshi ishlaydi, aksincha miya kasallangan bo'lsa

aql past, zaif bo'ladi. Aqli zaif kishi dunyoni bilishda, oldingi avlodlar tomonidan yaratilgan ilmlarni va mavjud bilimlarni o'zinikiga aylantirib o'zlashtira olishda qiynaladi. Ilm va bilim bir narsa emas, ilm mavjud, bor, yaratilgan narsa, bilim esa kishi tomonidan bilib olinadigan, o'ziniki qilib olinadigan narsadir. Aql, did va ilm nazariyaga - farosat, tamiz, bilim amaliyotga, tajribaga taalluqlidir. Tafakkur va til haqidagi muammo bilish bilan chambarchas bog'liq bo'lib tasavvur, tushuncha, aql, idrok, tafakkur jami bir bo'lib ong degan falsafiy tushunchani beradi.

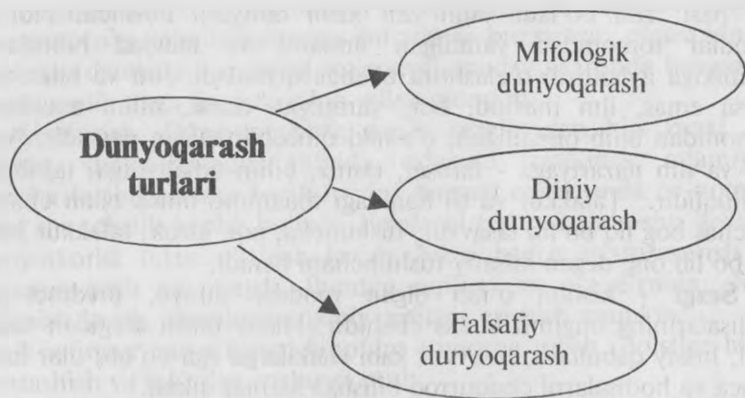
Sezgi - kishini o'rab olgan moddiy dunyo, predmet va hodisalarning ongimizda aks etishidir. Hissiy bilish sezgidan tashqari, hissiy qabullash, tasavvur kabi shakllarga ega bo'lib, ular ham voqea va hodisalarni chuqurroq bilishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, bilish ilmiy dunyoqarash jonli kuzatishdan abstrakt tafakkurga va undan amaliyotga o'tish orqali amalga oshadi.

Ilmiy dunyoqarash ijtimoiy-tarixiy hodisa sifatida doim vorislik asosida rivojlanadi. O'tmish dunyoqarashlari yangi davr dunyoqarashlarining ildizini tashkil etib uni hayotbaxsh ozuqa bilan ta'minlab turadi.

Dunyoqarash qotib qolgan, hech qachon o'zgaraydigan o'lik g'oyalar yig'indisi emas. Jamiyatning o'zgarishi bilan u ham doimo rivojlanib, mazmunan o'zgarib turadi. Buni biz o'z jamiyatimiz hayotidan yaqqol ko'rib turibmiz. Mustaqillik tufayli endilikda umuminsoniy va milliy qadriyatlarimizga asoslangan, hozirgi davr talabiga javob beradigan yangi mafkura yaratilmoqda va uning asosida kishilarda yangicha tafakkur, dunyoqarash shakllanib rivojlanmoqda.

Dunyoqarashning doimo o'zgarib rivojlanib turishi uning tarixiy turlarining - mifologik, diniy va falsafiy qarashlarning almashuvida namoyon bo'ladi. (17-chizmaga qarang)

17-chizma

Mifologik dunyoqarash - ijtimoiy taraqqiyotning eng boshlang'ich davriga xos bo'lgan xalq og'zaki ijodi- naql va afsonalarda gavdalantirilgan ijtimoiy ongning asosiy shaklidir.

Mifologik (vunoncha - mifos-naql, rivovat, logos- tushuncha, ta'limot) dunyoqarash - ijtimoiy taraqqiyotning eng boshlang'ich davriga xos bo'lgan xalq og'zaki ijodi- naql va afsonalarda gavdalantirilgan ijtimoiy ongning asosiy shaklidir.

«Olam qanday paydo bo'lgan? Quyosh, oy va yulduzlarni kim yaratgan? Bu sir-sinoatga to'la borliqning so'ngi qayerda?» degan savollar odamzotni azaldan qiziqtirib kelgan.

Ushbu savollarga odamzot topgan dastlabki javoblar miflarda ifodalangan va ular butun bir mifologik tizimni hosil etgan.

Qadimiy turkiy xalqlarda ham shunday mifologik tizim mavjud bo'lgan. Misol tariqasida yer, osmon, yulduzlarning paydo bo'lishi, tuzilishi va o'zaro munosabati haqidagi mifologik naqlarni keltiramiz:

1. Yer(ning) ustidan osmon do'ppiday yopib turadi. Eng balandda, o'rtada Temir qoziq yulduzi turadi. Jami yulduz yer bilan temir qoziqning (atrofida) chir aylanadi. Yerning ostidayam bir temir qoziq yulduzi bor. Ikki temir qoziq tortishib, yer qimir-lamay turadi.

2. Hulkar avval yetti yulduz bo'lgan. Birovini Yetti qaroqchi olib, oltitasi qolgan. Yetti qaroqchi Hulkar bilan Qambarning o'rtasiga tushib, ularni yuz ko'rmas qilib qo'ygan. Avval ular bir-birini yaxshi ko'rishgan. Hozir Hulkar botsa, Qambar chiqadi.

Qambar botsa, Hulkar tug'adi. Hulkar- qiz, Qambar- yigit deyishadi. Oxiri qiyomatda Hulkar bilan Qambar ko'risharmish.

3. Osmon qavat-qavat bo'lar ekan. Nechanchidir qavatida bir daraxt bor ekan. Har bir odamning oti yozilgan barg shu daraxtda bo'lar ekan. Odam o'lsa, barg so'lib, uzilib tushar ekan. Bargy erga tushayotganda, biror odamga tegib ketsa, shu odamning qulog'i chimirlar ekan. Shunday vaqtda kalima qaytarishi kerak ekan.¹

Diniy dunyoqarash mifologiya (afsona) negizida shakllangan va rivojlangan. Diniy dunyoqarashning o'ziga xos xususiyati shundaki, u tabiiy va ijtimoiy hodisalar mohiyatini ularning o'zidan emas, balki tabiatdan tashqarida Ollohning qudratiga bog'lab, hamma narsada va har yerda ilohiy kuchlarning ta'siri, mo'jizaviy kuchi bor deb tushuntiradi². Diniy dunyoqarashning xalq ongiga singib, qalbida chuqur ildiz otib ketishining boisi shundan iboratki, ular oddiy kishilarning ruhiyatiga moslab, ularning hissiyoti, tafakkuriga ta'sir etadigan va ko'p vaqtgacha esda saqlanib qoladigan yorqin obrazlar, afsona va rivoyatlar shaklida izhor qilinishidadir.

Islom ta'limotidagi har bir afsona va rivoyatlarda katta hikmat, falsafiy fikr, ma'no mavjuddir. Shuning uchun ham ular barhayot bo'lib, avloddan-avlodga o'tib, bizning davrimizgacha yetib keldi. Bunday ma'naviy boylikni ehtiyot qilishimiz lozim.

Falsafiy dunyoqarashning o'ziga xos xususiyati u dunyoni qanday bo'lsa, shundayligicha, hech bir yot narsani aralashitmay mubolag'asiz tushuntiradi, u kishilarga tabiat, jamiyat, inson tafakkuri rivojlanishining eng umumiy qonuniyatlari haqida bir butun, yaxlit ma'lumot berib, mifologiyadan farqli ravishda insonni qurshab olgan moddiy olamni hech kim tomonidan yaratilmaganligini, abadiyligini, insoniyat jamiyati taraqqiyoti sabablari va mohiyatini, o'ziga xos xususiyatlarini qonuniyatlarini ilmiy asosda tushuntirib beradi. Falsafiy dunyoqarash kishilarda olam haqida bir butun, to'g'ri, yaxlit dunyoqarashni shakllantirishdan tashqari barcha fanlar uchun dunyoni bilishdagi metodologik qurol hamdir³. Mifologik va diniy dunyoqarash hissiy a'zolarimiz orqali erishilgan ma'lumotlar asosida shakllansa, falsafiy dunyoqarash hissiy va aqliy a'zolarimiz tufayli ilm-fan yordamida to'plagan bilimlar yig'indisidir. Falsafiy dunyoqarash kishilarga tabiat, jamiyat, inson tafakkuri rivojlanishining umumiy qonuniyatlari haqida ma'lumot

¹ Turdimov Sh. Sir to'la dunyo // «Maktabgacha tarbiya», 1992 yil, 2-son, 40-bet.

² J.Tulenov, Z.G'ofurov. Falsafa. T., «O'qituvchi». 1997, 22-25 b.

³ O'sha yerdan, 30 b.

beradi. Shu bilan birga u insonni qurshab turgan olamni, dunyoni va uning taraqqiyot qonunlarini bilish mumkinligini, bilish esa murakkab, ziddiyatli jarayondan iboratligini ta'kidlaydi.

Dunyoqarash pedagogik jarayonda ham asos bo'lib xizmat qiladi. Bilimlarni egallash murakkab jarayon bo'lib, u insondagi eng avvalo, fiziologik jihatdan barkamollikni, ya'ni 5 asosiy sezgi organlarini bus-butun bo'lishini hamda bilim olish uchun tinimsiz mashq qilishni talab etadi. Inson tafakkuri vositasida ilm egallaydi, ilm tufayli dunyoni biladi va uni boshqaradi, tabiatni o'ziga moslashtiradi.

Ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda avvalo, maktablarda o'qitiladigan tabiiy-ilmiy, aniq fanlarning, shu bilan birga badiiy adabiyotning, xalq ogzaki ijodi, ertak, hikoya va qissalarning ahamiyati beqiyosdir.

Ilmiy dunyoqarashni amalga oshirishda kishi narsa va buyumlarning, voqea va hodisalarning ko'rinib turgan ifodasiga emas, balki ularning ichki mohiyatiga, mazmuniga qarab baho berishi kerak.

Milliy ong va uning tarkibiy qismlari

«**Milliy ong** - bevosita har bir millat yoki elatning uzoq tarixiy etnogenez davri, turmush tarzi, iqtisodiy ishlab chiqarish usuli, diniy e'tiqodlari, madaniyati, boshqa xalqlarning bevosita ta'siri tufayli shakllangan dunyoqarashi, iqtisodiy, siyosiy-ijtimoiy va madaniy-ma'naviy sohalarida faollik darajasi»¹.

Inson ongli bo'lib tug'ilmaydi. Uning ijtimoiy fazilatlarini, ya'ni ongi oila, jamiyat ta'siri tufayli shakllanadi. Millatning o'ziga xos ongi ham shunday shakllanadi.

Milliy ong millatlarning ijtimoiy ishlab chiqarish faoliyati, mehnati, boshqa millatlar bilan muloqoti jarayonida paydo bo'ladi va til bilan uzviy bog'liqdir. Millat o'tmish ajdodlar va katta avlodlar yaratgan buyumlar, tushunchalar olamini ota-ona tili orqali o'zlashtirib borib, o'z ongini qaror toptiradi.

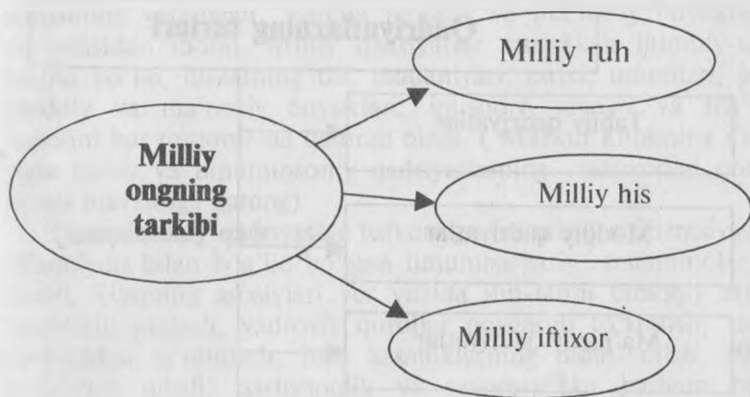
Milliy ong asorati, ya'ni istibdod tuzumi yoki mustamlakaviy holat, milliy ongni tubanlikka olib keladi. Sobiq sho'ro tuzumi davrida milliy ong taraqqiyoti milliy siyosat tufayli cheklangan edi. Mustaqil O'zbekistonda esa, milliy ong, millatlarimiz qoldirgan madaniy merosga va qadriyatlarimizga tayanib, vatanparvarlik g'ururini barchaning ongiga jo qilmoq birinchi darajali vazifadir.

¹ Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'at. T., «Sharq», 1998, 133 b.

Milliy ong - O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlashning samarali omillaridan biridir. Milliy ongni davr talabi darajasiga ko'tarish uchun katta ishlar qilish lozim. Birinchi navbatda, qaramlik, norosolik hissiyotidan qutulishimiz, ikkinchidan Markaziy Osiyodagi o'z o'rnimizni, insoniyat oldidagi mas'uliyatimizni bilmog'imiz, uchinchidan tariximiz, madaniyatimiz va ma'naviyatimizni, an'analarimizni har tomonlama o'rganmog'imiz lozim.

O'zbekistonda o'zbeklarning milliy ongini ko'tarishga birinchi darajali masala deb qaragan holda, mamlakatimizda yashovchi barcha millatlar va elatlar vakillari madaniyati, tili, urf-odatleri, binobarin milliy ongining o'sishi uchun barcha sharoitlar yaratilgan.

Milliy ongning tarkibiga milliy ruh, milliy his va milliy iftixor ham kiradi.

18-chizma

Milliy ruhiyat-millatning ichki holati, kechinmalari, his-tuyg'ulari, ma'naviy dunyosi, uy-fikrlari, maqsad va maslaklari hamda kayfiyatlari bilan bog'liq mulohazalari majmuidir.

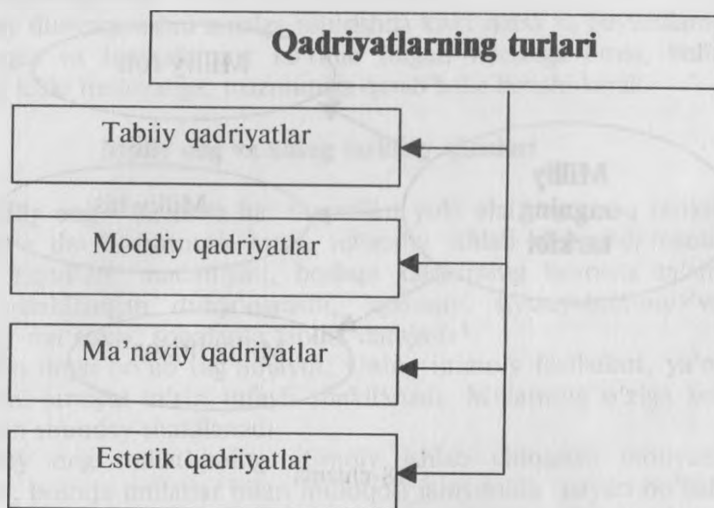
Milliy iftixor tuyg'usi - o'z milliy mansubligidan millatining boy tarixi, madaniy va ma'naviy merosidan, uning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasidan g'ururlanish va faxrlanish imkoniyati. Milliy iftixori kuchli bo'lgan shaxs o'z mamlakati bilan faxrlana oladi va uning taqdiriga befarq qaramaydi. Milliy iftixori kuchli bo'lgan shaxs istiqbolni chuqurroq anglaydi, uning ertasi bugungidan ko'ra mukammalroq bo'lishiga intiladi. Shuning uchun biz

yoshlarimizda milliy ongni shakllantirish uchun ta'lim-tarbiyaviy faoliyatimizda katta sa'y-harakat ko'rsatishimiz lozim bo'ladi.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ularning o'zaro bog'liqligi

Qadriyatlar deyilganda faqat o'tmish davrlar uchun muhim ahamiyat kasb etib qolmasdan, hozirgi kun va kelajakdagi taraqqiyotga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadigan, kishilar ongiga singib ijtimoiy ahamiyat kasb etadigan moddiy, ma'naviy, tabiiy, diniy, axloqiy, falsafiy va boshqa boyliklar majmui tushuniladi. Qadriyat tushunchasi qadr-qimmat, degan ma'noni bildiradi.

Qadriyatlar o'zining mohiyati va xususiyatiga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi (19-chizmaga qarang).

19-chizma

Qadriyatlarning muhim turlaridan biri **tabiiy qadriyatlar** bo'lib, unga insonning yashashi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan tabiiy sharoitlar: yer va yer osti boyliklari, suv, havo, o'rmonlar, o'simliklar, hayvonot dunyosi va boshqalar kiradi.

Qadriyatlar moddiy va ma'naviy qadriyatlarga ham bo'linadi.

Moddiy qadriyatlarga kishilarning moddiy ehtiyojlarini bevosita qondiruvchi narsa (ishlab chiqarish vositalari, mehnat predmetlari,

moddiy ne'matlar) lar kirs, **ma'naviy qadriyatlar** siyosiy, huquqiy, badiiy, diniy, estetik, falsafiy, axloqiy qadriyatlardan iboratdir. Yashash va rivojlanish uchun moddiy ne'matlar qanchalik zarur bo'lsa, ma'naviy qadriyatlar ham muhimdir.

Odob-axloq, urf-odatlar, marosimlar shaklida namoyon bo'ladigan qadriyatlar ham bo'lib, bu xalqimizning eng qimmatli boyligidir.

Yaxshilik, halollik, poklik, xayrixohlik, hamkorlik, sodiqlik udumlariga asoslangan munosabatlarda namoyon bo'ladigan muhim qadriyatlarimiz ham bor.

Estetik qadriyatlarga birinchi navbatda, barcha tabiiy va ijtimoiy go'zalliklar kiradi.

Barcha davlatlarda **inson** eng oliy qadriyat hisoblanadi. Bizda inson ulug'lanadi, u hamma narsadan ustun turadi, hamma narsa inson uchun xizmat qilishi lozim.

Milliy qadriyatlar ayrim xalq va millatlar tarixiy taraqqiyoti jarayonida yaratilgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklarning yig'indisidan iborat. Milliy qadriyatlar murakkab ijtimoiy-tarixiy hodisa bo'lib, millatning tili, madaniyati, tarixi, udumlari, jamiki moddiy va ma'naviy boyliklari, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotini har tomonlama qamrab oladi. (Mazkur kitobning «Tarbiyada milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi qoidasi» nomli mavzusiga qarang)

Umuminsoniy qadriyatlar turkumiga insoniyat sivilizatsiyasining taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan umumbashariy muammolar ham kiradi. Ularning asosiylari yer yuzida ilm-fanni taraqqiy ettirish, tinchlikni saqlash, yadroviy qurollar poygasini to'xtatish, xalqaro xavfsizlikni ta'minlash, turli kasalliklarning oldini olish, tabiatni muhofaza qilish, qashshoqlik va savodsizlikka barham berish, sanoat xom ashyosi, energiya manbalari va oziq-ovqat bilan ta'minlash, koinotni va jahon okeani resurslarini o'zlashtirish bilan bog'liq bo'lgan muammolar kiradi.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar bir-biri bilan bevosita bog'liq. Ularning har ikkalasi bir-biriga ta'sir etadi, biri ikkinchisini to'ldiradi, mazmunan boyitadi. Umuminsoniy qadriyatlar milliy qadriyatlardan mazmun jihatidan chuqur va keng bo'lib, uni o'z ichiga oladi. Umuminsoniy qadriyatlar barcha millatlar, elatlar va xalqlarning maqsad va intilishlarining yaxlitiligi va umumiyligini ifodalaydi.

Milliy qadriyatlarning mazmun va mohiyatini bilish, ularga e'tiqod qo'yish yosh avlodda insonparvarlik va vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantiradi.

✓ Yagona o'quv-tarbiya jarayonida fuqarolik tarbiyasi

Tarbiya ko'p qirrali jarayon ekan, bu jarayonda komil insonga xos barcha sifatlar shakllantirilishi, tarbiyaning barcha turlari berilishi lozim. Shaxsni shakllantirish va kamol toptirish jarayonida fuqarolik tarbiyasini berish tarbiyamizning muhim vazifalaridan biridir.

«Ta'lim to'g'risida»gi Qonunda ham yoshlarning fuqarolik tarbiyasiga e'tibor qaratilgan. Qonunning maqsadi fuqarolarga ta'lim, tarbiya berish, kasb-hunar o'rgatishning huquqiy asoslarini belgilash hamda har kimning bilim olishdan iborat konstitutsiyaviy huquqini ta'minlashdan iborat ekanligi ta'kidlab o'tilgan. Qonunning 4-moddasi fuqarolarning bilim olish huquqiga, 5- moddasi esa pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga bag'ishlangan. Ta'lim to'g'risidagi Qonunni va boshqa har qanday hukumatimiz tomonidan chiqarilgan qonunlar, farmonlar, qarorlarni va ularga amal qilishni o'rganish o'quvchilarda fuqarolik yetukligini tarbiyalashga xizmat qiladi.

Milliy istiqlol mafkuramizning bosh maqsadidan qanday fuqaroni shakllantirish davr talabi ekanligini bilib olishimiz mumkin. «Xalqni buyuk kelajak va ulug'vor maqsadlar sari birlashtirish, mamlakatimizda yashaydigan, millati, tili va dinidan qat'i nazar, har bir fuqaroning yagona Vatan baxt-saodati uchun doimo mas'uliyat sezib yashashiga chorlash, ajdodlarimizning bebaho merosi, milliy qadriyat va an'alarimizga munosib bo'lishiga erishish, yuksak fazilatli va komil insonlarni tarbiyalash, ularni yaratuvchilik ishlariga da'vat qilish, shu muqaddas zamin uchun fidoiyligni hayot mezoniga aylantirish - milliy istiqlol mafkurasining bosh maqsadidir»¹.

Fuqarolik tarbiyasining asosini esa huquqiy tarbiya tashkil qiladi desak xato bo'lmaydi. Xalqimiz ko'p asrlik boy huquq va huquqiy madaniyat tarixiga ega.

O'zbekistonimiz - mustaqil, demokratik, huquqiy davlat ekan, u insonparvarlik qoidalariga asoslangan, millati, dini, ijtimoiy ahvoli, siyosiy e'tiqodlaridan qat'i nazar fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini ta'minlab boradi. Qonuniylik va huquq-tartibot tantana qilmasa shaxsning huquqlari va erkinliklarini amalga oshirib bo'lmaydi.

¹ Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T., «O'zbekiston», 2000, 7 b.

O'quvchilar ongiga yuksak fuqarolik, ma'naviy barkamollik sifatlarini singdirishda tarbiyaning barcha omil va vositalaridan, pedagogik ishning barcha usullaridan oqilona, maqsadga muvofiq foydalanish o'zining samarali natijalarini beradi. Jumladan, davlat ramzlari va ularning mohiyatini darslarda va sinfdan tashqari tadbirlarda o'quvchilarga o'rgatib borish o'quvchilarning huquqiy va axloqiy his-tuyg'ulariga, vatanparvarlik qarashlariga yaxshi ta'sir ko'rsatadi.

O'quvchilarda vatanparvalik va baynalmillalik sifatlarini shakllantirish ham fuqarolik tarbiyasining muhim tarkiblaridan biridir. Vatanga muhabbat shaxsning vatanparvarligi, fuqaro yetukligi, baynalmillalik kabi fazilatlarda aks etadi, uning maqsadlarida Vatan boyluklarini ko'paytirish, mustahkamlash va himoya qilishga qaratilgan amaliy ishlarida namoyon bo'ladi.

O'quvchilarni fuqarolik ruhida tarbiyalashda davlat ramzlaridan foydalanish

Har tomonlama yetuk, komil insonni shakllantirish ta'lim-tarbiya jarayonidan kutilgan asosiy natija ekan, yoshlarimizga kompleks tarbiya berishimiz lozim. Ayniqsa, ularda fuqarolik his-sini shakllantirish, ularning huquqiy madaniyatini o'stirish, vatanparvar va baynalminal insonlar qilib yetishtirishga, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini o'stirishga alohida ahamiyat qaratishimiz lozim. O'quvchilarga huquqiy tarbiyani berishda va ularni vatanni sevishga o'rgatishda davlat ramzlaridan foydalanishning ahamiyati kattadir.

Davlat ramzlaridan pedagogik maqsadlarda foydalanish, ta'lim va tarbiya jarayonida ularning ahamiyatini o'quvchilarga tushuntirish, tarbiyalanuvchilar xulq-atvoriga chuqur ta'sir etadi. Hayotga qadam qo'yib kelayotgan har bir o'quvchi davlatimiz Konstitutsiyasini, bayrog'i, gerbi va madhiyasini yaxshi bilishi kerak. O'quvchilarda shu ramzlarga chuqur hurmat-ehtirom tuyg'ularini tarbiyalash tarbiyaviy ishlarimizning uzviy qismini tashkil etishi lozim.

Davlat ramzlarini o'rganish pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil etilsa, u o'quvchilarning huquqiy va axloqiy his-tuyg'ulariga, vatanparvarlik qarashlariga yaxshi ta'sir ko'rsatadi. Bu borada o'quvchilar bilan olib boriladigan jamoa tarbiyaviy ishlarining imkoniyatlari beqiyosdir. Davlat gerbi, bayrog'i, madhiyasi hamda o'quvchilar tashkilotlari ramzlarining axloqiy, siyosiy, huquqiy

mazmuni haqida uyushtirilgan xilma-xil munozara va suhbatlar shubhasiz samarali natijalar beradi.

Davlat ramzlari faqat ta'sirchan tarbiyaviy vosita bo'lib qolmay, balki ta'limiy jihatdan ham muhim omillardandir.

Davlat gerbi va bayrog'ining tasviri, Davlat madhiyasining matni bilan tanishish jarayonida o'quvchilarda davlat hokimiyati ramzlariga hurmat his-tuyg'usi qaror topadi. Davlat ramzlarini o'rganishda o'quvchilarning yosh xususiyatlari albatta hisobga olinishi, mavjud darslik, uslubiy ko'rsatma va qo'llanmalardan o'z o'rnida foydalanish lozim.

O'zbekiston fuqarosi o'z Vataniini sevishi, xalqiga cheksiz sadoqatli bo'lishi, O'zbekiston Respublikasining qonun va qoidalarini, ramzlarini yaxshi bilishi va ularga chuqur hurmat bilan munosabatda bo'lishi shart. O'quvchilarda shu his-tuyg'ularni tarbiyalash o'qituvchining asosiy vazifalaridan biridir.

Davlat ramzlarini o'rgatish faqat gumanitar fanlarni o'qitish jarayonidagina emas, balki har bir fanni o'qitishda ham, ayniqsa, darsdan tashqari tarbiyaviy tadbirlar jarayonida ham keng olib borilishi kerak. Davlat ramzlarining mohiyatini o'rgatish, ularga hurmat ruhini tarbiyalashda sinf rahbarining o'rnini ham ahamiyatlidir.

O'quvchilarni vatanparvarlik va baynalminal ruhda tarbiyalash

O'quvchilarni har tomonlama yetuk insonlar qilib tarbiyalashda axloqiy tarbiyaning o'rnini o'ziga xos va juda muhim. Axloqiy tarbiyaning mazmunida jamiyatga, Vatanga muhabbatni tarbiyalash va baynalmilallikni targ'ib qilish birinchi o'rinda turadi. Vatanga muhabbat va sadoqat shaxsning vatanparvarligi, fuqaro yetukligi, baynalmilallik kabi fazilatlarda aks etadi, uning maqsadlarida, Vatan boyliklarini ko'paytirish, mustahkamlash va himoya qilishga qaratilgan amaliy ishlarida namoyon bo'ladi. Vatanparvarlik va baynalmilallik axloqiy tarbiyada alohida o'rin tutadi. Hadisi shariflarda ham «Vatanni sevmoq iymondandir», «Vatan ostonadan boshlanadi» deb bejiz aytilmagan.

Vatan o'zi nima? **Vatan** (arabchada «vatan» - ona yurt) deganda - kishilarning yashab turgan, ularning avlod va ajdodlari tug'ilib o'sgan joyi, hududi, ijtimoiy muhiti, mamlakati tushuniladi. Kishi ulg'aygan sari, uning Vatan haqidagi tushunchasi ham kengayadi. Natijada tili, e'tiqodi, urf-odatlar va milliy sifatleri bir bo'lgan avlodlar yashayotgan jug'rofiy muhit Vatanni ifoda etadi.

Vatanparvarlik- kishining o'zi tug'ilib o'sgan, kamol topgan joy, zamin, o'lkaga bo'lgan mehr-muhabbatini, munosabatlarini ifoda etadigan ijtimoiy va ma'naviy axloqiy xislatlari, fazilatlaridir. Vatanparvarlik aniq muhitda, zaminda va mavjud ma'naviy-axloqiy qadriyatlar asosida shakllanadi. Vatanga muhabbat tuyg'usi bolaga ona suti bilan, al-lasi bilan kiradi. Bu aziz tuyg'u bir umr unutilmaydi. Shuning uchun ham vatanparvarlik tarbiyasi hamma zamonlarda ulug'langan.

Vatanparvarlik shaxsni axloqiy shakllantirishning eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Maktabda vatanparvarlikni shakllantirish quyidagi mezonlar asosida tashkil etiladi:

- Vatanga muhabbat hissi;
- Milliy g'urur;
- Davlatimizning milliy istiqloq mafkurasi va uni ilmiy idrok etish;
- Davlatimiz ramzlariga sadoqat;
- Millatlararo madaniy muomala (baynalmilallik).

Vatanparvarlik hissini har bir fandan dars o'tish jarayonida, ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar fanlarni (Tarix, Inson va jamiyat, Davlat va huquq asoslari, Adabiyot) va mustaqillikdan keyin ta'lim jarayoniga kirib kelgan «Odobnoma», «Vatan tuyg'usi», «Ma'naviyat asoslari», «Konstitutsiya asoslari», «Milliy istiqloq g'oyasi» va boshqa ko'plab fanlarni o'qitish jarayonida shakllantirish ijobiy samara beradi.

O'quvchilarda vatanparvarlik va baynalmilallik tuyg'usini shakllantirishda darsdan tashqari tarbiyaviy tadbirlarning va sinf rahbarining o'rni ham o'ziga xosdir. «Vatan tarixini bilmay turib, uni to'la sevib bo'lmaydi», «Vatan ostonadan boshlanadi», «Vatan-yagonadir, Vatan - bittadir» va shunga o'xshash boshqa ko'plab mavzularda bellashuvlar, tarbiyaviy soatlar, ko'rik-tanlovlar o'tkazish bilan ham Vatanga muhabbat, istiqloq g'oyalariga sadoqatni tarbiyalash mumkin. Yuqori sinf o'quvchilari bilan esa tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda siyosiy axborotlarning o'rni salmoqlikdir. Bolalar bunda mamlakatimiz va chet ellardagi siyosiy voqealar bilan tanishib boradilar.

Baynalmilallik axloqiy qoida sifatida vatanparvarlikni boyitadi, o'z milliy qobig'iga o'ralib qolishga yo'l bermaydi. Barcha xalqlar bilan do'st bo'lib, tinchlik va taraqqiyot uchun kurashga chorlaydi. O'quvchilarni vatanparvarlik va baynalmilallik ruhida tarbiyalash ularda insonparvarlik hissini ulg'aytiradi, turli millat va elatlar bilan do'st-inoq yashashga o'rgatadi. 130 dan ortiq turli millat va elatlar yashab-istiqomat qilayotgan O'zbekiston sharoitida esa baynalmilal tarbiya yanada muhimroq ahamiyat kasb etadi.

Huquqiy tarbiya berish yo'l va shakllari

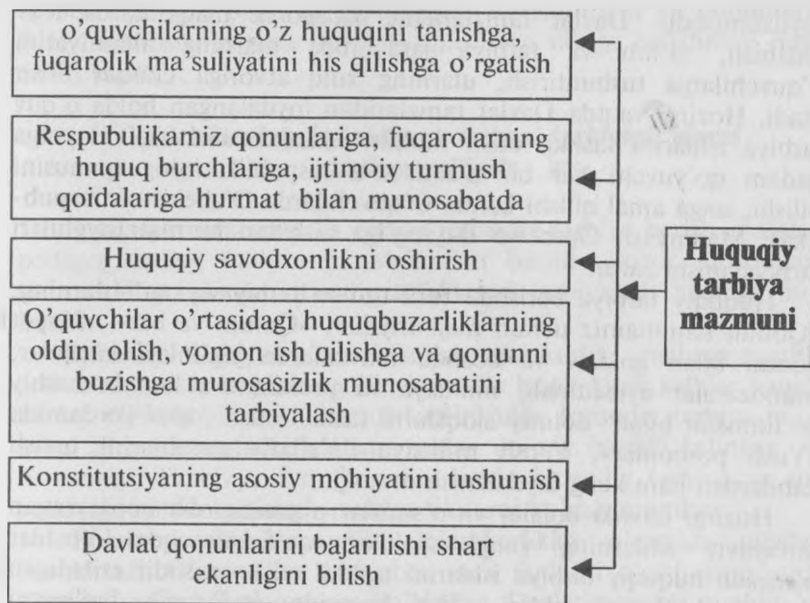
Huquqiy tarbiya tarbiyaning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, adolatli fuqarolik jamiyati qurilishi sharoitida yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Xalqimiz ko'p ming yillik boy huquq va huquqiy madaniyat tarixiga ega. Ko'p asrlar davomida barcha huquqiy muammolar Qur'oni Karimda ko'rsatib berilgan qonun va qoidalar asosida hal etilib huquqiy tarbiya berib kelindi. Islom huquqshunosligi shakllandi. Insonlarni huquqiy tarbiyalashga xizmat qiluvchi hadislar to'plamlari yaratildi.

Buyuk islom olimi, faqih Burxoniddin al-Marg'inoniy Qur'oni Karim va Hadis ilmini mukammal egallab, fiqh- islom huquqshunosligi borasida chuqur ilmga ega bo'lgan va huquqiy tarbiya sohasida beqiyos durdonalar yaratgan. U Marg'ilonda, keyinchalik Samarqandda yashaydi. Butun islom olamida mashhur bo'lgan «Al- hidoya» asarini 573 yili (1170 yil milodiy) yozadi. Asar ko'plab Ovrupa xalqlari tillariga ham tarjima qilinib, ko'plab mamlakatlarning huquq ilmi rivojiga katta ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston insonparvarlik qoidalariga asoslangan mustaqil, demokratik, huquqiy davlat bo'lib millati, dini, ijtimoiy ahvoli, siyosiy e'tiqodlaridan qat'iy nazar fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini ta'minlab beradigan davlat. 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi huquqiy tarbiyada asosiy dastur bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasining mustaqil bo'lishi munosabati bilan maktablardagi ta'lim - tarbiya ishlari rivojlanib takomillashib borayapti. Mamlakatimizda juda katta o'zgarishlar ro'y berganligi yangi jamiyat barpo etilganligi natijasida qonunchilik va huquq tartibotini yanada mustahkamlash, fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishni kuchaytirish tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Qonuniylik va huquq-tartibot tantana qilmasa shaxsning huquqlari va erkinliklarini amalga oshirib bo'lmaydi. Shuning uchun huquqiy bilim berish va huquqiy madaniyatni shakllantirish davlatimizning muhim ko'rsatmalaridan biridir.

Huquqiy tarbiya mazmunida quyidagilar aks etadi (20-chizma):

20-chizma

Huquqiy tarbiyani berish esa har bir o'qituvchi oldiga ham muhim vazifalarni qo'yadi. O'quvchi yoshlarga huquqiy tarbiya berishda, ularda yuksak fuqarolik his-tuyg'ularini, sifat va xislatlarini tarkib toptirishda ta'lim-tarbiya birligi muhim ahamiyat kasb etishini o'qituvchilar bilishlari kerak. Har bir pedagog ta'lim bilan tarbiya berishga jiddiy e'tibor berishi lozim. Maktabda o'qitiladigan har bir fanning o'ziga xos tarbiyaviy ahamiyati va imkoniyatlari bor. Ana shu imkoniyatlardan o'z o'rnida to'g'ri foydalanish o'qituvchining bilim, tajriba va mahoratiga, izlanishiga bog'liq. Maktabda o'qitiladigan har bir fanning o'ziga xos tarbiyaviy ahamiyati va imkoniyatlari bor. Ana shu imkoniyatlardan o'z o'rnida to'g'ri foydalanish o'qituvchining bilim, tajriba va mahoratiga, ijodiy ishlashi, izlanishiga bog'liq. Hozirda maktab dasturlarida mavjud bo'lgan «Tarix», «Davlat va huquq asoslari», «Inson va jamiyat», «Konstitutsiya asoslari», «Milliy istiqlol g'oyasi», «Vatan tuyg'usi», «Odobnoma» darslarini o'qitish jarayonida o'quvchilarga huquqiy tarbiyaga oid bilimlar berib borilmoqda.

Ta'limiy-tarbiyaviy omil va vositalar ko'p. Shulardan biri davlat ramzlaridan darslarda va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda o'rinni

foydalanishdir. Davlat ramzlaridan pedagogik maqsadlarda foydalanish, ta'lim va tarbiya jarayonida ularning ahamiyatini o'quvchilarga tushuntirish, ularning xulq atvoriga chuqur ta'sir etadi. Hozirgi vaqtda Davlat ramzlaridan foydalangan holda o'quv tarbiya ishlarini tashkil etish muhim masalalardan biri. Hayotga qadam qo'yuvchi har bir o'smir o'z respublikasining qomusini bilishi, unga amal qilishi kerak. O'quvchilarda O'zbekiston respublikasi Madhiyasi, Gerbi va Bayrog'iga nisbatan hurmat tuyg'ulari tarbiyalanishi zarur.

Huquqiy tarbiya berishda turli-tuman tarbiyaviy tadbirlarning, «Qonun hammamiz uchun majburiydir», «Qonun va biz», «Hayot qonun bilan go'zal» va boshqa mavzularda yig'inlar, kechalar, munozaralar uyushtirish, militsiya va prokuratura hamda harbiy bo'linmalar bilan doimiy aloqalarni tashkil etish, ular yordamida «Yosh posbonlar», «Yosh militsiya do'stlari» guruhlarini tuzish kabilardan ham keng foydalanish mumkin.

Hozirgi davrda bolalar va o'smirlar o'rtasida olib borilayotgan tarbiyaviy ishlarning yangi shakllari qo'llanilmoqda. Yoshlar o'rtasida huquqiy tarbiya ishlarini tashkil etish va sodir etiladigan huquqbuzarliklarni oldini olish borasida pedagogik faoliyatni yanada kuchaytirish uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak:

1. Umumiy ta'lim maktablarida huquqiy bilimlarni targ'ib qiladigan xonalar tashkil etishga alohida ahamiyat berish.

2. Barcha maktablarning sud, prokuratura, advokatura, birinchi navbatda esa voyaga yetmaganlar inspeksiyasi va voyaga yetmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi komissiyalar bilan aloqalarini mustahkamlash.

3. Doimiy ravishda yangi tajribalarni o'rganish, umumlashtirish va ularni hayotga keng tatbiq etish. To'plangan ilmiy bilimlardan pedagogik tajribalarda oqilona foydalanish, o'smirlarga davlatimiz qonunlariga muntazam rioya qilish ko'nikmalarini singdirish huquqiy tarbiyani samarali amalga oshirish garovidir.

Asrlar davomida insoniyat bosqichma - bosqich dunyoviylik sari intilib keldi. Umum e'tirof etilgan tamoyillar va qonun ustuvorligi, siyosiy plyuralizm, millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik kabi xususiyatlar dunyoviy jamiyatning asosini tashkil etadi.

Insonning haq - huquqlari va erkinliklari, jumladan, vijdon erkinligi ham qonun yo'li bilan kafolatlanadi. "Taraqqiyotning o'zbek modeli"- yurtboshimiz tomonidan jamiyatni isloh qilishning chuqur ilmiy asoslangan tamoyillaridan birida shunday deyiladi: "Jamiyat hayotining barcha sohalarida qonunning ustuvorligi,

demokratik yo'l bilan qabul qilingan Konstitutsiya va qonunlarni hech istinosiz hamma hurmat qilishi va ularga og'ishmay rioya etishi lozim"¹.

O'quvchilarning iqtisodiy va mehnat tarbiyasi, ularni kasbga yo'llash

Bolalarga maktabda va oilada iqtisodiy tarbiya berish masalasi pedagogikaning muhim masalalaridan biridir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yoshlarda iqtisodiy tafakkurni tarbiyalash ayniqsa muhimdir.

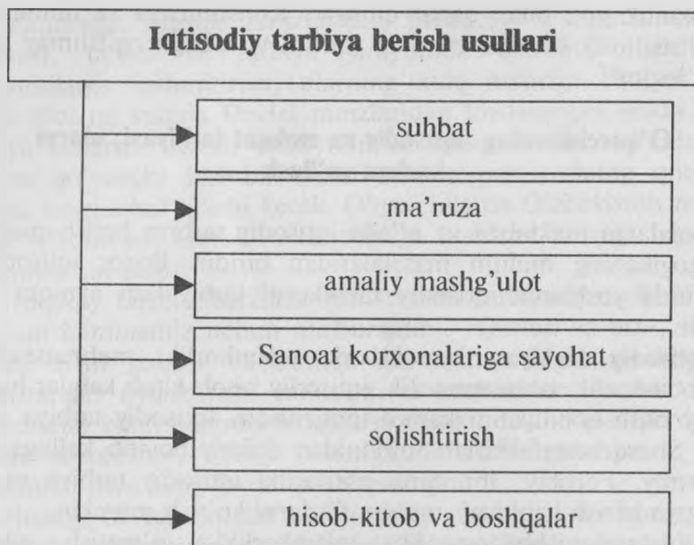
Iqtisodiy tarbiya o'quvchilarda tejamkorlik, mehnatsevarlik, tashabbuskorlik, ishbilarmonlik, iqtisodiy hisob-kitob kabilar haqida fikrlay olish qobiliyatini kamol toptirishdir. Iqtisodiy tarbiya mazmuni Sharq mutafakkirlari tomonidan doimiy boyitib kelingan. Al Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino asarlarida iqtisodiy tarbiya va uni bolalarga berish haqidagi muhim fikrlarni ko'rish mumkin.

Bolalarni ishbilarmonlik, tejamkorlikka o'rgatish oiladan boshlanadi. O'quvchilar maktabda turli fanlarni o'qish jarayonida ham iqtisodiy bilimlarga ega bo'ladilar. Davlatimizning moddiy va ma'naviy o'sishi borasidagi iqtisodiy qonunlar bilan o'quvchilar tabiiy fanlarni o'rganishda tanishadilar. Jamiyatshunoslik darslarida xalq farovonligini yuqori darajaga ko'tarish uchun qanday iqtisodiy vazifalar bajarilishi lozimligini o'rganadilar.

Mehnat darslarining ham iqtisodiy tarbiya berishdagi o'rni kattadir.

Bugungi kunda umumiy ta'lim maktablarining 8-9 sinflariga «Iqtisodiy bilim asoslari» darsi kiritilgan. Geografiya darslarida ham iqtisodiy tarbiya beriladi. Darsdan tashqari mashg'ulotlarda, turli tarbiyaviy tadbir va to'garaklarda ham iqtisodiy tarbiya berish mumkin.

¹ Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T., «O'zbekiston», 2000 y, 37 bet.

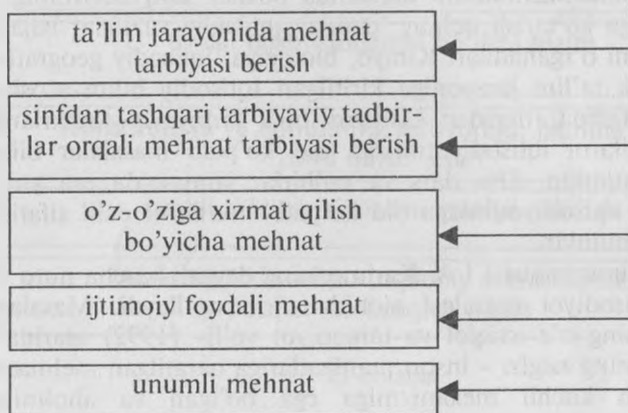

21-chizma

Mehnat tarbiyasi bolalarda mehnat qilish istagi va intilishini tarkib toptirishi, ularni jamiyatimiz taraqqiyoti yo'lida mehnat qilishga amaliy tayyorlashi lozim. Buning uchun bolalarda mehnatga muhabbat, mehnat ahliga chuqur hurmat hislarini tarbiyalash kerak. O'quvchilarga turli darslar jarayonida va darsdan tashqari tadbirlarda mehnat tarbiyasi berish mumkin. Ayniqsa mehnat darsining mehnat tarbiyasi berishdagi o'rni juda kattadir. Mehnat, mehnatkashlar haqida suhbatlar, munozaralar, mehnat faxriylari va ilg'orlari bilan uchrashuvlar, maktablarda o'tkaziladigan hosil bayramlari, Navro'z bayrami va boshqalar orqali ham mehnat tarbiyasi berish mumkin.

Bolalarni mehnatga o'rgatishda oilaning o'rni ayniqsa muhimdir. O'quvchilarga mehnat tarbiyasi berish shakllari xilma-xil (22-chizma): ta'lim jarayonida mehnat tarbiyasi berish; sinfdan tashqari tarbiyaviy tadbirlar orqali mehnat tarbiyasi berish; o'z-o'ziga xizmat qilish bo'yicha mehnat; ijtimoiy foydali mehnat va unumli mehnat shakllaridir.

O'quvchilarga mehnat tarbiyasini berish shakllari

22-chizma

Ta'lim jarayonidagi mehnat bu o'quvchi uchun o'qishdir. Aqliy mehnat ba'zi bolalar uchun mehnatning boshqa turlaridan og'irroq bo'ladi. Sinfдан tashqari turli mehnat sohalari bo'yicha to'garaklar tashkil etiladi.

Bolalarga **turli kasblar**, ularga qo'yiladigan talablar, ularni qayerda egallash mumkinligi haqida ma'lumotlar berish lozim. Bu esa o'quvchini kasb tanlashga ongli munosabatda bo'lishga tayyorlaydi. Maktablarda kasbga tayyorlash kengashlarining faoliyati turli kasb egalari bilan uchrashuvlar o'tkazishga, kasbga yo'llash bo'yicha metodik kabinet tashkil etish va uni jihozlashga, ota-onalar bilan aloqa o'rnatishga, kasbga yo'naltirish bo'yicha maslahatlar uyushtirishga mo'ljallangan bo'lib, kasbga yo'llash bo'yicha metodik yordam vazifasini o'taydi.

O'quvchilarga iqtisodiy tarbiya berishda Prezident I.A. Karimovning asarlaridan foydalanish

Hozirgi bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyatda yashash insonlardan, ayniqsa yoshlardan keng iqtisodiy bilimlarga ega bo'lishni talab qiladi. Shuning uchun bolalarimizni juda yoshligidanoq oilada va ta'lim-tarbiya muassasalarida iqtisodiy munosabatlarga o'rgatib borishimiz kerak. («Iqtisodiy tarbiya» rukniga qarang).

O'zbekiston davlatining moddiy va ma'naviy o'sishi borasidagi iqtisodiy qonuniyati bilan o'quvchilar tabiiy fanlar mazmunida tanishadilar. Jamiyatshunoslik darslarida bolalar xalq farovonligini yuqori darajaga ko'tarish uchun qanday iqtisodiy vazifalar bajari-lishi lozimligini o'rganadilar. Kimyo, biologiya, iqtisodiy geografiya va keyinchalik ta'lim jarayoniga kiritilgan Iqtisodiy bilim asoslari fanlarini o'qitishda, darsdan tashqari turli tarbiyaviy tadbirlarda ham o'quvchilarni iqtisodiyotimizga oid ko'plab masalalar bilan tanishtirish mumkin. Shu dars va tadbirlar jarayonida esa yurt-boshimizning iqtisodiyotimizga oid ko'plab fikrlarini dalil sifatida keltirishimiz mumkin.

Mamlakatimiz rahbari I.A. Karimovning deyarli barcha nutq va asarlarida iqtisodiyot masalasi alohida o'rin egallaydi. Masalan, «O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li» (1992) asarida : «Ichki siyosatning negizi - inson manfaatlariga qaratilgan mehnatni rag'batlantirish kuchli mexanizmiga ega bo'lgan va aholining ijtimoiy nochor qatlamlarini davlat yo'li bilan himoya qiladigan bozor iqtisodiyotini qurishdan iboratdir»¹, - deyiladi. Asarda bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari va bosqichlari haqida fikrlar bildiriladi.

«O'zbekiston iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlari»(1993) risolasida esa: «O'zbekiston tanlab olgan yo'l - respublika va uning xalqining manfaatlariga nihoyatda mos keladigan, ijtimoiy ji-hatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratil-gan iqtisoddir»², - deb ko'rsatiladi. Asarda korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish, narxnavolarni bosqichma-bosqich erkinlashtirish, xo'jalik aloqalarini har tomon-lama rivojlantirish, iqtisodiyot tarkibini qayta qurish kabi bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari haqida to'xtalib o'tiladiki, bu fikrlarni o'quvchilarga tushuntirib borish o'ta zarur.

Yurthoshimiz «O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li»³ (1993) asarida esa O'zbekistonda davlat qurish va iqtisodiyotni isloh qilish dasturining o'zagi bo'lgan 5 qoidani ko'rsatadi (23-chizma), bular:

¹ I.A.Karimov. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. T., «O'zbekiston», 1992, 43 b.

² I.A.Karimov. O'zbekiston iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlari. T., «O'zbekiston», 1995, 4 b.

³ I.A.Karimov. O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T., «O'zbekiston», 1993, 17 b.

iqtisodiy islohatlar hech qachon siyosat ortida qolmasligi kerak,
ya'ni iqtisodiyot siyosatdan ustun bo'lishi lozim

davlat bosh islohatchi bo'lishi lozim

Konstitutsiya va qonunning ustuvorligi, hamma ularga
rioya qilishi shart

kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirish

bozor iqtisodiyotiga «inqilobiy sakrashlarsiz»,
bosqichma-bosqich o'tish

23-chizma

Mamlakatimiz rahbarining «O'zbekiston iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish yo'lida»¹ (1995) asarida iqtisodiy islohatlar 2-bosqichining vazifalari va ustuvor yo'nalishlari keltiriladi, bular:

Birinchidan, davlat mulklarini xususiyashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga yetkazish;

Ikkinchidan, ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish, davlatning iqtisodiy va moliyaviy barqarorligiga erishish;

Uchinchidan, milliy valyuta- so'mni yanada mustahkamlash;

To'rtinchidan, xom ashyo yetkazib berishdan, tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish.

I.A. Karimovning «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda»(1999) risolasida ham iqtisodiyotda raqobot muhitini shakllantirish, valyuta tizimi va bozorni erkinlashtirish, xorij sarmoyalarini jalb etish, turli nazorat va tekshiruvlarni cheklash kabi muhim iqtisodiy masalalar ko'rib chiqiladi.

Umuman o'quvchilarga iqtisodiy tarbiya berishda yurtboshimizning deyarli barcha asarlaridan o'quvchilar yosh xususiyatlari va bilim darajalariga moslab foydalanish mumkin.

Axloq va axloqiylik haqida mutafakkirlarning qarashlari

Axloq, xulq va atvor so'zlari arabcha bo'lib, ular o'zbek tilida ham o'z ma'nosida ishlatiladi. **Axloq**- ijtimoiy ong shakllaridan

¹ I.A.Karimov. O'zbekiston iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., «O'zbekiston» 1995, 8 b.

biri, ijtimoiy tartib-qoida bo'lib, bu tartib qoida ijtimoiy hayotning istisnosiz hamma sohalarida kishilarning hatti-harakatlarini tartibga solish funksiyasini bajaradi. Axloq bizning hayotimizga va ongimizga faol ta'sir qiladi, kishilik jamiyati nomidan yaxshilik bilan yomonlik, adolat bilan adolatsizlik, mehr bilan zulm o'rtasida va insoniy munosabatlardagi maqbul va nomaqbul, man etilmaydigan va man etiladigan ishlarni, hatti-harakatlarni belgilab beradi. Insonning jamiyatga, oilaga, mehnatga bo'lgan munosabatlarida axloq namoyon bo'ladi.

O'rta Osiyo xalqlari axloqshunoslik sohasida boy an'anaga ega. O'tmish allomalarimiz, mutafakkirlarimiz axloq va axloqiylik masalasiga o'z asarlarida alohida o'rin berishgan.

Qori Nizomiddin bin mulla Hasan «Ilmi axloq» risolasida shunday yozadi: «Axloq ilmi insonlarning yaxshi xulqlarga chaqirub, yomon xulqlardan qaytarmoq uchun yaxshi xulqlarning yaxshiligini yomon xulqlarning yomonligini bayon qiladurgan, bildiradurgan bir ilmdir. Har kim axloq ilmni bilib amal qilsa, bu dunyoda aziz, oxiratda sharofatlik bo'lur. Axloqli yaxshi kishilar dushmanlarini ham osonlik bilan o'zlariga do'st qilurlar. Insonlarning hayvonlardan farqlari, ayrimlari aql, ilm, so'z, adab, fikr, axloq iladur. Shuning uchun dunyoda «chin inson bo'lurman» degan kishilarga bu ilmni o'qimak, axloq yo'llarini o'rganmak, yaxshi xulq qaysi, yomon xulq qaysi - bilmak, bir-biridan ayirmak lozimdir. Agar bir kishining o'zidan, ishidan, so'zidan boshqa kishilar ozor topmasalar, yaxshi xulq deyulur. Agar ozor topadurgan bo'lsalar yomon xulq deb atalur»¹.

Abdulla Avloniy «Turkiy guliston yohud axloq» asarida axloqni

«... insonlarni yaxshilikka chaqirguvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilmdir. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomonligini dalil va misollar ila bayon qiladurgan kitobni axloq deyilur.

Axloq ilmni chuqur bilub amal qilgan kishilar o'zining kim ekanini, yer yuzida nima ish qilmak uchun yurganini bilur»²- deb yozadi.

Sharq allomalari axloqni ikkiga ajratib tasnif etadilar. Avloniy shunday yozadi: «axloq ilmi insonlarning xulqlarini ikkiga bo'lishdir. Agar nafs tarbiyat topib, yaxshi ishlarni qilurg'a odat

¹ Qori Nizomiddin bin mulla Hasan. Ilmi axloq. T., «Yozuvchi», 1994, 3b.

² Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. T., 1994. 43 b.

qilsa, yaxshilikka tavsif bo'lib, «yaxshi xulq», agar tarbiyasiz o'sib, yomon ishlar qiladurgon bo'lib ketsa, yomonlikka tavsif bo'lib, «yomon xulqlar» deb atalur»¹

Allomalarimiz fikricha axloqda diyonat, donishmandlik, adolat, g'ayrat, shijoat, ilm, sabr, intizom, vijdon, vatanni sevmiq, iffat, hayo, xayrixohlik, saxovat, kamtarlik, sadoqat, muhabbat, mehnatsevarlik kabi insoniy hislatlar mujassamlashgandir. Demak, axloq kishining xulq-atvorida, e'tiqod-imonida, fikr-mulohazasida, mushohada va muloqatida namoyon bo'ladi. Axloqli inson, tarbiya ko'rgan kishi o'zini qattiq hurmat qiladi, unda ichki intizom kuchli bo'ladi, suhbatdoshi ko'ngliga qarab gapiradi, uning dilini og'ritmaydi, o'z muomalasi bilan uning yuragini yashnatadi.

Mustaqil O'zbekistonimizning siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy vazifalarini hal etish ko'p jihatdan jamiyatning va undagi har bir insonning axloqiy darajasiga bog'liqdir. Axloq shaxs ma'naviyatini rivojlantirishning asosi hisoblanadi.

Yomon xulqlarga allomalarimiz jaholat, yalqovlik, qo'rqoqlik, yolg'onchilik, hasad, isrofgarchilik, munofiqlik, chaqimchilik, g'iybat, zulm kabilarni kiritishgan.

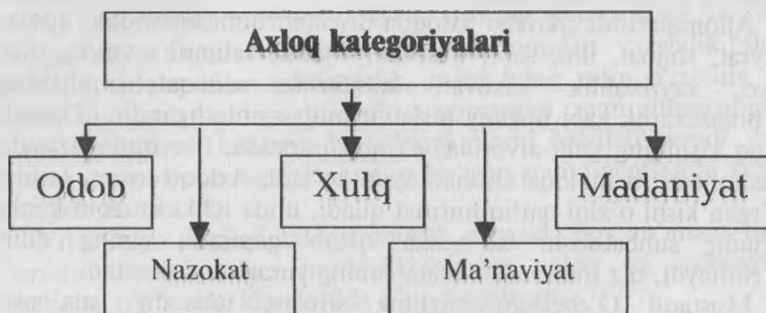
O'quvchilar ma'naviy-axloqiy tarbiyasining mazmuni. Axloqiy tarbiyani amalga oshirish yo'llari

Mustaqil O'zbekistonni rivojlantirishning ma'naviy-axloqiy ne-gizlari hisoblangan umuminsoniy qadriyatlarga sadoqatlilik, xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish, insonning o'z imkoniyatlarini erkin ro'yobga chiqarishi, vatanpar-varlik kabilar pedagoglar madaniyatining asosini tashkil etishi bilan birga oliy maktab ta'lim-tarbiya jarayonida to'liq o'z ifodasini topishi kerak. Chunki oliy maktablardagi o'quvchilar talabalarning ma'naviy -axloqiy qiyofasi, ta'lim-tarbiya jarayonining samarador-ligi pedagoglarning madaniyati, ma'naviyati va uning bilimiga bog'liq.

Insonning ma'naviyati uning odobi, xulqi, madaniyatidan tash-kil topadi. Ma'naviyat esa aqliy, axloqiy, huquqiy, iqtisodiy va si-yosiy bilimlar zamirida shakllanadi. **Ma'naviyat**- inson ongini aks ettiruvchi barcha ijobiy, ruhiy, intellektual fazilatlar majmuasidir. Odamning inson sifatida shakllana borishi jarayonida uning kamolot darajasi odob, axloq, madaniyat, ma'naviyat element-

¹ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. T., 1994. 44 b.

larining unda qanchalik mujassamlashganligi bilan belgilanadi. (24-chizmaga qarang).

24-chizma

Axloq esa ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, insonlarning o'ziga, oilasiga, do'st-birodarlariga, jamoa a'zolariga va tabiatga bo'lgan munosabatini tartibga soluvchi xulq, odob, qonun-qoidalar majmuidir. Ana shu xulq odob, qonun-qoidalarni o'quvchilarning ongi, hayoti, turmush tarziga singdirish uchun ko'rsatilayotgan ta'sir axloqiy tarbiya deyiladi.

«Axloq tarbiyasi insonni axloqiy barkamollikka yetkazish va uning bashariyat jamiyatiga foydali inson qilib tarbiyalashdan iboratdir...

Bolalar suvga o'xshaydilar. Suv qaysi rangdagi idishda bo'lsa, o'sha rangda tovlangani kabi, bolalar ham qanday muhitda bo'lsalar o'sha muhitning shunday odat va axloqini qabul qiladilar. Axloqiy tarbiyaning eng buyuk sharti shundan iboratki, bolalar ko'proq yaxshi va yomon axloqni o'z uylaridan, ko'chadagi o'rtoqlaridan, maktabdagi o'quvchilardan qabul qiladilar»¹, - deb yozadi buyuk ma'rifatparvarlarimizdan biri Abdurauf Fitrat.

Axloqiy tarbiya mazmuni asosan quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

1. Jamiyatga, Vatanga muhabbat va sadoqatni tarbiyalash. Bu xildagi munosabatlar shaxsning vatanparvarligi, fuqaro yetukligi, baynalminallik kabi fazilatlarda aks etadi, uning maqsadlarida Vatan boyliklarini ko'paytirish, mustahkamlash va himoya qilishga qaratilgan amaliy ishlarida namoyon bo'ladi.

¹ Axatova D. Abdurauf Fitrat. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. Tuzuvchilar: S.Ochil, K.Hoshimov. -T., «O'qituvchi», 1999 y, 55 b.

2. Mehnatga axloqiy munosabatni tarbiyalash. Bu axloqiy munosabat shaxsning mehnat jarayonida namoyon bo'ladigan yuksak ongida, mehnatning hayotdagi rolini anglashida, xususiy va jamoa mehnatiga tayyorlik, mehnatsevarlikda ifodalandi.

3. Atrofdagi kishilarga axloqiy munosabat. Shaxsning jamoatchilik, ko'pchilik manfaatini o'z shaxsiy manfaatidan ustun qo'yishidir.

4. Shaxsning o'ziga, o'z xulqiga axloqiy munosabatni tarbiyalashi

- bu o'quvchini ongli intizom ruhida tarbiyalashdan iboratdir.

Maktabda o'quvchilarga axloqiy tarbiya berishda xilma-xil usullar qo'llaniladi:

- dars, ta'lim jarayonida axloqiy tarbiyani qo'shib olib borish;

- ahil, inoq uyushtirilgan intizomli jamoa orqali axloqiy tarbiya berish;

- to'g'ri rejalashtirilgan tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etish orqali;

- Maktabda ijobiy emotsional sharoit yaratish orqali. Masalan, Mustaqillik kuni, navro'z bayrami;

- Barcha o'quvchilarning maktabdagi umumiy va yagona tartib qoidaga rioya qildirish orqali;

- Turli tushuntirish, uqtirish, suhbat, munozara, rag'batlantirish, jazolash usullaridan foydalanish orqali;

- Tarbiyaviy soatlar, «Odobnoma» darslari saviyasini oshirish orqali;

- Mehnat ilg'orlari, ilm-fan xodimlari, mehnat faxriylari, hojilar bilan uchrashuvlar uyushtirish orqali;

- Maktabda turli kechalar, olimpiada, festival, musobaqalar o'tkazish, turli axloqiy-ma'rifiy tele-radio eshittirishlaridan foydalanish;

- Dars va tarbiyaviy tadbirlar jarayonida milliy qadriyat va an'analarimiz aks etgan asarlarni o'qib-o'rganish orqali.

Maktabda axloqiy tarbiya dars jarayoni, sinfdan va maktabdan tashqari turli tuman ishlarda olib boriladi. Bolalar yoshiga, saviyasiga qarab «Inson go'zalligi nimada?», «Axloq va qonun», «Ona yurtning omon bo'lsa», «Inson odobi bilan», «Jannat onalar oyog'i ostida» va boshqa mavzularda suhbatlar, munozaralar o'tkazish mumkin. Sharq qadriyatlari va milliy an'analarni dars va tadbirlar jarayonida o'quvchilarga o'rgatib borish lozim. Maktabda mehnat ilg'orlari, faxriylar, hurmatli qariyalar bilan uchrashuvlar, adabiy kechalar, musobaqalar o'tkazish, turli matbuot materiallaridan foydalanish ham mumkin.

O'quvchilarga ekologik tarbiya berish shakli va yo'llari

«Ekologiya» - yunoncha so'z bo'lib, tirik mavjudotlarning yashash sharoiti va tevarak-atrofdagi muhit bilan o'zaro munosabatlari hamda shu asosda yuzaga keladigan qonuniyatlarni o'rganadigan fanidir. Bu atama 1866 yilda nemis zoolog olimi E. Gekkel tomonidan fanga kiritilgan.

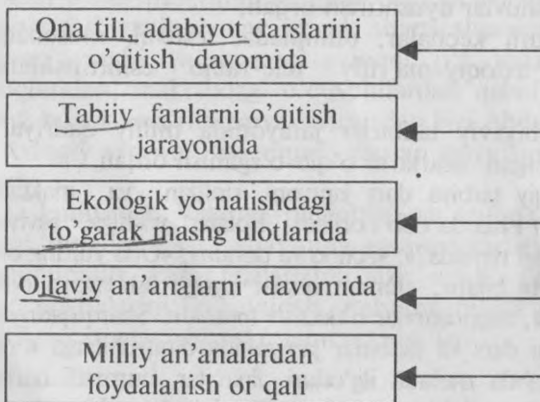
Atrof muhitga, tabiat boyliklariga e'tiborsiz bo'lish butun sayyoraga jiddiy zarar yetkazishi mumkin. Shuning uchun o'quvchilarda ekologik madaniyatni tarkib toptirish, ularga tabiat, atrof-muhit bilan qanday munosabatda bo'lishni o'rgatish pedagogika nazariyasi va maktablar amaliyotining eng dolzarb mavzusiga aylandi.

Ekologik ta'lim deganda o'quvchilarga berilishi lozim bo'lgan tabiat bilan inson orasidagi munosabatlarni ifodalovchi bilimlar tizimi tushuniladi.

Ekologik tarbiya esa insonning atrof-muhitga nisbatan munosabatini tarbiyalashdir. Ekologik ta'lim-tarbiya umumiy ta'lim-tarbiyaning tarkibiy qismi bo'lib, maktabda barcha fanlarni o'qitishda amalga oshirilishi ko'zda tutiladi. Ekologik ta'lim-tarbiyadan bosh maqsad ham yosh avlodda atrof-muhit va uning muammolariga ongli munosabatni shakllantirishdan iboratdir.

Ekologik tarbiyada o'quvchilarni o'z maktabini, yashaydigan muhiti - shahar va qishloq ko'chalarini ko'kalamzorlashtirish, mevali va manzarali daraxt ko'chatlari ekish, xiyobonlarni, suv havzalarini ozoda saqlash, uy hayvonlariga qarash kabi ishlarda kuchi yetganча qatnashishga jalb etish katta ahamiyatga ega. Ekologik madaniyat avvalo oiladan boshlanadi.

O'quvchilarga ekologik tarbiya berish yo'llari

25-chizma

Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish darslarida joy nomlaridan foydalanish ona tili bo'yicha mashg'ulotlarni yanada qiziqarli qiladi. Adabiyot fani ham ekologiya bilan chambarchas bog'langan. Bunda har bir asarni tabiatni asrash nuqtai nazaridan tahlil qilish mumkin. «Tabiatni asrash - Vatanni asrash», «Tabiatni e'zozlaylik» kabi mavzularda turli bahs va she'rxonlik kechalari uyushtirish mumkin.

Matematika fanida beriladigan ekologik ta'lim tarbiya jarayonida o'quvchilar tabiatdagi salbiy yoki ijobiy o'zgarishlar inson sog'ligiga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida aniq tasavvurga ega bo'lishadi.

Biologiya, ximiya, iqtisodiy geografiya, fizika, astronomiya fanlarini o'qitish jarayonida ham o'quvchilarga ekologik tarbiya berib boriladi.

Ekologik yo'nalishdagi to'garaklarda bolalar tabiatga zarar yetkazmaslikka, tabiat go'zalliklaridan zavqlanishga, atrof-muhitni sevishtirishga o'rgatila boriladi.

O'qituvchining bolalarga ekologik ta'lim va tarbiya berishida xalqimizning o'ziga xos milliy tarbiyasidan o'rinli foydalanish yaxshi samara beradi. Milliy tarbiyamizda to'rt narsa - yer, suv, tuproq, havo muqaddas hisoblangan. Xalqimiz qadimdan suvga e'tiqod qo'yib, yozning eng jazirama kunlarida «Suv sayli» o'tkazgan. Ota-bobolarimiz har tomchi suvni gavhardek qadrlab, bog'-rog'lar yaratishgan. Biz shu an'analarni ham bolalarga darslar va turli tadbirlar jarayonida yetkazib kelishimiz kerak.

Sog'lom avlodni tarbiyalashda jismoniy tarbiyaning ahamiyati

Yosh avlodni har tomonlama yetuk komil insonlar qilib tarbiyalashda jismoniy tarbiyaning o'rni juda muhimdir. Chunki mutafakkirlarimiz komil inson haqida gapirishar ekanlar, komillikni quyidagi uch bosqichdan iborat deb hisoblashgan:

1. Jismoniy salomatlik.
2. Axloqiy poklik.
3. Aqliy yetuklik.

Shuning uchun ham mamlakatimiz mustaqilligidan so'ng yosh avlodning jismoniy tarbiyasiga, sog'ligiga alohida e'tibor qaratila boshlandi. 2001 yilning «Sog'lom avlod yili» deb atalishi ham bejiz emas edi, chunki hayot tajribasi «sog'lom tanda - sog' aql» bo'lishini allaqachon isbotlagan.

Jismoniy tarbiyaga e'tiborni kuchayganligini maktab o'quvchilari o'rtasida «Umid nihollari», kollej va litsey talabalari

ishtirokida «Barkamol avlod», oliygoh talabalari o'rtasida Universiada sport musobaqalarining tashkil etilganligi va muntazam o'tkazilib kelinayotganligida, yoki sportning ko'plab turlari bo'yicha O'zbekistondan Olimpiada va jahon chempionlari yetishib chiqib, O'zbekiston nomini butun dunyoga yoyayotganida ham ko'rish mumkin. Bundan tashqari barcha maktablarda, mahallalarda ham turli sport musobaqalari tashkil etilmoqda, ayrim oilaviy musobaqalar ham o'tkazish yo'lga qo'yilib borilmoqda.

Jismoniy tarbiya yosh avlodni taraqqiy ettirishda muhim vosita hisoblanadi. Yirik allomalarimizdan biri Ibn Sino birinchi bo'lib jismoniy tarbiyaning ilmiy-pedagogik jihatdan bir butun tizimini yaratdi. Jismoniy mashqlar, to'g'ri ovqatlanish, uyqu, badanni toza tutish tartibiga rioya etish inson sog'lig'ini saqlashda muhim omillardan ekanligini ham ilmiy, ham amaliy jihatdan asoslab bergan edi (26-chizma).

26-chizma

To'g'ri tashkil etilgan jismoniy tarbiya, shaxsning me'yoriy jismoniy taraqqiyotini ta'minlaydi, salomatligini mustahkamlaydi, yoshlarni mehnatga, turmushga tayyorlaydi.

Bolalarni jismoniy chiniqtirishda sinf rahbarlarining ma'suliyati katta. U jismoniy tarbiya o'qituvchisi bilan hamkorlikda bolalarni muntazam ravishda ertalabki badan tarbiya qilishga odatlantiradi, maktabda jismoniy tarbiya bo'yicha amalga oshiriladigan tadbirlarga jalb etadi. Bolalarni chiniqtirish masalasini faqat jismoniy tarbiya darslarida hal etib bo'lmaydi. Jismoniy tarbiya bo'yicha olib boriladigan ishlar darsdan tashqari vaqtlarda, sinfdan va maktabdan tashqari tashkil etiladigan tadbirlar jarayonida amalga oshiriladi.

Sinf rahbari o'quvchilar o'rtasida «Sport tinchlik elchisi», «Olimpiadachilar oramizda», «Donolar sport haqida», «O'zbek sportchilari - bizning faxrimiz» kabi mavzularda suhbatlar, sinf soatlari, mashhur sportchilar bilan uchrashuvlar tashkil etadi.

Prezidentimizning «Futbolni rivojlantirish to'g'risida»gi farmoni o'quvchi yoshlarni bu sport turiga qiziqishini oshirdi. Sinf rahbari, o'qituvchilar o'z o'quvchilari davrasida doimo mazkur sport turi haqida, mashhur futbolchilar, o'zbek futbolini bosib o'tgan shonli yo'li haqida, mustaqil davlatimiz uchun bugungi kunda sportchilar suv va havodek zarurligi haqida atroflicha gapirib berishlari kerak. Turli sport to'garaklariga bolalarni jalb etish lozim.

Jismoniy tarbiya - bu sof sport musobaqalaridan iborat emas. Bu tarbiya orqali bolalarda ko'plab axloqiy-irodaviy hislatlar tarkib toptiriladi. Jismoniy mashqlarni bajarish davomida bolalarda iroda, tezlik, chaqqonlik, chidamlilik tarbiyalanadi, ularning sog'ligi mustahkamlanadi, ish qobiliyatlari, aqliy faolligi oshiriladi, jasurlik, halollik, qat'iylik, mustaqillik kabi ijobiy xulq me'yorlari tarkib topadi.

Jismoniy tarbiya va jismoniy kamolot

Jismoniy yetuklik komillikka erishish bosqichlaridan biridir. Shuning uchun mamlakatimizda va ta'lim-tarbiya tizimimizda jismoniy tarbiyaga katta e'tibor qaratib kelinmoqda.

Jismoniy tarbiyaning asosiy maqsadi- o'quvchilar tanasidagi barcha a'zolari sog'lom o'sishini ta'minlash barobarida ularni aqliy va jismoniy mehnatga, shuningdek, Vatan mudofaasiga tayyorlashdir. Jismoniy tarbiya va jismoniy yetuklik masalasi bizda azal-azaldan ota-bobolarimiz ma'naviyatida ulug'lanib kelingan. Xalq ijodidagi «Alpomish», «Go'r-o'g'li» dostonlarini olib ko'rsak ham ularning qaxramonlari jismonan baquvvat, mard yigitlar bo'lishgan. Buyuk allomalarimiz ham, jadid ma'rifatparvarlari ham jismoniy tarbiyani komil inson yetishtirishdagi o'rnini alohida ta'kidlashgan.

Jismoniy tarbiya kishilarga katta ta'sir ko'rsatib, salomatligini mustahkamlaydi, ishlash qobiliyatini oshiradi, uzoq umr ko'rishiga yordam beradi. Shuning uchun bizda mustaqilligimizning dastlabki yillaridanoq jismoniy tarbiyaga e'tibor qaratila boshlandi. 2001 yil esa alohida «Sog'lom avlod yili» deb e'lon qilindi.

Jismoniy tarbiya mazmuni jismoniy kamolot, jismoniy tarbiya madaniyati, sport ishlari, jismoniy ma'lumot tushunchalarida o'z ifodasini topadi (27-chizmaga qarang).

Jismoniy tarbiya mazmuni

27-chizma

Jismoniy kamolot yosh avlod ichki a'zolarining o'zgarishi, o'sishidir. Birinchi navbatda yurak va o'pka, shuningdek nerv va harakat tizimi, tana shaklining o'zgarishi, teri-muskul tizimi og'irligi, tananing mukammal rivojlanishidir. Pedagogik tushunchada **jismoniy kamolot** deganda insondagi jismoniy ma'lumotning o'sishi borasidagi o'zgarishlar, ya'ni oddiydan murakkabga, pastdan-yuqoriga, nomukammallikdan mukammallikka tomon bo'lgan o'zgarishlar tushuniladi.

O'quvchilarning jismoniy kamolotlari uchun sharoit yaratish va pedagogik boshqarish jismoniy tarbiyaning vazifasidir. Jismoniy tarbiya tizimida jarayoniy kamolot diagnostikasi muhim o'rin tutadi. Jismoniy kamolot jismoniy tarbiya saviyasi, fan tili bilan aytilganda, jismoniy tarbiya samaradorligi ko'rsatkichidir.

Maxsus usul va jismoniy texnika asosida o'quvchilarning sog'liklarini, har bir individual shaxs kamoloti saviyasini tadqiq etish: belgilangan norma va undan uzoqlashish ko'rsatkichlarini oldindan belgilash negizida jismoniy tarbiya uchun doimiy ko'rsatkich aniqlanadi. **Jismonan yetuklik** deganda badanning tashqi ko'rinishidagi garmoniya, go'zallik shakli, jismoniy sifatlarning yuqori darajadagi kamoloti tushuniladi.

Jismoniy madaniyat jismoniy tarbiyaning tarkibiy qismidir. Shu bilan birgalikda, jismoniy madaniyat inson va jamiyat umumiy madaniyatining ham ajralmas qismi. Jismoniy madaniyat - sport ishlari yoki oddiy sport sho'balari, klublari, guruhlar yoki ommaviy musobaqalar va hokazolarda namoyon bo'ladi.

Sinf rahbari ham o'quvchilarning jismoniy kamoloti bo'yicha ishlar olib boradi, uning mazmuni quyidagicha:

- oilaviy hayot gigiyenasi hamda jismoniy tarbiya uyg'unligini tarkib toptirish;
- sog'lom, baquvvat shaxsni tarbiyalash;
- qiz va o'g'il bolalarni hayotga tayyorlash;

- zararli odatlardan saqlanishga o'rgatish;
- mahalla, maktab va oila hamkorligi konsepsiyasini hayotga tabdiq qilish.

Jismoniy tarbiya berish bo'yicha olib boriladigan ishlar jismoniy tarbiya darslarida, darsdan, sinfdan va maktabdan tashqari shakllarda ham amalga oshirilishi lozim.

O'quvchilarga estetik tarbiya berish mazmuni va yo'llari

Har tomonlama yetuk komil insonni shakllantirishda estetik tarbiyaning ham o'rni o'ziga xosdir. Estetik tarbiya ancha keng ma'noga ega bo'lib, shaxsni tabiat va jamiyatdagi go'zalliklarni ideal nuqtai nazardan idrok etishga o'rgatadi.

Estetik tarbiya o'quvchilarda estetik bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishni hamda, estetik his-tuyg'u, qiziqish, ehtiyoj, baho berish kabi xislatlarni tarbiyalash masalasini uz ichiga oladi. Estetik tarbiyaning mohiyati asosan quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- tabiat va voqelikdagi go'zalliklarni idrok etish va zavqlanish;
- san'at asarlarini to'g'ri tushuna bilish va baholash;
- o'zining qobiliyat va iste'dodlarini namoyon etishga intilish;
- hamma narsada - tabiatda, insoniy munosabatlarda, mehnatda, turmushda go'zallik uchun muttasil kurashish;
- xunuklik va tartibsizlikka murosasiz bo'lish.

O'quvchilarda go'zallik haqidagi bilimlar hayot voqeligi, buyumlar, ularning rang-barangligi, turlarini hamda san'at asarlarini estetik o'zlashtirish jarayonida tarkib topadi. O'quvchilar tevarak-atrof, hayot, tabiat manzaralari va har xil janrdagi san'at asarlari: grafika, rang tasvir, haykaltaroshlik, amaliy san'at, adabiyot, musiqa asarlari bilan tanishib boradilar va shu barobarida bilimlarni o'zlashtirib oladilar.

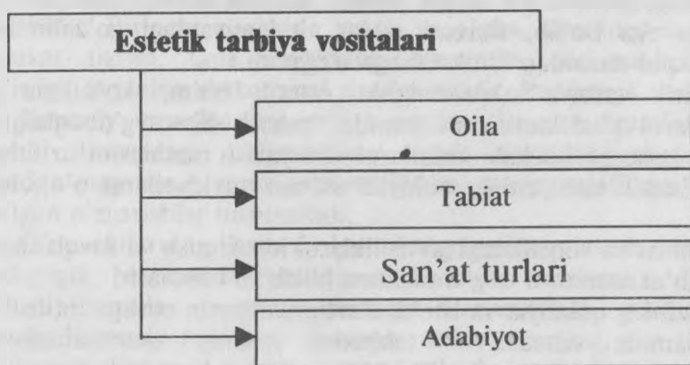
O'quvchilar asosiy estetik kategoriya - go'zallik to'g'risidagi bilimlarni o'zlarini o'rab turgan tevarak atrofdagi turmush ashylari: kiyim-kechak, o'yinchoqlar, oila a'zolarining o'zaro madaniy samimiy munosabatlari, saranjom hovli, gulzor, san'at asarlari: musiqa, ashula, chiroyli surat vositasida egallaydilar. Go'zallik to'g'risidagi bilim va tushunchalaridan o'quvchilar o'z hatti-harakatlarini, kishilar faoliyatini va tabiat hodislarini baholashda foydalanadilar.

Estetik tarbiyaning mazmuniga o'quvchilarni xalqimizning boy madaniy merosi bilan tanishtirish, o'quvchilarning estetik ongi va

badiiy didini o'zlashtirish, o'quvchilarning badiiy havaskorligining estetik darajasini oshirishni ham kiritish mumkin.

O'quvchilar estetik tarbiya jarayonida estetik malaka va ko'nikmalarni ham egallashlari lozim. Musiqa faoliyatiga doir ijrochilik, qo'shiq aytish, musiqa asboblari chalish kabilarni egallab olishlari ko'zda tutiladi.

Estetik tarbiya vositalari (28-chizma) - o'quvchilarning estetik rivojlanishlarini ta'minlash maqsadida tevarak - atrofdan tanlab olingan turmush, tabiat, san'at estetikasi va bolalarning badiiy faoliyati, ta'lim jarayoni hisoblanadi.

28-chizma

Oila go'zallikning birinchi maktabidir. Oila a'zolarining o'zaro munosabatlari, uying jihozlari, ularning uyg'unligi, tartibli joylashtirilishi, saranjom-sarishtalik, maktabning, sinfning bezatilishi kabilar barchasi bevosita bolalar estetik didiga ta'sir etadi.

Tabiat - eng muhim estetik tarbiya vositasidir. O'quvchilarning tabiat qo'yniga ekskursiyalari ular diqqatini tabiat go'zalligiga qaratish imkonini beradi. O'quvchilar tabiatshunoslik darslarida nafaqat tabiiy bilimlarni o'zlashtiradilar, balki tabiatda go'zallikni yaratishni amalda qilib ko'radilar. Ko'kalamzorlashtirish, gul, ko'chatlar ekish kabilar ham bolada estetik ko'nikma-malaka shakllantiradi.

San'at turlari asosiy tarbiya vositalaridandir. Estetik tarbiya berishda ashula va musiqaning roli ham nihoyatda kattadir. Shu bilan birga badiiy adabiyot ham estetik tarbiya berishda katta imkoniyatlarga ega. Adabiyot darsi esa o'quvchilarda estetik idrok va kechinmalarning yorqinligini, chuqurligini ta'minlaydi.

Tarbiya jarayonida xalq pedagogikasidan foydalanish

Xalq donishmandligi va odobnomasining nodir sohasi bo'lgan o'zbek xalq pedagogikasi ijtimoiy va maishiy-axloqiy hayotning barcha tomonlarini, xalq og'zaki ijodi, qadrshunoslik, udumshunosligi va marosimshunosligining yetakchi yo'nalishlarini, diniy-axloqiy ta'limotni qamrab olganligi bilan xarakterlanadi. U xalqimizning asrlar davomida to'plagan boy tajribalarini, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy, falsafiy, ma'rifiy, estetik, ma'naviy jismoniy yetuklik borasidagi qarashlarini, xulosalarini lo'nda va donishmandnoma tarzda ifodalaydi.

Xalqimizning pedagogik qarashlari uzoq asrlar davomida shakllangan va ular asosan bizga xalq og'zaki ijodiga kiruvchi turli janrlardagi asarlar tarzida yetib kelgan. Bunga dostonlar, ertaklar, mehnat marosim qo'shiqlari, asotirlar, naqlar, rivoyatlar, afsonalar, maqollar, matallar, hikmatlar, aforizmlar, topishmoqlar, tez aytishlar, bolalar o'yinlari, allalar, to'y va aza qo'shiqlari, olqish va qarg'ishlar, aytishuv, o'lan, termalar, chorlash qo'shiqlari, ramazon, boychechak, yomg'ir, quyosh aytimlari, dehqonchilik, chorvachilik, kasb-hunarmandchilik bilan bog'lik nasriy va nazmiy asarlar, mifologik tasavvurlar aks etgan asarlarni kiritish mumkin.

Bolaning qanday shaxs sifatida kamol topishida xalq pedagogikasi muhim ahamiyat kasb etadi. Xalq pedagogikasida tarbiyaning mayda-chuydasi, ya'ni birlamchi-ikkilamchisi bo'lmaydi, hamma narsa hisobga olinishi, hech bir soha chetda qolmasligi, ayni choqda tarbiyaning nihoyatda nozik, injiq, murakkab tomonlari e'tiborga olingan holda, yetti o'lchab bir kesishga amal qilinadi. Xalq pedagogikasining o'ziga xosligi shundaki, u bugun va ertani o'ylab ish tutadi, ya'ni o'tmishni unutmaslik, bugunning qadriga yetishlik, kelajakka umid asosida tarbiya olib boradi.

Xalq pedagogikasining asrlar davomida shakllanib, rivojlanib, boyib borishining, inson va Vatan taqdirida hal qiluvchi rolining boisi, birinchidan, uning hayotiyliigi, ta'sirchanligi, serqirra va serma'noligida bo'lsa, ikkinchidan, uning bevosita xalq tomonidan mavjud hayot jarayonida jonli an'analarda yaratilishi, tarbiyaning eng dolzarb masalalarini hal qilishga qaratilganligi, uchinchidan, umuminsoniy yo'nalishga, umumbashariy g'oya-maqсадlarga qaratilgan bo'lganligidir. Shuning uchun xalq pedagogikasi tarix to'fonlariga qaramasdan o'z faoliyatini to'xtatmaydi va yoshlar tarbiyasi borasida hal qiluvchi o'rinni egallab kelmoqda.

Bolalarga estetik tarbiya berishda bolalar o'yin folklorining o'rne va ahamiyati katta bo'lsa, xalq an'anaviy sporti - farzandlar jismoniy baquvvatligi va yetukligining garovidir. Xalq pedagogikasining ekologik tarbiya berishdagi imkoniyati ham kengdir. Atrof muhit va tabiatni e'zozlash, hayvonlar, qushlar, dovdaraxt, o'simliklar, er, suv, borliqqa munosabatni ifodalovchi qarashlar ekologik tarbiya berishga qaratilgandir. Turli udumlar, rasm-rusm, marosimlar, tabiat bayramlari, «Navro'z», «Mehrjon», «Hayit bayrami», bolani beshikka solish, sunnat qilinishi, uylanish, payg'ambar yoshi, oltin va kumush to'ylar, turli yubileylar, odatlar, udumlar va marosimlarning ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati ham juda kattadir.

Turli qo'shiqlar orqali go'zallik, orzu-umid va boshqalar tarannum etilib, insonda cheksiz muhabbatni tarkib toptiradi. Ertaklar orqali yaxshilikka mehr, yomonlikka nafrat tarbiyalanadi. Yoshlarimizni har tomonlama yetuk insonlar qilib tarbiyalashimizda ayniqsa, qahramonlik dostonlarining ahamiyati ham kattadir.

Xalq pedagogikasi umuman olganda ilmiy pedagogika bilan bog'liqdir. Ma'lum ma'noda o'zbek xalq og'zaki ijodi to'g'ridan-to'g'ri bolalar tarbiyasiga ta'sir etish vositasi bo'lib xizmat qilgan va xizmat qilib kelmoqda. Chunonchi, tez aytishlar - bolalar nutqini o'stirishga, topishmoqlar - bolalarning topqirligi, zehnini tarbiyalashga, maqollar- bolalarning axloq-odob tarbiyasiga, qo'shiqlar- bolalarning nafosat tarbiyasiga, doston va ertaklar bolalarning aqliy, axloqiy, jismoniy va umuman har tomonlama tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bolalar jamoasining tarkib topish jarayoni va bosqichlari

Sinf jamoasi maktab jamoasining ajralmas bir kichik bo'lagidir. Bolalar jamoasi katta kuch. Sinf o'quvchilarining xilma-xil faoliyati xuddi ana shu jamoada to'planadi.

O'quvchilar jamoalarini tuzish sinflarda turli farqlar bilan amalga oshiriladi. Shuning uchun ham barcha sinflar uchun bir xildagi yo'l-yo'riqlarni belgilab bo'lmaydi. Ayniqsa, boshlang'ich, 5-, 9- sinflarda o'quvchilar jamoasini tashkil etish va jipslashtirish katta qiyinchiliklar tug'diradi. Bu sinflarda ko'pincha o'quvchilar tarkibi mutloq yangi yoki qisman o'zgaradi. Bu sinflarga boshqa sinflar yoki maktablardan o'quvchilar kelib qo'shiladi. Shuning uchun o'quvchilar jamoasini yangidan tuzishga to'g'ri keladi. Bu

sinf rahbarlari dastlabki tanishuvdan keyin ularga jamoat topshiriqlari berishlari, ularni sekin-asta murakkablashtirib borishlari, barcha o'quvchilarni jamoa ish faoliyatiga jalb etishga harakat qilishlari kerak.

Barcha sinflarda bolalarga mustaqillik berish, sinfda jamoat fikrini yuzaga keltirish haqida g'amxo'rlik qilish kerak. Sog'lom jamoat fikri o'quvchilar xulq-atvoriga baho berish mezonini bo'lib qoladi. Sinf rahbarlari jamoada ko'pchilik fikriga tayanib, o'quvchilar orasida kelib chiqadigan ziddiyatlarni muvaffaqiyatli hal etishlari mumkin.

Bir qator pedagog olimlar (S.Rajabov, A.Munavvarov, Z.Qo'ziyevlar) jamoani tarkib toptirish va jipslashtirish yo'llarini quyidagicha ko'rsatadilar (29-chizma):

29-chizma

1. **Jamoatchilik topshirig'i.** Jamoa bo'lib ishlash, amaliy faoliyat ko'rsatish sinf jamoasini jipslashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Sinfdagi barcha o'quvchilarga jamoat topshirig'i berish kerak. Qoloq va intizom bo'sh o'quvchilarni jamoat topshirig'isiz qoldirib bo'lmaydi. Jamoat topshirig'i bolalarni mehnatsevarlik, tejamkorlik va tartib intizomga o'rgatadi.

2. **Sinf faollarini aniqlash.** Sinf rahbari dastlabki kunlardan o'quvchilarni jamoat topshiriqlari orqali kuzatib boradi. Ularning ichidan faol ongli, tashabbuskor, tashkilotchi bolalar tanlab olinadi. Shunday o'quvchilardan sinf sardori, guruh yetakchisi, gazeta muharriri, har xil tuzilmalarning a'zo-100 lari saylanadi.

Sinf rahbarlari sinf faollari bilan yakkama-yakka ish olib borish emas, balki ular bilan birgalikda turli kechalar, yig'inlar. Tardbirlarga tayyorgarlik ko'rish, ular bilan bog'liq masalalarni muhokama qilishi kerak.

3. O'quvchilarni istiqbolga chorlash. Istiqbol - bu yorqin, qiziqarli va quvonchli voqealar manzilidir. Jamoa istiqbollari o'quvchilarda umumiy ko'tarinkilikni yuzaga keltiradi. Sinfda yorqin va jozibador istiqbollarning bo'lmasligi, bu jamoada bir xillik va zerikarli holatlarni keltirib chiqaradi. Istiqbol odatda oddiy, kundalik ishlar: sinf xonasini jihozlash, kutubxona tashkil qilish, bayram, musobaqalarga tayyorgarlikdan boshlanib, bolalar qiziqishini yanada orttiruvchi istiqbollar: sayr-tomoshalarga chiqish, kino-teatrlarga jamoa bo'lib borish orqali davom ettiriladi. So'ngra o'quvchilar oldiga unga qaraganda murakkabroq istiqbolli vazifalar qo'uyiladi: sinf kechasini tayyorlash, dramatik to'garak tashkil qilish, olimpiadalarda qatnashish va boshqalar.

4. Sinfda ijobiy an'analarni qaror toptirish. An'ana - kishilarning muayyan tarixiy sharoitda vujudga kelgan va avloddan-avlodga o'tib boradigan g'oya, dunyoqarash, urf-odat, tartib va xulq-atvor me'yoridir. Qisqasi, an'ana - bu yaxshi urf-odat, jamoa hayotiga mustahkam o'rnashib qolgan ijobiy tajribalardir. Sinf jamoasining foydali ish faoliyati, agar u takrorlanib tursa va odat tusiga kirib qolsa, bu faoliyat an'anaga aylanadi. Masalan, turli bayramlarni nishonlash, maktabni bitirganlar bilan uchrashuvlar. Sinf an'analarni rivojlantirish qat'iyon davlat qonunlari va milliy axloqiy qoidalarga asoslanish kerak. Har qanday an'ana sinf o'qituvchilari va otonalar nazaridan ham chetda qolmasligi kerak.

O'quvchilarga yagona talablar qo'yish sinf jamoasining jiplashuvida muhim ahamiyat kasb etadi. Yagona talablar o'quvchilarda javobgarlik munosabatini, yuksak o'zaro talabchanlikni tarbiyalashga, ularda yuksak axloqiy odatlarni tarkib toptirishga, mustahkam an'analar yaratishga yordam beradi. Yagona talablarni ishlab chiqishda o'quvchilarning o'zlari, sinf rahbari, o'qituvchilar, ota-onalar qatnashishlari mumkin.

Tarbiyada maktab, oila, jamoatchilik hamkorligi. Maktabning oila bilan hamkorklik shakllari

Oila, maktab va jamoatchilik hamkorligi hozirgi kunimizning eng dolzarb masalalaridan biridir. Bolalarni komil inson qilib tarbiyalashda maktabning oila va jamoatchilik bilan aloqalarini

yo'lga qo'yish muhim va shartdir. Shuning uchun ham ota-onalar o'rtasida pedagogik-metodik tashviqotlarni olib borish, maktab hayotida ota-onalar ishtirokini ta'minlash ayniqsa muhimdir.

Boladagi ko'p sifatlarga oilaviy tarbiya orqali asos solinadi, shakllantiriladi. Lekin oilaning o'zi komil insonni tarbiyalay olmaydi. Maktab tarbiyasi oilaviy tarbiyani to'ldiradi va boyitadi. Maktabning ota-onalar bilan aloqalari buzilishi maktab tarbiya jarayoniga ham, oilaning hayot tarziga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Maktab mahalla qo'mitalari orqali ayrim oilalarga, o'quvchilarga ta'sir ko'rsata oladi. Ayniqsa, Vazirlar mahkamasi-ning 2002 yil 16 maydagi 162-sonli Qarori bilan mahalla pedagog-tarbiyachisi lavozimining tashkil etilishi, bu aloqalarni yanada mustahkamlash va samarali bo'lishiga olib kelmoqda. Mahallaning maktab va ota-onalar bilan hamkorligi yanada kuchaymoqda. Mahalla pedagogi hududdagi yoshlar va voyaga yetmaganlar orasida turli huquqbuzarliklar va jinoyatlarning oldini olish borasida katta ishlar olib bormoqda.

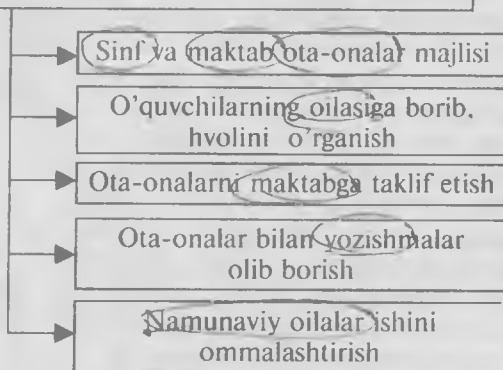
Maktabning ota-onalar bilan hamkorligini mustahkamlash maqsadida maktablarda ota-onalar qo'mitalari tashkil etiladi. Qo'mitaga maktab direktori rahbarlik qiladi. Har bir sinfda ham ota-onalar qo'mitasi tuziladi. Qo'mitalar o'quv yili boshida butun o'quv yili uchun tuziladi. 2003 yilda Respublikamizda Ota-onalar qo'mitasi haqida yangi Nizom qabul qilinib, tarbiyaviy hamkorlik jarayonining mazmun-mohiyati boyitildi.

Sinf ota-onalar qo'mitasi ota-onalar yig'ilishida 3-5 kishidan iborat qilib saylanadi. Sinf ota-onalar qo'mitasi raisi maktab qo'mitasiga a'zo qilinadi. Maktab ota-onalar qo'mitasi a'zolari soni maktab katta-kichikligi, o'quvchilar soni, ish sharoitiga qarab ota-onalar umumiy yig'ilishi qarori bilan belgilanadi. Qo'mita a'zolari maktabning muhim masalalarini hal etishda ko'maklashadi.

Maktabning oila va jamoatchilik bilan hamkorligini tashkil etish va yaxshilashda sinf rahbarining roli kattadir.

Maktabning oila bilan hamkorlik shakllari quyidagilar (30-chizma):

Maktabning oila bilan hamkorlik shakllari

30-chizma

Ota -onalar uchun maslahatlar ham uyushtirish mumkin. Umummaktab ota-onalar yig'ilishi yiliga 3-4 marta, sinf ota-onalar yig'ilishi chorak davomida 1-2 marta chaqirilib turiladi.

Tarbiya jarayonida oilaning o'rni

Oila jamiyatning boshlang'ich ijtimoiy bo'g'inidir. U o'zida oila a'zolarining ehtiyojlari, qiziqishlari, mayllari, tarbiyasi va boshqa ijtimoiy faoliyat turlarini aks ettiradi. Ota-onalarning o'z hayotlari, turmush tarzari bola shaxsida ilmiy dunyoqarash asoslari, ma'naviy-axloqiy, nafosat, mehnat va boshqa ijtimoiy omillarni shakllantirish maqsadida tizimli ta'sir ko'rsatish jarayoniga oilaviy tarbiya deyiladi.

Oilalar respublikamiz shahar va qishloqlarining yagona ijtimoiy-iqtisodiy umumiyliги asosida rivojlanadi. Ayni paytda oilaviy hayot va oilaviy tarbiya o'zining milliy xususiyatlariga ham egadir. Oila tarbiyasi o'z milliy va demografik xususiyatlari bilan bir-biridan o'zaro farqlanadi. Oilaviy tarbiyada oilaning moddiy farovonligi, madaniy-ma'naviy saviyasi, osoyishtaligi, oila a'zolarining soni, tarkibi ham alohida ahamiyatga egadir.

Oilaviy tarbiyaning o'ziga xosligi shundaki, u bolalarga ota-ona, qon-qardoshlik, avlod-ajdod hislatlarini uzatadi, uning davomiyligini saqlaydi, farzandni shaxs sifatida shakllantiradi, hayotga tayyorlaydi.

«Oilaviy tarbiya doimo o'zining murakkab va ko'p qirraliligi, ajoyib va serjiloligi bilan ajralib turadi»¹, - deb ta'kidlaydi A.Munavvarov. Har bir oila o'ziga xos bir olam, olam ichidagi va shu bilan birga olamga sig'magan olam, u tarbiya ishida o'ziga xos, takrorlanmas xususiyatlarni o'zida namoyon qiladi. Ana shuning uchun ham oilaviy tarbiyaning hammaga ma'qul tushadigan yo'l-yo'riqlari mavjud emas.

O'zbek xalqining milliy xususiyatlari: axloqiylik, o'z-o'zini anglash, milliy tuyg'u, milliy madaniyat, milliy kiyinish va yurish-turishda o'z aksini topadiki, o'zbek oilasining tuzilishi va shaxslararo munosabatini o'rganishda bularni chetlab o'tish mumkin emas. O'zbek oilalari tuzilishiga quyidagi sifatlar xosdir: ko'p bolalilik; oilada otaning bosh tarbiyachi sifatida namoyon bo'lishi; qarindoshchilik, bir necha avlodlarning birgalikda yashashi.

Oilaning asosiy vazifalari, funksiyalari quyidagilardan iborat (31-chizma):

Oilaning iqtisodiy funksiyasi uning asosiy **tarbiyaviy funksiyasidir**. Bolalarning aqliy, jismoniy, axloqiy estetik tarbiyasiga oilada asos solinadi. Oila inson deb ataluvchi binoning faqat poydevorini qo'yish bilan cheklanmasdan, balki uning so'nggi g'ishti qo'yilguncha javobgardir. Jamiyatning komil fuqarosini shakllantirish, tarbiyalash hozirgi zamon oilasining muhim

¹ A.Munavvarov. Oila pedagogikasi. T., «O'qituvchi», 1994, 54 b.

funksiyasi darajasiga kiradi, chunki shaxsning ijtimoiylashuvi dastavval oilada amalga oshadi.

Oilaning kommunikativ funksiyasi oila a'zolarining o'zaro muloqot va o'zaro tushunishga bo'lgan ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi.

Oilaning rekreativ funksiyasi nimadan iborat? Nikoh-oila munosabatlari yuzaga kelgan dastlabki, ibtidoiy zamonlardan buyon unga xarakterli bo'lgan xususiyatlardan biri, oila a'zolarining axloqiy-psixologik himoyalanihini ta'minlash, yosh bolalarga va mehnatga yaroqsiz kishilar yoki keksa qarindoshlarga moddiy-ma'naviy va jismoniy yordam ko'rsatish kabilardan iborat bo'lib kelgan¹.

Bu holat oilaning rekreativ funksiyasini - tashkil qiladi. Oilaning rekreativ funksiyasi - o'zaro jismoniy, moddiy, ma'naviy va psixologik yordam ko'rsatish funksiyalaridan biri hisoblanadi.

Oilaning muhim bo'lgan funksiyalaridan yana biri - bu uning **reproduktiv** (jamiyatning biologik uzluksizligini ta'minlash, bolalarni dunyoga keltirish) funksiyasidir. Bu funksiyaning asosiy mohiyati inson naslini davom ettirishdan iboratdir. Oilaning vazifasi faqatgina yangi avlodni dunyoga keltiribgina qolmasdan, insoniyat paydo bo'lgan davrdan boshlab yashab kelayotgan ilmiy va madaniy yutuqlari bilan tanishtirgan holda, ularning salomatligini saqlab turishdan ham iboratdir. Tabiatan berilgan avlod qoldirish instinkti insonda farzand ko'rishga ularni o'stirishga va tarbiyalashga bo'lgan ehtiyojga aylanadi. Bu ehtiyojlarni qondirmasdan turib, kishi odatda o'zini baxtiyor his eta olmaydi.

Oilaning felisitologik funksiyasi nima? Hozirgi zamon oilasining tobora ahamiyati ortib borayotgan funksiyalaridan biri uning felisitologik funksiyasidir (italyancha «felisite» baxt degani). «shaxsiy farovonlikka erishishga intilish oilaviy munosabatlari tizimida ko'p jihatdan hal qiluvchi omil bo'lib bormoqda. Oilada er-xotining bir-birini to'liq tushunishi - ularning o'zlarini baxtli his qilishlarini ta'minlaydi. shuningdek, o'zidagi mavjud tabiiy-ijodiy imkoniyatlar (iqtidorni) ro'yobga chiqarish, jamiyat va oila doirasida sarflash ham insonga o'zini baxtli his qilish imkonini eradi»². Keyingi vaqtlarda insonning imkoniyatlari ortgan sari uning baxtga intilish darajasi ham ortib bormoqda.

¹ 1001 savolga psixologning 1001 javobi.G'.B. Shoumarov tahriri ostida. -T., «Mehnat», 2000. 38-39-betlar.

² O'sha joyda, 40-41 betlar.

Oilaning regulativ funksiyasi oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni boshqarish tizimini, shuningdek birlamchi ijtimoiy nazoratni, oilada ustunlik va obro'ni amalga oshirishni ifodalaydi. Bunda kattalar tomonidan yosh avloni nazorat qilish va ularni moddiy hamda ma'naviy tomondan qo'llab- quvvatlash nazarda tutiladi.

Oilaning relaksasiya funksiyasi uning eng asosiy funksiyalaridan biridir. Bu degani oila a'zolarining jinsiy, emotsional faoliyatini, ruhiy-jismoniy quvvatini, mehnat qobiliyatini yana qayta tiklash demakdir¹.

Oila funksiyalarining muvaffaqiyatli bajarilishi har qanday oila baxtini ta'minlovchi mezon hisoblanadi. Shuning uchun oilaning o'z funksiyalarini muvaffaqiyatli bajarishi nafaqat uning ichki holatiga, shu bilan birga jamiyatning ijtimoiy sog'lomligiga ham ta'sir etadi.

Bola maktabga kelguncha oilada tarbiyalanadi. Oila bolaning dunyoqarashi, xulqi va didiga ta'sir ko'rsatishi tabiiy holdir. Ota-onalarning bolalarni tarbiyalashdagi eng birinchi vazifalari bolalarning sog'ligini saqlashdir. Buning uchun bola to'yib ovqatlanishi, gigiyena talablariga rioya etishi lozim bo'ladi. Ota-onalar o'zlarining mehnat faoliyatlari, xulq-atvorlari bilan ham bolaga namuna bo'lishlari shart. O'zaro oilaviy jamoada yaxshi iborali so'zlashuvni tashkil etish lozim.

Ota-onalar bolalarining maktab-o'quv vazifalarini yaxshi bajarilishini ta'minlash uchun quyidagilarga rioya qilsalar maqsadga muvofiqdir:

- bolalarning darsga kech qolishlariga va sababsiz dars qoldirishlariga yo'l qo'ymaslik;

- bolalarning mashg'uloti uchun uyda unga qulay sharoit yaratish;

- bolalarning uy vazifalariga halollik bilan qarashga o'rgatish, bolalarning g'ayrat va chidamliligini oshirish;

- bolalarni vijdonli va rostgo'y bo'lishga, mustaqil ishlarga o'rgatish.

Oila doimo maktab bilan hamkorlikda ish olib borishi bolaning ta'lim-tarbiyasiga ijobiy ta'sir qiladi, tarbiyada yuksak samaradorlikka erishiladi.

¹ 1001 savolga psixologning 1001 javobi.G-.B. Shoumarov tahriri ostida. -T., «Mehnat», 2000. 42-bet.

Mahalla pedagog- tarbiyachisi va uning vazifalari

2003 yil Prezidentimiz farmoni bilan «Obod mahalla yili» deb eʼlon qilindi. Mahallalarning obodonligini taʼminlash borasida qator ishlar amalga oshirila boshlandi, dasturlar ishlab chiqildi. Shunday amalga oshirilayotgan ishlardan biri sifatida Vazirlar mahkamasi tomonidan 2002 yil tasdiqlangan «Mahalla pedagog-tarbiyachisi toʻgʻrisidagi Nizom»¹ ni keltirish mumkin. Mahallaning jamiyat hayotidagi faoliyatini yanada oshirish, oila va maktab bilan hamkorligini mustahkamlash, mahalladagi yoshlar va voyaga yetmaganlar bilan ishlashni takomillashtirish maqsadida bu lavozim tashkil etilib, har bir mahallaga pedagog lavozimi kiritildi.

Ushbu Nizom quyidagi boʻlimlardan iboratdir:

1. Umumiy qoidalar.
2. Pedagog-tarbiyachilar ishini tashkil etish.
3. Pedagog-tarbiyachilarning asosiy vazifalari.
4. «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati tizimlari, kasb-hunar kollejlari, litsey va maktab maʼmuriyatlari bilan hamkorlikda amalga oshiriladigan ishlar.
5. Sport-sogʻlomlashtirish tashkilotlari bilan hamkorlikda bajariladigan ishlar.
6. Mahalla fuqarolar yigʻinlari va tegishli tashkilotlar bilan hamkorlikda amalga oshiriladigan vazifalar.
7. Ijtimoiy taʼminot va mehnat boʻlimlari bilan hamkorlikda amalga oshiriladigan vazifalar.
8. Pedagog- tarbiyachilarning majburiyatlari.
9. Pedagog tarbiyachilarning huquqlari.
10. Pedagog-tarbiyachilarning ish natijalarini baholash mezonlari.

Pedagog-tarbiyachi xizmat faoliyatida qonunchilikka qatʼiy rioya qilishi, yuqori darajada madaniyatli boʻlishi lozim. Bu lavozimga mahallada doimiy istiqomat qiluvchi, kamida 5 yillik pedagogik stajga ega, voyaga yetmaganlar va yoshlar bilan ishlashga qobiliyatli, tashabbuskor, jismonan sogʻlom, maʼnaviy jihatdan yetuk, hurmat-eʼtiborli, pedagogik hamda tarbiyaviy yoʻnalishda oliy maʼlumotli, sudlanmagan kishi tayinlanishi lozim.

Pedagog tarbiyachining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- Mahalla hududida yoshlar va voyaga yetmaganlar orasida huquqbuzarliklarning oldini olish yoʻnalishida tegishli muassasalar

¹ Mahalla pedagog-tarbiyachisi toʻgʻrisida Nizom. «Mahalla» gazetasi, 2002 yil, dekabr.

bilan hamkorlikda har chorakka mo'ljallangan ish rejasini ishlab chiqadi va shu asosda tadbirlarni amalga oshiradi.

- Mahallada voyaga yetmaganlar orasida huquqbuzarlik va jinoyatchilikning oldini olish, unga qarshi kurashda profilaktika inspektori bilan hamkorlikda tarbiyaviy-profilaktik ishni amalga oshiradi.

- Huquqbuzarlik va jinoyat sodir etishga moyilligi bor yoshlarni aniqlaydi, ular bilan tarbiyaviy-profilaktik ishlar olib boradi.

- Mahallada voyaga yetmaganlar orasida jinoyat va huquqbuzarliklarning oldini olish maqsadida huquq tartibot idoralari, huquqshunoslar, taniqli sportchilar, san'atkorlar, psixologlar, tibbiyot xodimlari ishtirokida tarbiyaviy aksiyalar, uchrashuvlar, davra suhbatlarini tashkillashtiradi.

- Yoshlarni vatanparvarlik, milliy g'urur, milliy ong, milliy istiqlol g'oyasi, milliy odob, fidoyilik fazilatlarini shakllantirishda ta'lim muassasalari, ijodiy tashkilotlar va boshqalar bilan hamkorlik qiladi.

- Yoshlar orasida har qanday ko'rinishdagi separatizm va eksterimizmga qarshi qaratilgan bilim beruvchi qiziqarli uchrashuvlar tashkil etadi.

- Ota-onalarga farzandlarning tarbiyasi bo'yicha amaliy-uslubiy yordam ko'rsatadi. Farzand tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ota-onalarni mahallada faollar o'rtasida muhokama qiladi.

- Mahalla hududida istiqomat qiluvchi yoshlarning qanchasi umumta'lim maktablarining 9-11- sinflarini bitirganini, shundan nechtasi o'quv yurtlariga o'qishga kirgani, nechtasi ishga joylashgani, qanchasi o'qimay-ishlamay yurganligi haqida ma'lumotlarga ega bo'ladi

Mahalla pedagogi «Kamolot» yoshlar harakati tizimlari, sport tashkilotlari, fuqarolar yig'ini va ijtimoiy ta'minot bo'limlari bilan hamkorlikda qator ishlarni amalga oshiradi.

Ertalik bayramlarini tashkil etish va o'tkazish

Har qanday fan o'qituvchisi maktabda o'z fanidan dars beribgina qolmasdan, balki sinf rahbarlik vazifasini ham bajaradi, tarbiyaviy tadbirlar tashkil etish va o'tkazish ishlari bilan keng shug'ullanishiga to'g'ri keladi. Shuning uchun har bir o'qituvchi tarbiyaviy ishlarni tashkil etish metodikasini ham yaxshi bilishi talab etiladi. Bo'lajak o'qituvchi -tarbiyachilar tarbiyaviy ishlarni tashkil qilishning nazariy va amaliy asoslari haqida bilimga ega

bo'lishlari, tarbiyada o'zbek xalqining milliy va ma'naviy qadriyatlaridan foydalanishga o'rganishlari, tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishni, unda o'quvchilarning ruhiyati, qiziqishini hisobga olish lozimligini bilishi, tarbiyaviy tadbirlarning sifat va samaradorligini oshirishda yangicha ishlash metodi va shakllaridan foydalanish san'atiga ega bo'lishlari lozimdir.

Tarbiyaviy ishlarni tashkil qilishning uslubiy asosi o'tmishdan qolgan xalq og'zaki ijodiyoti va yozma yodgorliklar, allomalarimiz, mutafakkirlarimiz, ma'rifatparvar olim va pedagoglarimizning boy merosidir.

Tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish va o'tkazishda ayniqsa, sinf rahbarining o'rni kattadir. Tarbiyaviy tadbirlarni turli shakllarda tashkil etish mumkin. Masalan, tarbiyaviy mavzuda axloqiy suhbat, tarbiyaviy soat, munozara, debatlar, davra suhbat, o'tkir zehnlilar mushoirasi, o'yinlar, bayram ertaliklari, uchrashuvlar turli musobaqalar va boshqalar.

Ertalik bayramlarni turli bayramlarga bag'ishlab va turli sinflarda tashkil etish mumkin. Ertalik bayramlarni o'tkazishga qo'yilgan pedagogik talablar ham bor, bular:

- Ertaliklarni o'tkazishdan oldin o'quvchilar ruhiyati, qiziqishini uyg'ota bilishda o'qituvchining tadbirkorligi lozim.

- Ertalik senariyasini tuzganda o'quvchilar jamoasining tarbiyalanganlik darajasini hisobga olish lozim.

- Ertalik bayramni rejalashtirishda sinfdagi hamma o'quvchi ma'lum topshiriqqa ega bo'lishi kerak.

- Ertalik bayramida ishtirok etadigan o'quvchilarni ruhlantirish, ertaliklarni turli shakllarda tashkil etish: uchrashuvli ertaliklar, mavsumiy ertaliklar, ertakli ertaliklar kabi¹.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar barkamolligini tarbiyalashda ayniqsa, ertalik bayramlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ertalik - bu bolalarning yoshi, ruhiy holatlarini hisobga olgan holda ertalabki soatlarda o'tkaziladiganligi uchun ertalik deb ataladi.

Ertalik bayramlarini tashkil qilishning tartibi:

1. Mavzuning dolzarbligi.

2. Mavzuning mazmunini rejalashtirish.

3. Mavzuning maqsadi (ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi).

4. Ertalik o'tkazish uchun jihozlar.

¹ O.Hasanboyeva. Tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish metodikasi. T., 1996, 41 b.

5. Ertalik oldidan uning tartibotini yozish (xalq og'zaki ijodiyotidan, yozuvchilar ijodidan foydalangan holda).

Boshlang'ich sinflarda «Boychechakning ochilishi», «Mehrjon bayrami», «Gullar bayrami», «Fanlar olamida» va boshqa ko'plab mavzularda ertaliklar tashkil etish mumkin.

Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar Konsepsiyasi mazmuni va mohiyati

1993 yili Xalq ta'limi vazirligi tomonidan «Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar» konsepsiyasi tasdiqlangan edi. 1997 yili «Ta'lim to'g'risida»gi qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ning qabul qilinishi, Respublikamizda ma'naviyatga alohida e'tibor berilayotganligi munosabati va ta'lim sohasini tubdan isloh qilish maqsadida mazkur konsepsiya qayta ishlab chiqildi va Xalq ta'limi vazirligining 1999 yil 30 iyul 8/5 sonli hay'at qarori bilan tasdiqlandi.

Konsepsiya uch bo'limdan iborat bo'lib, uning **birinchi bobi** «Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar konsepsiyasining zaruriyati» deb nomlanadi. Bunda konsepsiyani ishlab chiqishning zaruriyati ko'rsatiladi. Mamlakatimiz mustaqilligidan so'ng turli sohalarida, jumladan xalq ta'limi tizimida ham o'sib kelayotgan yosh avlod ta'lim-tarbiyasi bilan bog'liq jarayonni qayta ko'rib chiqish boshlanganligi fan va madaniyatning so'nggi yutuqlari asosida yosh avlodni hayotga tayyorlashning samarali shakl va uslublarini izlash zarurati paydo bo'lganligi bayon etiladi. Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarning samaradorligini oshirish avvalo komil insonni shakllantirishning eng zamonaviy va qulay yo'nalishlarini topib joriy etishga bog'liq. Tarbiyaviy ishlarni davr talabiga javob beradigan holga keltirish uchun tarbiyaning asosi bo'lgan barcha g'oyalarni ko'rib chiqish, asosiy e'tibor bola shaxsiga qaratilishi, ijobiy tajribalardan unumli foydalanish zaruratini keltirib chiqaradi.

Konsepsiyaning ikkinchi bo'limi «Tarbiyaviy ishlarning asosiy yo'nalishlari, maqsad va vazifalari» deb nomlanadi, unda tarbiyaning bosh maqsadi - yosh avlodni ma'naviy axloqiy tarbiyalashda xalqning boy milliy, ma'naviy - tarixiy an'analariga, urf-odatlariga hamda umumbashariy qadriyatlarga asoslangan samarali tashkiliy, pedagogik shakl va vositalarini ishlab chiqib amalga joriy etishdir, deb ko'rsatiladi.

Tarbiyaning asosiy vazifasi - shaxsning aqliy, axloqiy, erkin fikrlovchi va jismoniy rivojlanishi, uning qobiliyatlarini har tomon-

lama ochish uchun imkoniyatlar yaratishdan iboratligi ta'kidlanadi. Belgilangan maqsadga erishish va vazifalarni amalga oshirish uchun yo'riqlar beriladi. Shu bilan birga tarbiyaning asosiy tizimi ko'rsatiladi.

Konsepsiyaning uchinchi bo'limi «Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar mazmuni, shakli va uslublari. Erkin tafakkur yurituvchi shaxslarni tarbiyalash» deb nomlangan. Bunda vatanparvar va baynalmilal komil inson tarbiyasi mazmuni alohida yoritib beriladi. Vatanparvarlik tuyg'usini o'quvchilarda shakllantirishning zamonaviy uslublari haqida fikr yuritiladi. Konsepsiyada o'quvchilarga beriladigan huquqiy, iqtisodiy, ekologik, estetik, jismoniy tarbiyalar mazmuni va ularni sinfdan, maktabdan tashqari tadbirlar jarayonida tashkil etish yo'l va shakllari haqida atroflicha to'xtalib o'tiladi. O'quvchilarni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash, ularga iqtisodiy bilimlar berish masalalari ham yoritilgan.

Uchinchi bo'limda iste'dodli va zukko bolalarni aniqlash va ularni tarbiyalash, mahallada tarbiyaviy ishlarni tashkil etish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Konsepsiyada erkin fikrlovchi yoshlarni tarbiyalash, ayniqsa, o'quvchilarning o'z-o'zini idora qilish organlari faoliyatida qatnashuvi, ularni mustaqil hayotga, turmush va jamiyatga mos qilib tarbiyalashga imkoniyat yaratish masalalari ham e'tibordan chetda qolmagan.

Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar konsepsiyasini amalga oshirishning ilmiy-metodik ta'minotiga, konsepsiyani amalga oshirishning samaradorligi xalq ta'limi barcha tizimlari faoliyatlariga, mahalliy sharoitlarga moslab, uni amalga oshirishga bog'liqligi masalasiga ham jiddiy e'tibor qaratilgan¹.

Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar mazmuni, shakli va uslublari

Respublikamizda qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi qonun (1997) va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»(1997) da sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarning yosh avlod tarbiyasidagi o'rni masalasiga alohida e'tibor qaratilgan. Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar shaxs kamoloti bosqichlarini belgilab

¹ Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar konsepsiyasi (Xalq ta'limi vazirligining 1999 yil, 3 iyul, 8/5 qarori bilan tasdiqlangan) dan foydalanildi.

olishga qaratilganligi bilan tavsiflanadi. Sinfdan va maktabdan tashkari ishlar o'quvchilarning darsdan bo'sh vaqtlardagi o'quv-tarbiya jarayonini to'ldiradi va kengaytiradi, o'quvchilarning mustaqil bilim olishlari, ijodiy qobiliyatlarini, tashabbuskorligini oshirishga imkoniyat yaratadi. Sinfdan tashqari tashkil etiladigan tadbirlarda, jumladan, turli ko'rinishlardagi to'garaklarda fan o'qituvchilari o'z faniga qiziqqan o'quvchilar bilan mashg'ulot o'tkazib, o'quvchilarning qiziqishlarini o'stiradi. **Sinfdan tashqari ishlarni** quyidagi to'garaklarda tashkil etish mumkin: fan to'garaklari; «Mohir qo'llar» to'garaklari; «Duradgorlik» to'garagi; turli sport to'garaklari; badiiy havaskorlik to'garaklari va hokozolar.

Maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar bolalarni ijodkorlikka da'vat etuvchi tarbiyaviy maskandir.

Maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarni olib boruvchi bolalar uylari, bolalar va yoshlar saroylari, yosh texniklar saroylari; yosh texniklar uylari; yosh tabiatshunoslar uylari; turli sport va musiqa maktablari maktab tarbiyasining uzviy davomchisi sifatida faoliyat ko'rsatmoqdalar. O'zbekiston Respublikasining «Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar Konsepsiyasi» (1999) bu ishlarni rejalashtirish va amalga oshirishda asos bo'ladi.

(Mazkur qo'llanmaning «Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar konsepsiyasi mazmuni va mohiyati» rukniga qarang)

Konsepsiyada hozirgi paytda axloqiy va ma'naviy jihatdan tarbiyaviy ishlarni o'smirlar orasida kuchaytirish zarurligi, axloqsiz inson ongli ijtimoiy shaxs bo'la olmasligi, maktab va maktabdan tashqari ta'lim muassasalari tarbiyachilari jamoasi oldida doimo o'quvchilarga umuminsoniy axloq qoidalari asosida hayot kechirishni o'rgatishdek muhim vazifa turganligi aytib o'tiladi. Konsepsiyada vatanparvar va baynalmilal komil inson tarbiyasi; huquqiy tarbiya; iqtisodiy tarbiya; ekologik tarbiya; estetik tarbiya; jismoniy tarbiya; mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash; iste'dodli va zukko bolalarni aniqlash va ularni tarbiyalash; mahallada tarbiyaviy ishlarni tashkil etish mazmuni va ularni amalga oshirish yo'llari haqida atroflicha fikr yuritiladi.

Ta'lim-tarbiyaning jiddiy muammolarini aniqlash, uzluksiz ta'lim va amaliy tarbiya mazmuni asoslarini yaratish, maktablar, o'rta maxsus bilim yurtlari hamda oliy o'quv yurtlari o'qituvchi-o'quvchilari faoliyatini muvofiqlashtirish mezonlarini ishlab chiqish- bugungi kun talabidir. Buning uchun quyidagi tadbirlarga e'tibor qaratish lozim bo'ladi: tarbiyaviy jarayonni tashkil etishning aniq yo'nalishlari bo'yicha tadbirlar majmuasi va maqsadli dastur-

lar tuzish; tarbiyaviy ishlarni zamon talablari asosida tashkil etadigan pedagogik xodimlarni tayyorlash va malakasini oshirish; tarbiyaviy ishlarni hal qilish uchun respublikaning barcha kuchlari: O'zbekiston FA, oliy o'quv yurtlari, fan tarmoqlari, davlat va nodavlat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari hamda ilmiy-pedagogik bo'limlar faoliyatini birlashtirish zarur.

Sinf rahbari ishlarini tashkil etish va rejalashtirish

Maktab hayotida, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish va boshqarishda sinf rahbari yoki boshlang'ich sinf o'qituvchisining boshqalar bilan almashtirib bo'lmaydigan o'ziga xos o'rni bor. Sinf rahbari (boshlang'ich sinfda sinf o'qituvchisi) faoliyatining aksariyat qismi tarbiyaviy jarayon bilan bog'liqdir. Shu jihatdan olganda uni sinfning bosh tarbiyachisi, murabbiysi deyish mumkin. Sinf rahbarlari avvalo, «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun, O'zbekiston Respublikasining umumta'lim maktabi to'g'risida Nizom, O'zbekiston Respublikasining ta'lim muassasalari sinf rahbarlari to'g'risidagi Nizomi va boshqa pedagogik hujjatlarda belgilab berilgan yosh avlodni mustaqillik ruhida tarbiyalashning umumiy vazifalaridan kelib chiqib, o'z tarbiyaviy ish faoliyatini aniqlab oladilar.

Sinf rahbari o'z faoliyati davomida maktab direktori, o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari, ma'naviy va tarbiyaviy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosarlari bilan, o'z sinfiga dars beruvchi o'qituvchilar, maktabdagi bolalar tashkilotlari yetakchilari bilan va maktab kutubxonachisi bilan hamkorlikda qator ishlarni olib boradi.

Ayniqsa, sinf jamoasini tashkil etish va jipslashtirishda sinf rahbarining o'rni muhimdir. U har bir o'quvchisini, uning xususiyatlari va shaxsini chuqur o'rganib chiqadi, kim bilan qanday muomala qilishni biladi. Turli tarbiyaviy yo'nalishlar bo'yicha tarbiyaviy ishlarni olib boradi. O'quvchilar oilasi, ota-onalar va jamoatchilik bilan hamkorlikda qator tarbiyaviy ishlarni amalga oshiradi.

Sinf rahbari o'z ishlarini maktab ma'muriyati rahbarlari va bolalar tashkilotlari bilan hamkorlikda olib boradi. Shuning uchun uning faoliyatini rejalashtirish umummaktab hamda bolalar va o'smirlar, «Kamolot» jamg'armasi ishining rejalashtirilishi bilan uzviy ravishda bog'langandir. Sinf rahbari ishlarini, jumladan tarbiyaviy ishlarni to'g'ri rejalashtirib olish tarbiya samaradorligini ta'minlovchi omillardan biridir.

Reja - o'quvchilarga tarbiya berish jarayonini muvaffaqiyatli tashkil etishning zaruriy shartidir. Rejasiz ish olib borish sinfdagi tarbiyaviy ishlar mazmuni, shakllari va uslublarini tarqoq, noaniq, tasodifiy holatlarda bo'lishiga va ko'r-ko'rona harakat qilishga olib keladi. Reja sinf rahbarining tarbiya berish faoliyatini to'g'ri tashkil etish uchun juda katta imkoniyatlar ochib beradi. Sinf rahbari ishini rejalashtirishning o'ziga xosligi shundaki, unda o'quvchilarning o'zlari faol ishtirok etadilar, biroq unga sinf rahbari boshchilik qiladi.

Sinf rahbarlari o'tkazilayotgan ishlarni hamda ularning o'quvchilar tarbiyasiga ko'rsatgan ta'sirini har kuni tahlil qilishlari, o'zlari erishgan yutuqlari va muvaffaqiyatsizliklari sabablarini tushunishga harakat qilishlari, sinf jamoasining rivojlanishida ro'y berayotgan o'zgarishlarni qayd qilishlari kerak.

Sinf rahbari kelajakka mo'ljallangan- istiqbolli (yillik, bir necha yillik) va muvaqqat (oylik, haftalik, kunlik) rejalar tuzib olishi mumkin. Hukumatimizning farmon va qarorlari, xalq ta'limi tizimining rasmiy yo'l-yo'riqlari, hujjatlari, Prezidentimizning qator asarlari va o'tgan o'quv yilidagi tarbiyaviy tadbirlarning yutuq va kamchiliklari tahlil qilinishi rejaning asosiy manbai bo'ladi.

Reja bir qator talablarga javob berishi kerak :

- rejaga istiqbol g'oyalarning singdirilishi;
- rejaning shakl va yo'nalishlari rang-barang hamda istiqbolli bo'lishi;
- reja uzluksiz va izchil bo'lishi;
- reja aniq tuzilishi¹.

Sinf rahbarining tarbiyaviy ish rejasi - majburiy pedagogik hujiyatdir. Uni amalga oshirish uchun sinf rahbari shaxsan mas'uldir. Sinf rahbari umummaktab ish rejalari, bolalar va yoshlar tashkilotlari ish rejalari bilan tanishib, direktor o'rinbosarlari, sinf o'qituvchilari, sinf faollari, ota-onalar bilan fikrlashib ishning istiqbolli rejasini tuzadi. Sinfning yillik ish rejasini tarbiyaviy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari tasdiqlaydi.

Rejaning ifodalanish shakli quyidagicha bo'lishi mumkin: ishning nomi, bajarish muddati, ma'sul shaxs. Reja qisqa va aniq bo'lishi shart. Sinf rahbari ish rejasining asosiy bo'limlari quyidagicha bo'lishi mumkin: 1) O'quvchilar jamosi bilan ishlash; 2) Bolalar va o'smirlar uyushmasi bilan birgalikda olib boriladigan

¹ Z.Qo'ziyev. Sinf rahbari ishini tashkil etish va rejalashtirish. T., 1997, 148 b.

ishlar; 3) Sinf o'qituvchilari bilan ishlash; 4) Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish; 5) Ota-onalar bilan ishlash.

Sinf rahbari - sinf tarbiyaviy ishlarining tashkilotchisi

Sinf rahbari vazifasini, asosan fan o'qituvchilari bajarishadi. Shuning uchun har bir talaba, har bir bulg'usi o'qituvchi tarbiyaviy ishlarni, sinf rahbari faoliyatini chuqur o'rganib chiqishi zarur bo'ladi.

Sinf rahbari sinfdagi barcha tarbiyaviy ishlarining tashkilotchisi sifatida tarbiyaviy ishlarni tashkil etadi, o'tkazadi va uning natijasini tahlil etib boradi. Sinf rahbari o'quvchilarda mustaqil davlatimiz ichki va tashqi hayotida sodir bo'layotgan voqealarga qiziqish uyg'otib, uni kasb-korga bog'lab olib borishi lozim. U o'quvchilarni tevarak-atrofdagi hayot bilan, kundalik voqeahodisalar bilan og'zaki tanishtiribgina qolmasdan, balki ularni bolalar va o'smirlar uyushmasi yoki «Kamolot» tashkiloti harakatlarida faol qatnashtirishi zarur.

Sinf rahbari bolalar xulq-atvoridagi salbiy xususiyatlarni bartaraf qilishda mohir pedagog sifatida faoliyat ko'rsatadi. Ularda to'g'rilik, halollik, iroda va qat'iyatlilik hislatlarini tarkib toptirishga ta'sir ko'rsatadi.

Sinf rahbarining o'quvchilarga ko'rsatadigan tarbiyaviy ta'sir kuchi ko'p jihatdan uning ma'naviy kamolotiga bog'liqdir. Sinf rahbari o'z o'quvchilariga singdirishi lozim bo'lgan: ilmlilik, odillik, to'g'rilik, poklik, jamoatchilik, g'amxo'rlik, sezgirlik, ijodkorlik, jo'shqinlik, orastalik kabi yuksak ma'naviy sifatlarni avvalo o'zi egallab olgan bo'lishi lozim. Sinf rahbarining pedagogik mahorati va pedagogik odobi ham tarbiya jarayonida muhim o'rin tutadi.

Sinf rahbari har bir o'quvchisini har tomonlama chuqur o'rganib chiqishi, sinf jamoasini tashkil etishi va jipslashtirishi, jamoaga pedagogik rahbarlik qilishi, oila va jamoatchilik bilan hamkorlikda tarbiyaviy ishlar tashkil qilishi kerak bo'ladi.

Sinf rahbari sinfdagi barcha ishlarni, jumladan tarbiyaviy ishlarni ham rejalashtiradi. Reja asosida esa o'quvchilarga aqliy, axloqiy, vatanparvarlik, huquqiy, iqtisodiy, mehnat, nafosat, ekologik, jismoniy tarbiya berish, o'quvchilarni shaxsiy ozodalikka o'rgatish borasida tarbiyaviy ishlar olib boradi.

Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil qiladi, bunda aqliy, axloqiy, vatanparvarlik, huquqiy va boshqa tarbiyalar bo'yicha belgilangan ishlar va tadbirlar, kasb tanlash ishlari, sinfdan tashqari

o'qishni tashkil qilish, o'qilgan asarlar yuzasidan suhbat uyushtirish, sinfda adabiy ko'rgazma tashkil qilish, sinfda ko'rgazmali tashviqot ishlari olib borish (sinf burchagi, devoriy gazetalar, varaqalar chiqarish, sinfni mazmunli bezash, ekologik burchak tashkil qilish va boshqalar) ishlarini amalga oshiradi.

Umuman olganda sinf rahbari har tomonlama yetuk, komil inson tarbiyalash ishida o'zining munosib hissasini qo'shadi.

Bu borada I.A.Karimovning «Tarbiyachi avvalombor o'zi har jihatdan tarbiyalangan bo'lishi kerak», degan fikrlarini unutmasligimiz kerak.

II-bo'lim yuzasidan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi T., 1992 yil.
2. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni. T., 1997.
3. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. T., 1997.
4. Karimov I.A. «Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» T., 1997 yil.
5. Karimov I.A. «Ma'naviy yuksalish yo'lida» T., «O'zbekiston» 1998 yil.
6. Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» T., «O'zbekiston» 1999 yil.
7. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. // «Tafakkur», 1998 yil, 2-son.
8. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlari. T., «O'zbekiston», 1993 yil.
9. Karimov I.A. O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T., «O'zbekiston», 1993 yil.
10. Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yohud axloq. T., 1994 yil.
11. Ibrohimov A, Sultonov X. Jo'rayev N. Vatan tuyg'usi. T., «O'zbekiston», 1996 yil.
12. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar T., «Sharq», 2000 yil.
13. Mahkamov U. Axloq-odob saboqlari T., 1994 yil.
14. «Mahalla pedagog- tarbiyachisi to'g'risida Nizom». «Mahalla» gazetasi, 2002 yil dekabr.
15. Mustaqillik izohli-ilmiiy-ommabop lug'at. T., «Sharq», 1998 yil.
16. Pedagogika. A.Munavvarov tahriri ostida T., «O'qituvchi», 1996 yil.

17. Roziqov O.R. va boshqalar Didaktika T., «Fan» 1997 yil.
18. Sinf dan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar konsepsiyasi. Xalq ta'limi vazirligining 1999 yil, 30 iyul 8/5 sonli hay'at qarori.
19. Tursunov I. Nishonaliyev U. Pedagogika kursi T., 1997 yil.
20. Tulenov J. G'ofurov Z. Falsafa. T., «O'qituvchi», 1997 yil.
21. G'aybullayev N. va boshqalar. Pedagogika ma'ruzalar matni. T., 2000 yil.
22. G'oziyev E. Tafakkur psixologiyasi T., 1990 yil.
23. Yusupov E. Ma'naviyat asoslari T., 1998 yil.
24. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi № 1 T., 2000 yil.
25. Qori Nizomiddin bin mulla Hasan. Ilmi axloq. T.,
26. Qo'ziyev Z. Sinf rahbari ishini tashkil etish va rejalashtirish. T., 1997 yil.
27. Hasanboyeva O. Tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish metodikasi. T., 1996 yil.

III-BO'LIM. DIDAKTIKA - TA'LIM NAZARIYASI

Ta'lim jarayoni, uning ikki tomonlama xususiyati, tuzilishi (bosqichlari)

Har qanday jarayon-harakatdir, moddiy dunyodagi narsalar yoki hodisalarning asta-sekin o'zgarishidir. O'qitish jarayoni ham yosh avlodda aqliy kuchlarni rivojlantirishga va axloqiy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan harakatdir.

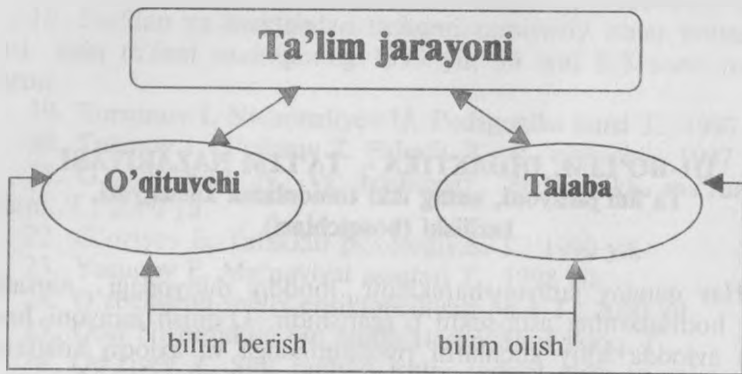
Bilish-ta'lim jarayonining metodologik asosidir. Bilish jarayoni kabi ta'lim jarayonida ham o'quvchi bilmaslikdan bilishga, noto'g'ri va noaniq bilishdan tobora to'liqroq va aniqroq, chuqurroq bilish-gacha bo'lgan yo'lni bosib o'tadi. Bu jarayonda hissiy idrok etish ham abstrakt tafakkur ham amalda sinab ko'rish ham bo'ladi.

Ta'lim bilish faoliyatining turi sifatida pedagogika fanida bir necha asosiy ma'noni anglatadi. Ya'ni bu: o'quvchilarda bilim, malaka va ko'nikmalarni hosil qilish; o'quvchilarni muayyan darajada o'qimishli, madaniyatli, tarbiyali, har tomonlama yetuk inson bo'lishiga erishish; ularni qobiliyatlarini o'stirishdan iborat.

Ta'lim-maxsus tayyorlangan kishilar o'quv rahbarligida o'tkaziladigan o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantiradigan, bilim, qobiliyatlarini o'stiradigan, ularni dunyo-qarashini tarkib toptiradigan jarayondir. Ta'lim-insoniyat tajribasining ma'lum tomonlarini, ya'ni o'quvchilar ijtimoiy taraqqiyotining hozirgi talablariga muvofiq darajada bilim va tarbiyaga ega bo'lishlarini ta'minlaydigan faoliyatdir.

Ta'lim jarayonining mazmunini bilim, ko'nikma va malakalar tashkil etadi.

Ta'lim jarayoni o'qituvchi bilan o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati bo'lib, ikki tomonlama xarakterga egadir (1-chizmaga qarang).

I-chizma

O'qituvchining faoliyati tufayli ta'lim puxta o'ylab chiqilgan, maqsad, mazmun va dasturlar asosida olib boriladigan jarayonga aylanib, kutilgan natijalarni beradi. O'qituvchining faoliyati o'quv materiallarini bayon qilishdan, o'quvchilarda fanga qiziqshni tarkib toptirishdan, o'quvchilarning mustaqil mashg'ulotlariga o'quv rahbarlik qilishdan, ularning bilim, ko'nikmalarini tekshirish, o'quv ishlariga moyilligini uyg'otish, rag'batlantirish, bilim darajalarini xolis baholashdan iboratdir. O'qituvchining faoliyati ta'lim jarayonining tashqi tomonini tashkil qiladi, chunki u o'qitadai, ta'lim beradi. O'qitish jarayonining ikkinchi tomoni o'quvchi faoliyati bo'lib, u ta'limning ichki jarayonini tashkil qiladi, chunki u o'qituvchi bergan bilimni o'qib, fan materiallarini o'zlashtirib oladi. Ilmiy bilimlarni egallash-muayyan fanlar o'rtasidagi bog'lanishlarni idrok qilish, ularni izohlay bilish, mustaqil ravishda umumlashtirish, xulosalar chiqarish demakdir. O'qish jarayonida insoniyat erishgan barcha bilimlarni o'rganish kerak, degan xulosa kelib chiqmaydi. Ta'lim jarayonida fanning eng zaruriy, eng muhimlari- asosi o'rganiladi.

O'qituvchi o'quvchi - talabaning bilish faoliyatlarini tashkil qilish maqsadida o'quv ishlarni olib borar ekan, avvalo ta'lim jarayoni orqali uch vazifani, ya'ni bilim berish orqali uch maqsadni hal qilish lozimligini unutmasligi kerak. Bu maqsadlar o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatini birlashtiradi (2-chizmaga qarang).

2- chizma

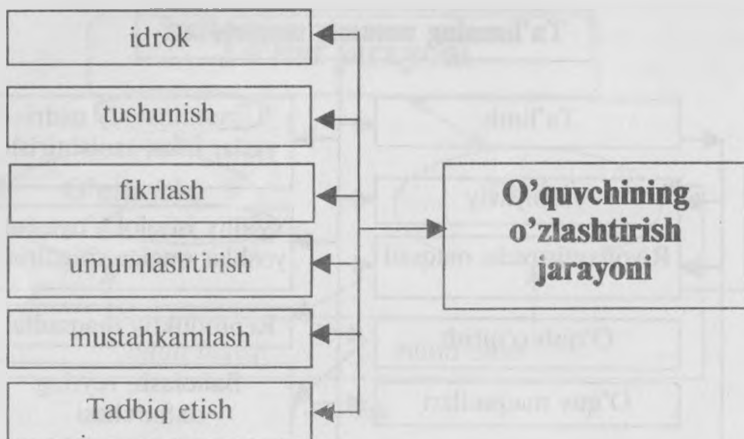
Ta'limiy maqsad - o'quv materialining mazmunini bilish, ya'ni ushbu fanga tegishli ilmiy bilimlarni o'zlashtirish va amaliyotga tadbiq qila olishdir.

Tarbiyaviy maqsad - fan asoslarini o'zlashtirish orqali uning mazmunida yotgan g'oyalarni dunyoqarashlar ta'sirida o'zining shaxsiy sifatlarini, imon - e'tiqodlarini shakllantirishdir.

Rivojlantiruvchi maqsad - ta'lim jarayoni ta'sirida shaxsning aqliy kamolatini bilish qobiliyatini o'qishga, mehnatga bo'lgan munosabatini rivojlantirishdan iborat.

Bu maqsadlarni amalga oshirish natijasida o'quvchi - talabada mustaqil ishlash iste'dodi paydo bo'ladi. Uni o'ylashga o'rgatadi, ta'lim jarayonida tafakkur hukmronlik qiladi.

O'quvchilarning o'qituvchi sabog'ini o'zlashtirish jarayoni bilimlarni idrok qilish, tushunish, mustahkamlash hamda ularni amalda qo'llash bosqichlaridan iborat bo'ladi. Bilimlarni o'zlashtirish voqealikdagi narsa va hodislarni sezish va idrok qilishdan boshlanadi. Ta'lim quyidagi bosqichlar asosida o'zlashtirib olinadi (3-chizmaga qarang):

3-chizma

Birinchi bosqich - o'quv materiallarini idrok qilishdan iborat. Bunda o'quvchi talaba ta'limning mazmuni bilan tanishib, o'zining bilish vazifalari nimadan iborat ekanligini tushunib oladi. Bunda sezgi, idrok tasavvur kabi jarayonlar faol ishtirok etadi.

Ikkinchi bosqich - ular o'quv materiallarini tushunib oladilar, uning mohiyatini anglaydilar va umumlashtiradilar. Natijada ularda yangi bilimlar paydo bo'ladi. Buning uchun ular analiz, sintez, taqqoslash, xulosa chiqarishdan foydalanadilar.

Uchinchi bosqich - yangi bilimlar, mashqlar, mustaqil ishlar, o'qituvchining qo'shimcha izohlari orqali mustahkamlanadi. To'rtinchi bosqichda - ular o'zlashtirib olgan bilimlarni imkoniyatga qarab amaliyotga tadbiq qiladilar.

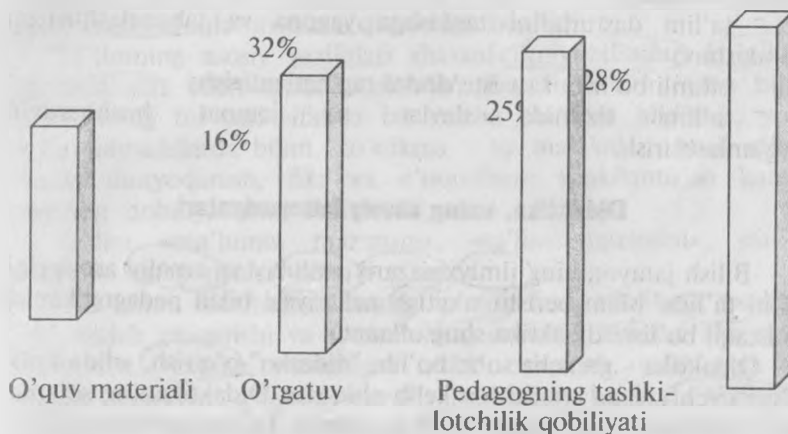
Bularni bilish orqali o'qituvchi ta'lim - tarbiya jarayonini samarali boshqarish mumkin. Shuning uchun o'quv jarayonining hamma bosqichlarida o'qituvchi etakchilik va boshqaruvchilik rolini o'ynaydi. Yuqoridagi fikrlardan xulosa chiqaradigan bo'lsak, o'qitish jarayoni bilish faoliyatining muhim tarmog'i sifatida qator vazifalarni bajaradi. Jumladan:

O'quvchi va talabalarda bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qiladi.

Ularda dunyoqarash, ishonch va e'tiqodlarni o'stiradi.

Yoshlarni muayyan darajada o'qimishli, tarbiyali kishilar bo'lib yetishishlariga zamin yaratadi.

Ta'lim jarayoni samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar 4-chizmada o'z aksini topgan.

4-chizma

O'zbekistonda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari.

1997 yil 29 avgustda qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi qonun fuqarolarga ta'lim, tarbiya berish, kasb-hunar o'rgatishning huquqiy asoslarini belgilaydi hamda har kimning bilim olishdan iborat konstitutsiyaviy huquqini ta'minlashga qaratilgan.

Ushbu qonunning 3-moddasi Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplariga bag'ishlangan. Unda ta'lim O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyoti sohasida ustuvor deb e'lon qilinadi va ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat ekanligi ko'rsatiladi¹:

- ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi;
- ta'limning uzluksizligi va izchilligi;
- umumiy o'rta, shuningdek o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining majburiyligi;
- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining yo'nalishini: akademik litseyda yoki kasb-hunar kollejida o'qishni tanlashning ixtiyoriyligi;

¹ O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 y, 20 b.

- 445
- ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;
 - davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;
 - ta'lim dasturlarini tanlashga vagona va tabaqalashtirilgan yondashuv;
 - bilimli bo'lishni va iste'dodni rag'batlantirish;
 - ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg'unlashtirish.

Didaktika, uning asosiy kategoriyalari

Bilish jarayonining ilmiy, nazariy, uslubiy va amaliy asoslarini, ya'ni ta'lim, bilim berish, o'qitish nazariyasi bilan pedagogikaning mustaqil bo'limi didaktika shug'ullanadi.

Didaktika - grekcha so'z bo'lib, "didasko"-o'qitish, «didaskol»-o'rgatuvchi degan so'zlardan kelib chiqqan. Didaktikaning so'zma-so'z tarjimasini ta'lim nazariyasini anglatadi. Ta'lim nazariyasi ta'lim jarayonining tushunchasi va mohiyatini, ta'lim qoidalarini, uslublari hamda tashkiliy shakllarini o'z ichiga oladi. Didaktika o'z oldiga o'qitishning o'quvchilarni har tomonlama tarbiyalash maqsadlariga javob beruvchi umumiy qonuniyatlarini bilib olish vazifasini qo'yadi. Ta'limning asosiy vazifasi yosh avlodni ilmiy bilimlar, ko'nikma va malakalar tizimi bilan qurollantirishdan iborat.

Demak, didaktika pedagogikaning «nimaga o'qitish», «nimani o'qitish» va «qanday o'qitish» kabi savollariga javob izlaydi. Umumiy didaktika esa o'z navbatida, ayrim o'quv fanlariga oid usullar bilan juda mustahkam bog'lanadi. Shu usullar ma'lumotiga tayanib, o'qitishning umumiy qonuniyatlarini yechib boradi va ayni vaqtda har bir o'quv fanini o'qitish usullari uchun umumiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Didaktikaning asosiy kategoriyalari quyidagilar: ta'lim, ma'lumot mazmuni, ta'lim mazmuni, ta'lim jarayoni, bilim, ko'nikma, malaka, o'qitish, ta'lim metodlari, ta'limning tashkiliy shakllari.

Ta'lim didaktikada qo'llaniladigan eng sermazmun tushunchadir. Umumiy didaktika darajasida ta'lim ma'lumot mazmunini o'zlashtirish uchun o'qituvchi va o'quvchi faoliyatining birligi, ularning o'zaro ta'siri ma'nosida ishlatiladi.

Ta'lim - insoniyat tajribasining ma'lum tomonlarini, ya'ni o'quvchilar ijtimoiy taraqqiyotining hozirgi talablariga muvofiq darajada bilim va tarbiyaga ega bo'lishlarini ta'minlaydigan faoli-

yatdir. O'qituvchi ta'lim jarayonida faqat bilim berish bilan chegaralanmaydi, balki bu jarayonda o'quvchi, talabaga ta'sir ko'rsatadi, bu esa ularning bilim olishlarini yanada faollashtiradi, natijada o'quvchi ta'lim jarayonining faol ishtirokchilariga aylanadi. Ta'limdagi yutuqlar avvalo o'qituvchiga bog'liq.

Ta'limning asosiy vazifalari shaxsni ilmiy bilimlar ko'nikma va malakalar bilan qurollantirishdan iborat. Ta'lim inson bilish faoliyatining bir turi sifatida bir necha ma'noni bildiradi, ya'ni ta'lim oluvchilarda bilim, ko'nikma va malakalar hosil qilish, ularda dunyoqarash, fikr va e'tiqodlarni shakllantirish hamda ularning qobiliyatlarini o'stirishdir.

Ta'lim «ma'lumot mazmuni», «ta'lim mazmuni», «ta'lim jarayoni» kategoriyalari bilan bog'liqdir.

Ma'lumot mazmunida hozirgi zamon fani, texnikasi, madaniyati, ishlab chiqarishi va fikrlashining umumiy asoslari aks etadi. Unda fan, texnika, madaniyat ishlab chiqarish, tafakkurga oid etakchi qarashlar, g'oyalar, nazariyalar, faktlar beriladi. Ma'lumot mazmuni to'rtta elementdan iborat:

Bilimlar tizimi. Bilim- tabiatda, jamiyatda, inson ongida amal qiladigan qonuniyatlarning turli belgilar (masalan, yozuv) vositasida moddiylashtirilgan ko'rinishidir. Bilimlar qarash, g'oya, ta'rif, qoida, aniqlik, aksioma, teorema, fakt va sh.k. shaklida beriladi;

ko'nikma va malakalar - bilimlarni o'zlashtirish, o'zlashtirilgan bilimlarni turli o'quv sharoitlariga tadbiq etish yo'llari bilan shakllanadi. Ko'nikma qashq qilish natijasida beriladigan harakatlar yig'indisidir. Demak, ko'nikma hosil qilish mehnat qilish yo'llari va usullarini bilib olish, o'z bilimlarini amalda qo'llay bilish demakdir. Ko'nikma malakaning quyi bosqichi, mashq va takrorlash natijasida ko'nikma yuqori bosqichga- malakaga aylanadi. Malaka -avtomatlashgan ko'nikmadir;

ijodiy faoliyat tajribasi- an'anaga aylangan fikrlash va faoliyat chegarasidan tashqariga chiqish demakdir;

munosabatlar tizimi- Bola o'zida shakllangan munosabatlarga ko'ra tevarak-atrofdagi narsalarni, voqealarni baholay oladi: oq-qorani taniydi; ilmiy va g'ayriilmiy hodisalarning farqiga boradi¹.

Ta'lim mazmuni-bu ma'lumot mazmunining o'qitish (o'qituvchi) va o'qish (o'quvchi) maqsadida ta'lim jarayoniga olib kirilgan va didaktik jihatdan ishlov berilgan shaklidir.

¹ O.Roziqov. va boshqalar. Didaktika. T., «Fan», 1997 y, 16-17 bb.

Ta'lim jarayoniga o'qituvchi faoliyati nuqtai nazaridan yondashsak, «o'qitish jarayoni», o'quvchilar faoliyati nuqtai nazaridan yondashsak «o'quv jarayoni» iboralari ishlatiladi. O'qitish- kollektiv sub'ektning faoliyati. O'qitish ishi bilan mashg'ul kishilarga nisbatan ishlatiladi. Unda o'qituvchilik kasbi, uning o'ziga xos xususiyatlari va mutaxassislik fanlari bo'yicha o'rganiladigan bilimlar chatishib ketgan. O'qish bilim, malaka, ko'nikmalarni egallashga oid ishlardir.

Ta'lim metodlari- o'qitish va o'qish faoliyatlarining o'zaro bog'liqlik asosida birga amal qilish tizimidir.

Ta'limning tashkiliy shakllariga dars va uning tiplari, uy ishlari, ekskursiya, o'tkir zehnlilar munozarasi va shu kabilar kiradi.

Didaktikaning tadqiqot predmeti

Didaktikaning tadqiqot predmeti, uning munozara bahsi haqida turlicha qarashlar mavjud. Masalan, T.A.Ilina: «Didaktika»-grekcha «didaktikos» so'zidan olingan bo'lib, «o'qitish» ma'nosini anglatadi. «didaktikaning predmeti-ta'lim jarayoni va uning qonuniyatlaridir»¹, -deb yozadi. To'g'ri qadimgi greklar o'qitish faoliyatiga nisbatan «didasko», o'qituvchi o'rnida «didaskal», o'quvchiga nisbatan «didaskales» atamalarini ishlatishgan. Ammo, didaktika termini o'zining dastlabki ma'nosidan ancha uzoqlashgan. Hozir bu tushunchaning hajmi va mazmuni ancha boyigan hamda kengaygan bo'lib, u faqat o'qituvchining faoliyatini emas, shu bilan birga, o'quvchining faoliyatini ham o'ziga qamrab olgan.

Sh. Ganelin, B.P. Esipov «ta'lim» va «ma'lumot» tushunchalari o'rtasida munosabatga asoslanib, didaktikaning predmetini bayon qilishgan: ularning fikricha ta'limning ma'lumotga munosabati vositaning maqsadga munosabati shaklida amal qiladi; har qanday yaxlit didaktik nazariya ta'lim va ma'lumot nazariyasidir. «Didaktikaning predmeti,- deb qayd etishgan edi bu olimlar,- har doim yosh avlodning ma'lumoti mazmuni va shu mazmuni egalash jarayonini tashkil etishdir»².

Polyak didakti Ch.Kupisevich «o'qitish» va «o'qish» atamalarining dahldorligiga asoslanib didaktikaning tadqiqot predmetini belgilaydi. Uning fikricha, didaktikaning tadqiqot predmeti o'qitish va o'qish jarayonlar bilan birga ularni yuzaga keltirish

¹ O.Roziqov va boshqalar. Didaktika.T., «Fan», 1997 y, 9 b.

² O'sha joyda, 8 b.

faktori, shart-sharoitlari va bu jarayon olib keladigan natijalardir¹.

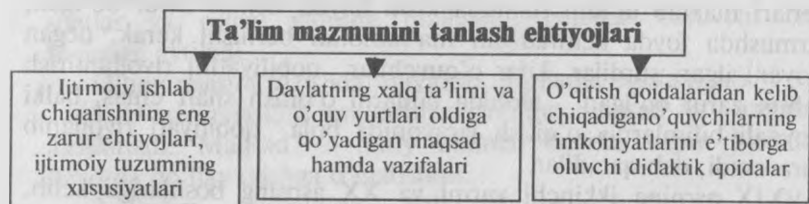
Didaktikaning tadqiqot predmetini aniqlash uning tadqiqot ob'ekti-tadqiqot sohasini belgilashga, ularning farqlarini ajratishga bog'liq. Didaktikaning tadqiqot sohasi nima? -degan savolga O.Roziqov shunday javob beradi: «Didaktikaning tadqiqot sohasi- ta'lim jarayoni turli-tuman munosabatlar, bog'lanishlardan iborat. Bu bog'lanishlar orasida eng qadimiy, tarixiy genetik jihatdan birlamchi hodisa o'qituvchi bilan o'quvchining o'zaro ta'siri, ularning o'zaro bog'liqligidir» Olim didaktikaning fan sifatida shakllanishi jarayonini ko'rsatar ekan uni o'qituvchilik kasbining paydo bo'lishi bilan bog'laydi: O'qituvchilik kasbi paydo bo'lishi natijasida ta'lim ma'lum maqsad, reja, tizim asosida tashkil etila boshlandi. O'quv-tarbiya jarayonini alohida loyihalar- o'quv rejalari, dastur va darsliklari asosida tashkil etish, boshqarish, nazorat etish g'oyasining asoslanishi ta'limning ijtimoiy institut sifatida shakllanishiga sabab bo'ldi. Bularning natijasi o'laroq ta'lim-tarbiya muassasalari yuzaga keldi. Demak ta'limning ijtimoiy institutga aylanishi, o'quv loyihalarining asoslanishi, tarbiya muassasalarining paydo bo'lishi didaktikaning fan sifatida shakllanishiga olib keldi².

Didaktika ta'lim jarayoni, uning zvenolari, maqsadi, mazmuni, qonuniyatlari, prinsiplari, vositalari, metodlari, natijalari, ta'limning shakiliy shakllarini o'rganadi.

Ta'lim mazmunini o'zida aks ettiruvchi normativ hujjatlar

Ta'limning mazmuni uning maqsadidan kelib chiqadi. Ta'limning mazmuni deganda, o'quvchilarning o'qish jarayonida egallab olishi lozim bo'lgan hamda tizimga solingan bilim, malaka va ko'nikmalarining aniq belgilangan doirasi tushuniladi.

Ta'limning mazmuni bir qator ehtiyojlarni hisobga olish bilan belgilanadi (5-chizmaga qarang):

5-chizma

¹ O.Roziqov va boshqalar. Didaktika.T., «Fan», 1997 y, 9 b.

² O'sha joydan, 10 b.

Maktablarda beriladigan ta'limning mazmuni tarixiy hamda sinfiy xususiyatga egadir. Jamiyat tarixiy taraqqiyotining hamma bosqichlarida maktablarda yoshlarga beriladigan ta'limning mazmuni, hajmi o'sha ijtimoiy tizimning iqtisodiy talab va ehtiyojlari, fan va texnika taraqqiyoti darajasi bilan belgilab kelingan.

Pedagogika tarixida umumta'lim maktablarida o'qitiladigan o'quv fanlarini tanlash va ularning mazmunini belgilashda ikki yo'nalishdagi qoidaga amal qilingan:

1) ko'pchilik nazariyotchilar «formal (shakl) ma'lumot» tarafdorlari maktabda o'qitiladigan fanlar yoshlarni fan asoslari bilan qurollantirish, ilmiy bilimlar tizimini egallashlari uchun xizmat qilmay balki yoshlarning qobiliyatlarini, tasavvur va xotiralarini o'stirishga xizmat qilmog'i kerak, deb qaraydilar. «Shakl ma'lumot» tarafdorlari maktab o'quv fanlarini yoshlarning fikr qilish qobiliyati va aqlini o'stirish uchun xizmat qiladigan fanlar— tillar, lotin hamda yunon tillari, matematika kabi fanlardan iborat bo'lishini ilgari suradilar. Formal ta'lim tushunchasi 1791 yili birinchi marta (E.Shmidtning «Empirik psixologiya» kitobida ishlatilgan.

Rossiyada bu nazariya rus gimnaziyalari o'quv rejasida o'z aksini topdi. Gimnaziyalarda qadimgi rus tili bilan bir qatorda Gretsiya va Rimning qadimgi tillari, antiq dunyo adabiyoti va tarixini o'qitish, til qoidalari va qadimiy matnlarni yodlash—o'quv rejasining qariyb uchdan ikki qismini tashkil qilardi. Tabiiy fanlar o'qitilmas, gimnaziya tamoman turmushdan ajrab qolgan edi;

2) XVIII asrning oxiri va XX asrning boshlariga kelib, «shakl ma'lumot» qoidalari asosidagi maktablar taraqqiy etib borayotgan kapitalizm tuzumi talablarita javob bera olmay qoldi. Shunga ko'ra XIX asrning keyingi choragida maktab ta'limi tizimida yangi bir oqim —«Moddiy ma'lumot» nazariyasi (1879 yili F.Doerfeldning «Didaktik materializm» kitobida) paydo bo'ldi. Bu nazariya tarafdorlari maktab ta'limi tizimida kishi hayoti uchun zarur bo'lgan, turmushda foyda keltiradigan ma'lumotlar berilishi kerak, degan g'oyani ilgari surdilar. Ular o'quvchilar qobiliyatini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan alohida fanlarni o'qitish shart emas, balki «foydali bilimlarni» o'qitish jarayonida bola qobiliyati rivojlanib boraveradi, deb qaradilar.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlariga kelib, pedagogika tarixida «maktabda beriladigan ma'lumotning mazmunini bola xohishiga buysundirish»ga qaratilgan nazariya keng yoyildi. Mazkur nazariyaning ko'zga ko'ringan vakili Amerikalik faylasuf — pedagog Jon Dyuidir. Uning qarashicha, maktab

azaldan mavjud bo'lgan tabiiy layoqatlarni, qiziqish va odatlarni rivojlantirishga xizmat qilmog'i lozim.

Oktabr to'ntarishigacha bo'lgan davrda O'zbekiston xududida VII—VIII asrlardan beri davom etib kelgan eski—«usuli qadmiya», XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida paydo bo'lgan —«usuli savtiya» maktablari, xat-savod o'rgatadigan diniy maktablar bo'lgan.

1905 yildan so'ng, o'lkaning ba'zi yirik shaharlarida «jadid» maktablari paydo bo'la boshladi.

Shunday qilib, maktablarning hammasi mavjud ijtimoiy tuzum, muhit talablaridan kelib chiqdi va shu davr iqtisodiy, ma'naviy maqsadlari uchun xizmat qildi.

Hozirgi zamon maktablarida ta'limning mazmuni umuminsoniy fazilatlarga ega bo'lgan iymonli, e'tiqodli yoshlarni tarbiyalab yetishtirishdan iboratdir.

Ta'lim mazmuni o'quv rejasi, dasturi va darsliklarda o'z ifodasini topadi.

O'quv reja

Ta'lim mazmunini o'zida aks ettiruvchi asosiy normativ hujjatlardan biri o'quv rejasidir. Maktab o'quv rejasi — barcha umumta'lim maktablarida bajarilishi shart bo'lgan davlat hujjatidir. Unda sinflar bo'yicha o'rganilishi lozim bo'lgan o'quv predmetlari tartibi va miqdori, u yoki bu o'quv predmetiga ajratilgan o'quv soatlari, o'quv yilining boshlanishi, davomi, yakuni, ta'tillar ko'rsatilgan bo'ladi.

Maktabning yagona o'quv rejasi xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlanadi.

O'quv rejasi deb, o'qitiladigan fanlar, o'qitish uchun ajratilgan soatlar va o'quv yilining tuzilishini belgilab beruvchi davlat hujjatiga aytiladi.

O'quv rejasini tuzishda quyidagi omillarga asoslaniladi:

1. O'quv rejasi, o'quv-tarbiya ishining maqsad va vazifalariga asoslanadi. Maqsad —ilmiy bilimlar berish, olgan bilimlarini hayotda qo'llay olishga o'rgatishdir.

2. Ta'lim tizimining uzluksizligiga asoslanadi. (Ya'ni: boshlang'ich maktab I-IV sinflar, to'liqsiz maktab-V-IX sinflar, umumiy ta'lim maktabining X-XI sinflarining o'zaro bog'liqligi).

3. To'liqsiz va o'rta maktablarda o'quvchilarga bir butun tugal bilim beriladi.

4. O'quv rejasiga kiritilgan fanlarning hajmi qaysi sinfda o'qitilishi, ajratilgan soati, bolalarning yosh va bilim saviyasiga qarab beriladi. Fanning hajmi, og'ir-engilligi, didaktik ahamiyati ham e'tiborga olinadi. O'quv rejasiga kiritilgan fanlar, birinchi navbatda, umuminsoniy tarbiyaning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilganidir.

O'quv rejasida tabiiy fanlar va ijtimoiy fanlar uchun soatlar ajratiladi, ayrim fanlar bo'yicha o'quvchilarning qiziqishi, xohishlarini qoniqtirish, qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida o'tkaziladigan fakultativ mashg'ulotlar ko'rsatilgan bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'limining me'yoriy hujjatlarida o'quv rejasiga shunday ta'rif beriladi: «O'quv rejasida - oliy ta'limning muayyan yo'nalishi yoki mutaxassisligi bo'yicha o'quv faoliyati turlari, o'quv fanlari va kurslarining tarkibi, ularni o'rganishning izchilligi va soatlardagi hajmini belgilaydigan normativ hujjat»¹. Oliy ta'limda bakalavr yo'nalishlari va magistr mutaxassisliklari uchun alohida o'quv rejalari tuziladi.

O'quv dasturi

O'quv dasturi ma'lumot mazmunini moddiy o'ziga xos darajasi bo'lib, ular har bir o'quv predmeti uchun alohida-alohida tuziladi. **O'quv dasturi** o'quv rejasida asosida ishlab chiqilgan davlat hujjati bo'lib hisoblanadi. O'quv dasturining kirish qismida u yoki bu o'quv predmetini o'qitishning maqsadi, vazifalari, yo'nalishlari, dasturni amalga oshirishga oid metodik maslahatlar beriladi.

Dasturning asosiy qismida o'quv predmetlarining mazmuni, tushuncha va terminlar tizimi, o'rganiladigan nazariy va amaliy materiallar, ular o'rtasidagi aloqadorlik, o'rganiladigan bilimlarning ko'lamini, mazmuni qayd etiladi.

O'quv dasturining uchinchi qismida u yoki bu mavzular bo'yicha shakllantiriladigan malakalarning hajmi belgilab beriladi. Dasturda har qaysi o'quv fanlarining mazmuni izchillik bilan yoritiladi va ma'lum mavzular orqali ko'rsatiladi.

O'quv dasturi quyidagi bir qator qoidalarga amal qilgan holda tuziladi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'limining me'yoriy hujjatlari. T.. 2001y, 9 b.

1. Dasturning qat'iyligi. O'quv dasturlari jamiyatimiz taraqqiyotining har bir bosqichida fan, texnika, ishlab chiqarish hamda ijtimoiy munosabatlar sohasida erishilgan darajani aks ettirishi lozim. Hamma o'quv fanlariga oid dasturlarning bir necha yillar mobaynida qat'iy bo'lishiga erishmoq darkor. Dasturning qat'iyligi qat'iy darsliklar ishlab chiqish uchun katta ahamiyatga egaki, bu darsliklar uzoq yashashi va o'quv jarayonida uzoq foydalanishi kerak.

2. O'quv dasturida ilmiylik qoidasi. Dasturga borliqni aniq, haqqoniy aks ettirgan, ilmiy jihatdan tekshirilgan ishonchli materiallar kiritiladi. O'quv dasturidagi ayrim eskirgan masalalar o'quv fanlaridan chiqarib tashlanadi.

3. O'quv materiallari mazmunini to'g'ri tanlash, fan materiallarini tanlashda unda isbotlar, misollar, mantiqiy umumlashma va xulosalarning to'g'ri uyg'unlashuviga alohida e'tibor beriladi. Aniq misollar bo'lmasa o'rganilayotgan hodisalarni nazariy jihatdan tushunish mumkin emas.

4. Nazariyaning amaliyot bilan birligi qoidasi. O'quv dasturida nazariyaning amaliyot bilan birligi qoidasi, birinchi navbatda, eng avvalo, ilmiy bilimlarning turmushda, ishlab chiqarish amaliyotida tutgan o'rni ko'rsatib beriladi.

5. O'quv dasturlarida tarixiylik qoidasi. O'quv dasturlari tarixiylik qoidasiga asoslangan holda tuziladi. Bunda o'quv fanlarining xarakteri nazarda tutiladi. Masalan, tarix fanini o'qitishda tarixiy voqealar izchillik va xronologik tarzda bayon etilsa, matematika, informatika, fizika va boshqa qator fanlarni o'qitishda fan olamidagi ma'lum bir ilmiy hodisa, qoida va qonunlarning paydo bo'lishi, uning kelajak istiqboliga oid ma'lumotlar berib o'tiladi.

6. Dastur ikki usul bilan: ketma-ket (muntazam) va konsentrik (markazlashgan) tarzda joylashtirilishi mumkin. Dasturning markazlashgan tuzilishida mazkur fanga tegishli o'quv materiali o'qitishning keyingi bosqichlarida murakkablashgan ko'rinishda takrorlanadi.

Maktab va hunar -texnika bilim yurtlari dasturining tuzilishi uch bo'limdan iborat bo'lib, birinchi bo'limda mazkur dasturga amal qilish yuzasidan yo'l-yuriqlar — qisqacha o'qitirish xati; ikkinchi bo'limda — o'quv materiallarining mazmuni; uchinchi bo'limda esa o'quvchilarning qo'shimcha ravishda o'rganishlari lozim bo'lgan adabiyotlar ro'yxati beriladi.

Oliy ta'limda «ta'lim dasturi» va o'quv fani dasturi» tushunchalari ishlatiladi. **Ta'lim dasturi** - o'quv fanlarining

bakalavriat yo'nalishlari yoki magistratura mutaxassisliklariga qo'yiladigan malaka talablariga muvofiq kadrlarning zaruriy va etarli darajadagi tayyorgarligini ta'minlovchi, bloklarga jamlangan ro'yxati¹.

O'quv fani dasturi- ta'lim mazmuni, uning talabalar tomonidan o'zlashtirilishining eng maqbul usullari ko'rsatilgan normativ hujjat.²

Oliy ta'limning birinchi bosqichida ta'lim dasturlari ta'limdagi uzviylik ta'minlanishini inobatga olgan holda ishlab chiqilishi va talabning quyidagi fanlar bloklarini o'zlashtirishini nazarda tutadi:

- gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy;
- matematik va tabiiy ilmiy;
- umumkasbiy;
- ixtisoslik;
- qo'shimcha.

Magistratura ta'lim dasturida esa quyidagi majburiy bloklar o'zlashtirilishini nazarda tutadi:

- umummetodologik fanlar;
- mutaxassislik fanlari;
- ilmiy faoliyat.³

O'quv predmetlari

Har bir o'quv predmetida o'ziga oid fanning umumiy asoslari beriladi. Fan va o'quv predmeti bir-biridan quyidagi belgilariga ko'ra farq qiladi:

Birinchi, fan hajm va mazmun jihatidan keng bo'lib, unda shu fanga oid g'oyalar, qarashlar, bilimlar, tushunchalarning barchasi o'z aksini topadi. O'quv predmeti esa hajm va nisbatan tor bo'lib, unda bolalarning hayotiy tajribalari, real imkoniyatlariga mos keladigan bilimlarni o'rgatish ko'zda tutiladi.

Ikkinchi, fan hamma uchun- yoshu-qari, o'zbeku-qozoqqa bir xil xizmat qiladi. O'quv predmetlari esa faqat yoshlarga mo'ljallab tuziladi.

Uchinchi, fan va o'quv predmetining faqat o'zigagina xos vositalari mavjud.

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'limining me'yoriy hujjatlari. T., 2001y, 9 b.

² O'sha joy, 10 b

³ O'sha joy, 11, 13 bb.

To'rtinchidan, fan o'zini-o'zi rivojlantiradi. O'quv predmetlari esa yoshlarni ma'lumotli qiladi, rivojlantiradi, tarbiyalaydi.

Lekin farqlariga qaramasdan ular o'zaro uzviy bog'langan. Fan taraqqiyoti o'quv predmetlarining mazmuni, mundarijasiga ta'sir etadi. Fan rivojlangan sari o'quv predmetlari sayqallashib, takomillashib boradi.

O'quv predmetlarida ko'zda tutilgan muammolar o'quv predmetlariga oid ma'lumot mazmuni tanlash, ko'nikma-malakalarni shakllantirish me'yorlarini belgilash, bolalarning yoshi, tayyorgarlik darajasiga mos topshiriqlar tizimini ishlab chiqish kabi funksiyalarni bajaradi.

O'quv predmetlari bir yoki bir necha yil mobaynida o'rganiladi. Masalan, ona tili predmeti bola o'qish va yozishni o'rgangandan boshlab o'rta umumiy ma'lumot olguncha davom etadigan o'quv kursidir.

O'quv predmeti, uning mazmuni, unda ko'zda tutilgan muammolar mohiyatidan kelib chiqib darsliklar tuziladi.

O'quv darsliklari va ularning tuzilishi

Darslik o'quv jarayonining zarur qismidir. Ko'p vaqtlardan beri u o'qitishning eng muhim vositasi hisoblanadi.

Darslik - o'quvchilarning ikkinchi «muallimi». Chunki u, avvalo, o'quvchi uchun zarur qo'llanmadir.

Darslik- davlat ta'lim standarti, o'quv dasturi, uslubiyati va didaktik talablari asosida belgilangan, milliy istiqlol g'oyalari singdirilgan, muayyan o'quv fanining mavzulari to'liq, yoritilgan, tegishli fanning asoslarini mukammal o'zlashtirilishiga qaratilgan davlat nashri.¹

Har bir o'quv fanining mazmuni darslikda batafsil yoritiladi. Darslik tegishli fanga oid ilmiy bilim asoslarini dasturga va didaktik talablariga muvofiq ravishda bayon qiluvchi kitobdir.

Ta'lim tizimimizga pedagogik texnologiyalarning kirib kelishi bilan, darsliklarni ham shunga mos holda yaratish zarur bo'lib qoldi. Yangi pedagogik texnologiyaga asoslangan darsliklarning didaktik modeli o'z tarkibiga ikkita komponentni mujassamlashtirishi talab etiladi: a/ ta'lim mazmuni; b/ ta'lim beruvchi metodik instrumentariyning faoliyati, ya'ni o'qituvchining kasb mahorati,

¹ Uzliksiz ta'lim tizimi uchun o'quv adabiyotlarning yangi avlodini yaratish konsepsiyasi. Ma'rifat gazetasi 2001 y. 26 dekabr.

o'quv predmetining loyihasini ifodalagan karta va hokazo. Chunki bizning mintaqaviy xususiyatlarimiz bilan bog'liq holda o'quvchilarda mavjud bo'lgan fiziolo-gigienik hamda psixologik xususiyatlardan, Davlat ta'lim standarti talablaridan kelib chiqqan holda darsliklarda bayon qilinadigan o'quv materialining hajmi, o'quv materiallarini strukturalashtirish muammolari, darsliklarda metodik instrumentariyning o'rni, o'quvchini darslik bilan ishlatish yo'llari, bu jarayonda o'qituvchining tutgan o'rni kabi muammolar chuqur tadqiq etilishi lozim.

Darsliklarning yangi avlodini yaratishda Davlat ta'lim standarti talablari va o'quv dasturi hajmida me'yorlangan o'quv yuklamasining modeli va taqdim etilayotgan o'quv materiallarining ta'limiy -tarbiyaviy qimmatligini ta'minlash parametrlarga, o'quvchilarni yangi bilim va axborotlar bilan qurollantirishning didaktik va texnologik asoslariga tayanish maqsadga muvofiqdir.

Darsliklar yaratish muammosining muhim masalalari sifatida quyidagilarni ta'minlash alohida ahamiyatga ega:

- O'quv fani asoslarining mazmuni, ya'ni o'quv modeli bilan o'quvchilar bilish faoliyati ko'rinishlarini uyg'un holda ifodalash;
- Ko'p tarmoqli o'quv materiallarini taqdim etish ;
- Gipermatnlarni berish, multimediyum yondashuvga asoslanish;
- Informatsion banklarni taqdim etish;
- O'quv materiallarini texnik va texnologik talablar asosida ifodalash;
- Darslikning o'quvchilar bilan bevosita muloqotga kirishishini ta'minlash. Buning uchun esa yangi darsliklar tipologiyasini ilmiy pedagogik jihatdan asoslash va ishlab chiqish talab etiladi;
- Ta'lim jarayonini darsliklar, o'quv qo'llanmalar, metodik vositalar, o'quv lug'atlari va diofilmlar bilan ta'minlashga erishish;
- Darsliklar, o'quv qo'llanmalar mazmunini «Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushunchalar va tamoyillar»i bilan boyitish;
- Ko'p tarmoqli o'quv materiallarini darslik va qo'llanmalar orqali taqdim etishga erishish;
- Darslik va o'quv qo'llanmalarining o'lchamlari va hajmi ustida jiddiy izlanishlar olib borish;
- Darslik dizayni sohasida tadqiqotlar olib boirish, bu borada jahon va tarixiy tajribalarni uyg'unlashtirishga erishish;
- Darslik va o'quv qo'llanmalari ta'lim jarayonining axborotli moduli sifatida namoyon bo'lishini ta'minlash uchun keng ko'lamli tadqiqotlarni yo'lga qo'yish;

- Integrativ darsliklar yaratishni ta'minlash va boshqalar¹.

Darsliklar bilan bir qatorda, ayrim o'quv fanlari yuzasidan o'quv qo'llanmalar ham tuziladi. Masalalar va mashqlar tuplami, xrestomatiyalar, atlaslar, lug'at kitoblari va hokazolar shular jumlasidandir.

O'quvchilarning o'quv qo'llanmalaridan foydalanishlari ularning o'quv materiallari ustida tizimli ish olib borishlari, ilmiy bilim, ko'nikma va malakalar bilan yanada mukammalroq qurollanishlariga keng imkoniyatlar yaratadi.

O'quvchilar darslik va o'quv qo'llanmalari bilan ham darsda, ham uy sharoitlarida mustaqil ish olib boradilar. Darslik materiali katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. U bilan ishlash o'quvchilarning aqliy tarbiyasiga, ularda ilmiy dunyoqarashning, axloq-odobning shakllanishiga, tafakkuri va nutqining, ishdagi mustaqilligining rivojlanishiga yordam beradi.

O'quv adabiyotlarining shakllari

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da o'quv-tarbiya jarayonini «yuqori sifatli o'quv adabiyotlari» va «yangi o'quv-uslubiy majmualar»² bilan to'liq ta'minlash vazifalari belgilandi. Shundan so'ng O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 1998 yil 5 yanvar 4-sonli «Uzluksiz ta'lim tizimini darsliklar va o'quv adabiyotlari bilan ta'minlashni takomillashtirish to'g'risida»gi Qarori, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 1999 yil 28 sentabrdagi 288-sonli «Uzluksiz ta'lim tizimini o'quv adabiyotlari bilan ta'minlash haqida» gi buyrug'i e'lon qilindi. Yangi o'quv adabiyotlarini yaratishga kirishildi. Bu ishni yanada jonlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi hamda O'zbekiston «Ustoz» jamg'armasining 1998 yil 26 fevral 48\45\4-sonli qo'shma buyrug'i e'lon qilindi. Unda «Yilning eng yaxshi darsligi va o'quv adabiyoti muallifi»³ tanlovini ta'sis etish va g'oliblarni mukofatlash mezonlarini ishlab chiqish masalalari ko'rib chiqildi.

¹ U. Musayev va boshqalar. Darslik- bilim, ma'lumot va axborot manbai. - T. Ma'rifat gazetasi 2003 26-fevral.

² Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 y. 41 b.

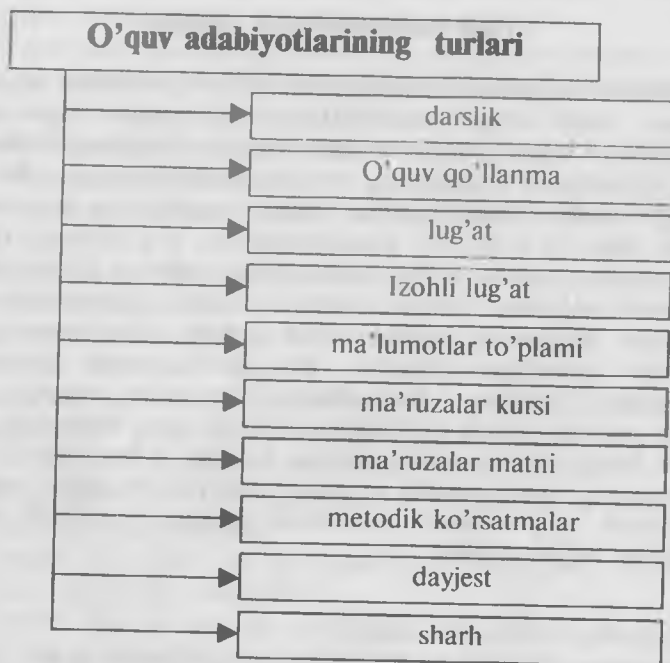
³ Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. T., «Sharq», 2001y. 77 b.

Shundan so'ng «Uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'quv adabiyotlarning yangi avlodini yaratish konsepsiyasi» ishlab chiqildi va «Ma'rifat» gazetasi (2001 y. 26 dekabr) da e'lon qilindi. Bunda o'quv adabiyotlari an'anaviy va elektron adabiyot shaklida bo'lishi ko'rsatildi:

An'anaviy (bosma) o'quv adabiyotlar- ta'lim oluvchilarning yoshi va psixo-fiziologik xususiyatlari, ma'lumotlar hajmi, shriftlari, qog'oz sifati, muqova turi va boshqa ko'rsatkichlarni hisobga olgan holda qog'ozda bosiladigan o'quv adabiyotlar.

Elektron o'quv adabiyotlar- zamonaviy axborot va kompyuter texnologiyalarning ma'lumotlarini jamlash, tasvirlash, saqlash va taqdim etish imkoniyatlari asosida yaratiladigan o'quv adabiyotlar.

Konsensiyada uzluksiz ta'lim tizimi o'quv- tarbiyaviy jarayonida o'quv adabiyotlarning **quyidagi turlari** qo'llanilishi ta'kidlangan (5-chizma):

5-chizma

Shu o'quv adabiyotlarga berilgan ta'riflarni ko'rib chiqsak.

Darslik — davlat ta'lim standarti, o'quv dasturi, uslubiyati va didaktik talablari asosida belgilangan, milliy istiqlol g'oyalari singdirilgan, muayyan o'quv fanining mavzulari to'liq, yoritilgan, tegishli fanning asoslarini mukammal o'zlashtirilishiga qaratilgan davlat nashri¹.

Har bir ta'lim turining maqsad va vazifalarini qamrab olgan, bilim oluvchilarning yoshi va boshqa xususiyatlarini hisobga olgan o'z darsliklari bo'ladi. Odatda, darslik o'quv fanining nomi bilan yuritiladi. Darslikda nazariy ma'lumotlardan tashqari, amaliy-tajriba va sinov mashqlari bo'yicha zarur ko'rsatmalar beriladi.

O'quv qo'llanma — darslikni qisman to'ldiruvchi, muayyan fan dasturi bo'yicha tuzilgan va fan asoslarining chuqur o'zlashtirilishini ta'minlovchi, ayrim bob va bo'limlarni keng tarzda yoritishga yoki amaliy mashq va mashg'ulotlar yechmiga mo'ljallangan davlat nashridir.

O'quv qo'llanmada muayyan mavzular darslikka nisbatan kengroq yoritiladi. Masalan, «Mexanika» - fizika fanining mexanika qismiga bag'ishlangan o'quv qo'llanma. «Fizikadan masalalar to'plami»- fizika fani bo'yicha masala va mashqlar echishga mo'ljallangan o'quv qo'llanma va hakazo

Lug'at — aniq bir tartibda joylashgan so'zlar (yoki so'z birikmasi, idiomalar va hokazo) to'plami, ularning mazmuni, ishlatilishi, kelib chiqishi, boshqa tildagi tarjimasini haqida ma'lumot beruvchi yoki so'zning tushunchasi, u bilan belgilanuvchi predmetlar haqida axborot beruvchi davlat nashridir.

Izohli lug'at — so'zlarning mazmunini izohlaydigan, har bir so'zning grammatik, etimologik va stilistik tavsifi berilgan, ularni qo'llashga oid misollar va boshqa ma'lumotlar keltirilgan, qo'shimcha adabiyot sifatida foydalaniladigan davlat nashri.

Ma'lumotlar to'plami — foydalanishga qulay shaklda yaratilgan, muayyan fanni yoki ta'lim yo'nalishini o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan, isbot talab qilmaydigan ma'lumotlar, ilmiy ko'rsatkich va o'lchamlar, turli belgi va raqamlardan, ilmiy, ijtimoiy-siyosiy, amaliy, iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalardagi qisqacha ma'lumotlardan tashkil topgan davlat nashri. Ma'lumotlar to'plamida bir qator muhim ilmiy-amaliy masalaplarni yechish namunalari keltirilishi mumkin.

¹ Uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'quv adabiyotlarning yangi avlodini yaratish konsepsiyasi. Ma'rifat gazetasi 2001 y. 26 dekabr

Ma'ruzalar kursi — fanning o'quv dasturi bo'yicha undagi barcha mavzularning asosiy mazmuni qisqa yoritilgan, birlamchi yangi bilimlarni olishga qaratilgan, foydalaniladigan asosiy va qo'shimcha o'quv adabiyotlar ko'rsatilgan, o'z-o'zini nazorat qilishga oid savollar turkumi, mavzuga tegishli tayanch atama va iboralar keltirilgan kichik adadli davlat nashridir. Ma'ruzalar kursining nomi tegishli fan nomi bilan ataladi.

Ma'ruzalar matni — muayyan fanning o'quv dasturi bo'yicha undagi ayrim mavzularning asosiy mazmuni qisqacha yoritilgan, birlamchi yangi bilimlarni olishga qaratilgan, foydalaniladigan asosiy va qo'shimcha o'quv adabiyotlar ko'rsatilgan, o'z-o'zini nazorat qilishga oid savollar turkumi, mavzuga tegishli tayanch atama va iboralar keltirilgan, davriy ravishda ilmiy-tadqiqot izlanishlar asosida yangilab turiladigan, ta'lim muassasalarining ilmiy (pedagogik) kengashi tavsiyasi bo'yicha chiqariladigan kichik adadli tarqatma material.

Metodik (uslubiy) ko'rsatma — muayyan fanniig o'quv dasturi bo'yicha kurs ishlari (loyihalari), laboratoriya va amaliy ishlarni bajarish tartibi aniq va batafsil ifodalangan hamda ushbu fan bo'yicha talabalarda zarur amaliy ko'nikmalar hosil qilishga mo'ljallangan, ta'lim muassasalarining ilmiy (pedagogik) kengashi tavsiyasi asosida nashr etiladigan kichik adadli tarqatma material.

Metodik qo'llanma—o'qituvchilar (professor-o'qituvchilar) uchun mo'ljallangan bo'lib unda bir darsning maqsadi, dars o'tish vositalari va ulardan foydalanish usullari, darsning mazmuni, amaliy mashg'ulotlar, qo'shimcha topshiriqlap va boshqalar haqida tavsiyalar bayon qilinadi.

Sharh-- jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadigan me'yoriy-huquqiy hujjatlarni, shuningdek, bahsga loyiq asarlarni, g'oyalarni, fikrlarni va ta'riflarni izohlovchi, muayyan masalalar yechimini ko'rsatuvchi, keng ommaga mo'ljallangan qo'shimcha adabiyot sifatida foydalaniladigan davlat nashri.

Dayjest — davriy adabiyotlar (qonunlar, qarorlar) mazmunining qisqacha bayoni va sharhi keltirilgan, ma'lumotlar to'plami sifatida foydalaniladigan doimiy davlat nashri.

Elektron o'quv adabiyotlar — kompyuter texnologiyasiga asoslangan o'quv uslubini qo'llashga, mustaqil ta'lim olishga hamda fanga oid o'quv materiallar, ilmiy ma'lumotlarning har tomonlama samarador o'zlashtirilishiga mo'ljallangan bo'lib:

- o'quv va ilmiy materiallar faqat verbal (matn) shaklda;
- o'quv materiallar verbal (matn) va ikki o'lchamli grafik shaklda;

- "multimedia" (multimedia - ko'p axborotli) qo'llanmalar, ya'ni ma'lumot uch o'lchamli grafik ko'rinishda, ovozli, video, animasiya va qisman verbal (matn) shaklda;¹

— taktil (his qilinuvchi, seziladigan) xususiyatli, o'quvchini «ekran olamida» stereo nusxasi tasvirlangan real olamga kirishi va undagi ob'ektlarga nisbatan harakatlanish tasavvurini yaratadigan shaklda ifodalanadi.

Ma'lumotlar banki — axborotlashgan-kompyuter texnologiyalarning imkoniyati va vositalari asosida yaratilgan, statik va dinamik rejimda tuzilgan, tovush va rangli tasvirlar bilan ta'minlangan, katta hajmdagi axborotlarni o'z ichiga qamrab olgan va ularni turli ko'rinishda (jadval, diagramma, gistogramma, matn, rasm va xokazo) bera oladigan, muhim ahamiyatga ega bo'lgan hamda o'quv jarayonida o'z ustida mustaqil ishlash va o'z bilimini nazorat qilish uchun doimiy ravishda to'ldirib boriladigan, keng doirada foydalanishga mo'ljallangan davlat ro'yxatidan o'tgan ma'lumotlar to'plami¹.

Davlat ta'lim standartlari

«Ta'lim to'g'risida»gi qonunimizning 7-moddasida shunday deyiladi: «Davlat ta'lim standartlari umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta'lim mazmuniga hamda sifatiga qo'yiladigan talablarni belgilaydi.

Davlat ta'lim standartlarini bajarish O'zbekiston Respublikasining barcha ta'lim muassasalari uchun majburiydir»²

Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standartini joriy etish zarurligi milliy kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, milliy umumiy o'rta ta'limni xalqaro darajaga olib chiqish, uning bundan buyon tubdan qayta qurish ishlarini hisobga olgan holda faoliyat ko'rsatishi, ta'lim dasturlari va o'quv-metodik majmualarni yangi mazmun bilan boyitish, tashkiliy-boshqaruv faoliyatini tub demokratik va gumanistik tamoyillar asosida o'zgartirish talablari bilan shartlanadi.

Davlat ta'lim standarti umumiy o'rta ta'lim maqsad va vazifalarini hisobga olgan o'quvchining shaxsiyati tomon yuz tut-

¹ Uzliksiz ta'lim tizimi uchun o'quv adabiyotlarning yangi avlodini yaratish konsepsiyasi (Ma'rifat gazetasi 2001 y. 26 dekabr) asosida yozildi.

² O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni. Barkamol avlod- O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 y. 22 b

gan, o'quv-tarbiya jarayonini demokratlashtirgan va insonparvarlashtirgan, ijtimoiy institut sifatida maktabning huquqlarini kengaytirgan, unga milliy qiyofa baxsh etgan holda, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 1998 yil 5 yanvardagi 5-son «Uzluksiz ta'lim tizimi uchun davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etish to'g'risida»gi qarori asosida ishlab chiqildi.

Maktabning milliy asosi umumiy o'rta ta'limning umuminsoniydan tashqari salmoqli ravishda milliy komponent taqdim etilgan mazmuni kabi muhim ko'rsatkichi bilan qanoatlantirilgan. Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standartida har bir ta'lim sohasining (o'quv fanining) yangi mazmunini belgilashga boy milliy-ibtidoiy, madaniy-tarixiy an'analar va jaxon yutuqlari, shuningdek, taraqqiyparvar pedagogik va axborot texnologiyasi hisobga olingan.

Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standartida ta'lim-tarbiya tuzilishi, o'quvchilarni rivojlantirish mazmuni, shakllari, metodlari va vositalarida o'z aksini topgan tub o'zgarish maqsadlari nazarda tutilgan.

Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standartini joriy etish quyidagilarga yordam beradi:

1. Ta'lim muassasalarining turlari, umumiy o'rta ta'lim olish shakllari xilma-xil bo'lgan sharoitda O'zbekiston Respublikasida ta'limiy ma'kon birligi;

2. Muhim rag'batlantiruvchi omillar asosida o'quvchilarda o'qishga bo'lgan quyidagi kabi ijobiy motivlar shakllantirish:

a) o'quv materiallarining tushunarligini oshirish;

b) o'quv yuklamasini me'yorlashtirish;

v) o'quvchilarning umumiy tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan talablarni va uni baholash mezonlarini anglab yetishlari.

3. Bir xillashtirilgan o'lchovlar va o'lchov tartiblari asosida o'quvchilarning tayyorgarlik sifatiga ob'ektiv baho berish.

4. Pedagog mehnati natijalarini o'quvchilar erishgan o'quv yutuqlarining davlat ta'lim standartlariga mosligini hisobga olgan holda baholashga o'tish. Bu narsa ta'limning pedagogik texnologiyasini tanlashda erkinlik beradi.

5. Asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish.

6. O'quv rejasida o'quvchilarning qobiliyatlari, qiziqishlari va moyilliklariga ko'ra tanlab shug'ullanishlari uchun kafolatlangan vaqt ajratish.

Umumiy o'rta ta'lim standartlarida: «Umumiy o'rta ta'limning maqsadi o'quvchilarga davlat ta'lim standarti talablariga mos tarzda ta'lim va tarbiya berish va ularni rivojlantirish hamda

shaxsning ta'lim olish huquqini ta'minlashdan iborat. Umumiy o'rta ta'lim o'quvchilar oladigan bilimlarning zarur hajmiga asos soladi, o'quvchilardagi tashkilotchilik qobiliyati, malakalari va amaliy tajribasini rivojlantiradi, dastlabki kasb-hunar mo'ljali hamda bundan keyingi akademik litsey yoki kasb-hunar kollejida ta'lim olish yo'nalishini tanlash uchun yordam beradi¹- deb ko'rsatiladi

Umumiy o'rta ta'limning vazifalari o'quvchilarning tizimli bilim olishlarini ta'minlash, ularda bu bilimlarni o'zlashtirish ehtiyojini o'stirish, tayanch o'quv, ilmiy va umummadaniy bilimlarni shakllantirish; mehnat ko'nikmalarini, ijodiy mustaqil fikrlashni, kasb tanlashga va tevarak atrofdagi olamga ongli munosabatni shakllantirish dan iborat

Umumiy o'rta ta'lim Davlat ta'lim standartining mohiyati va tuzilishi.

Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standarti O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi qonunining muayyan qismi izohini ta'minlovchi asosiy me'yoriy hujjat hisoblanadi.

Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standarti deganda umumiy o'rta ta'limning istiqboldagi ijtimoiy maqsadlarini aks ettiradigan hamda o'quvchilarning jamiyat va davlat tomonidan ilgari surilayotgan ta'lim maqsadlariga erishish borasidagi imkoniyatlarini hisobga oladigan bilim olganlik, davlat me'yorlari sifatida qabul qilinayotgan asosiy parametrlar tizimi tushuniladi.

Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standarti asosan o'quv-tarbiya jarayonini takomillashtirishga doir pedagogik nazariya, ilg'or pedagogik tajribaning o'zaro bog'lanishi asosida umumiy o'rta ta'lim tizimidagi me'yorlar, parametrlar, qoidalar, o'qitish saviyasi va sifati ko'rsatkichlarini belgilab beradi.

Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standarti strukturani, mazmunni va uni taqdim etish darajasini aniqlab beradi, ta'lim-tarbiya natijalarini va o'quvchilarning rivojlanishini o'lchash va tahlil qilish metod va shakllarini belgilaydi. Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standarti vositasida umumiy, o'rta ta'lim talab etilayotgan darajasi stabilligi, unga doimiy ravishda qayta erishuv va jamiyat hamda davlatning rivojlanishi, fan, madaniyat va texnika taraqqiyotining jahon darajasi istiqbollarga javob beradigan takomillashtirish ishi ta'minlanadi.

¹ Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standartlari. T., «O'qituvchi», 1999 y.

Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standarti mohiyatan umumiy o'rta ta'limning quyidagi asosiy ko'rsatkichlariga - tarkibiy qismlariga doir minimal majburiy talablar bayonini ifoda etadi: tayanch o'quv rejasi (Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standartining yuqori darajasi sifatida), ta'lim sohalari (o'quv fanlari) mazmuni, shaxsning akademik litsey va kasb-hunar kollejarida o'qishni davom ettirish uchun umumiy ta'lim tayyorgarligi.

Oliy ta'limning Davlat ta'lim standarti O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2001 yil 16 avgust №343 qarori bilan tasdiqlandi.

Akademik litsey nima-yu, kasb hunar kolleji nima?

«Ta'lim to'g'risida»gi qonunimizning 2- bo'limida ta'lim turlari ko'rsatib berilgan bo'lib, uning 13- moddasi o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi haqidadir. Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ta'kidlanishicha: «Umumiy o'rta ta'lim negizida o'qish muddati uch yil bo'lgan majburiy o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi uzluksiz ta'lim tizimidagi mustaqil turdir. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishi — akademik litsey yoki kasb-hunar kolleji o'quvchilar tomonidan ixtiyoriy tanlanadi»¹.

1998 yil 13 mayda Vazirlar Mahkamasining «O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi to'g'risida»gi 204-sonli qarori va qarorga ilova tarzida «O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi to'g'risida Nizom» e'lon qilindi. Nizomda ko'rsatilganidek: «Kasb-hunar bo'yicha chuqurlashtirilgan, tabaqalashtirigan ta'lim berish, o'quvchilarning intellektual rivojlanishi va ularning o'z qobiliyatlari va moyilliklariga muvofiq tanlagan kasb-hunar bo'yicha mutaxassisliklarni egallashini ta'minlash o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining maqsadi hisoblanadi»².

O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi akademik litseylarda va kasb-hunar kollejarida kunduzgi o'qish shaklida amalga oshirilishi belgilandi.

Akademik litsey - o'qitish muddati uch yil, davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'rta maxsus ta'lim beradi. O'quvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ularning jadal intellektual rivojlanishi chuqur, sohalashtirilgan, tabaqalashtirilgan, kasbga yo'naltirilgan ta'lim olishini ta'minlaydi.

¹ Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq». 1998 y, 47 b.

² O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi to'g'risida Nizom // «Xalq ta'limi», 1998 y, 4-son, 13 b.

Akademik litseylarda o'quvchilar o'zlari tanlab olgan ta'lim yo'nalishi bo'yicha (gumanitar, texnika, agrar va boshqa sohalar) bilim saviyalarini oshirish hamda fanni chuqur o'rganishga qaratilgan maxsus kasb-hunar ko'nikmalarini o'zlarida shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu ko'nikmalarni o'qishni muayyan oliy ta'lim muassasalarida davom ettirish yoki mehnat faoliyatida ro'yobga chiqarishlari mumkin.

Akademik litseylar oliy ta'lim muassasalari huzurida tashkil etiladi.

Kasb-hunar kolleji - o'qitish muddati uch yil, davlat ta'lim standartlari doirasida o'rta maxsus, kasb-hunar ma'lumoti beradi, o'quvchilarning kasb-hunar layoqatlarini, ko'nikma va o'quvlarini rivojlantirishni, ularning tanlangan kasb-hunar bo'yicha bir yoki bir nechta mutaxassislikka ega bo'lishini ta'minlaydi¹.

Kasb-hunar kollejlari jihozlanganlik darajasi, pedagogik tarkibning tanlanganligi, o'quv jarayonining tashkil etilishi jihatidan yangi tipdagi ta'lim muassasalari hisoblanadi. Ular bir yoki bir nechta zamonaviy kasb-hunarni egallash hamda tegishli o'quv fanlaridan chuqur nazariy bilim olish imkonini beradi.

Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarda ta'lim olish o'quvchilarga o'z bilimlarini chuqurlashtirish va tanlangan ixtisosliklariga ega bo'lishni ta'minlaydi. Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarning bitiruvchilariga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplomlar beriladi. Bu diplomlar ta'limning keyingi bosqichlarida o'qishni davom ettirish yoki egallangan ixtisos va kasb-hunar bo'yicha mehnat faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beradi.

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini tashkil etish va rivojlantirish uchun quyidagilar zarur²:

- akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari faoliyat ko'rsatishining normativ bazalarini ishlab chiqish va joriy etish;

- soha uchun oliy ta'lim muassasalarining, ishlab chiqarish, fan va madaniyat sohasining mutaxassislarini jalb etgan holda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlashni, shu jumladan chet ellarda tayyorlash va qayta tayyorlashni tashkil, etish;

- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv muassasalari uchun ta'lim va kasb-hunar dasturlari, o'quv-uslubiy majmualar ishlab chiqish;

¹ O'sha joy, 14 b.

² Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq». 1998 y, 48 b.

- akademik litseylarning o'quvchilari mehnat faoliyati ko'nikmalarini egallashlari uchun ixtisoslashtirilgan dasturlar ishlab chiqish va joriy etish;

- kasb-hunar kollejlarda tayyorlanadigan mutaxassislarga nisbatan ixtisos va kasb-hunar, malaka talablarining ro'yxatini ishlab chiqish;

- hududlarning jug'rofiy va demografik shart-sharoitlarini va tegishli sohadagi mutaxassislarga bo'lgan mahalliy ehtiyojlarni hisobga olgan holda o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimi ta'lim muassasalarining tashkil etilishini va ular oqilona joylashtirilishini ta'minlash, ularga o'quvchilarni imkon qadar oilasidan ajratmagan holda qamrab olish;

- akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarning moddiy-texnika va axborot bazalarini mustahkamlash.

Bakalavriat va magistratura - oliy ta'lim bosqichlari

Oliy ta'lim- uzluksiz ta'limning yuqori malakali mutaxassislar tayyorlovchi mustaqil turi. Oliy ta'lim muassasalarida amalga oshiriladi. Oliy ta'lim ikki bosqichdan iborat: bakalavriat va magistratura¹.

Oliy ta'lim muassasalariga talabalar qabul qilish davlat grantlari negizida va pullik-shartnomaviy asosda amalga oshiriladi.

Bakalavriat — o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi negizida oliy ta'lim yo'nalishlaridan biri bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, o'qish muddati to'rt yildan kam bo'lmagan tayanch oliy ta'lim².

Bakalavr:

• ta'lim yo'nalishi bo'yicha oliy ma'lumotli shaxslar egallashi lozim bo'lgan lavozimlarda mustaqil ishlashga;

• tegishli bakalavriat yo'nalishi doirasida tanlangan mutaxassilik bo'yicha magistraturada oliy ta'limni davom ettirishga;

• kadrlarni qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimida qo'shimcha kasb ta'limi olish uchun tayyorlanadi.

Bakalavrlik dasturi tugallanganidan so'ng bitiruvchilarga davlat attestatsiyasi yakunlariga binoan kasb bo'yicha "bakalavr" darajasi beriladi va davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi, kasb-hunar faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'limining me'yoriy hujjatlari. T., 2001 y, 9 b.

² O'sha joydan, 9 b.

1998 yil 30 oktyabr Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 305-sonli buyrug'i bilan «Magistratura haqida Nizom» tasdiqlandi. Nizomda ta'kidlanganidek: «**Magistratura** — aniq ixtisoslik bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, bakalavriatdan keyin uning negizida ta'lim muddati kamida ikki yil davom etadigan oliy ta'limdir¹.

"Magistr" darajasini beradigan davlat malaka attestatsiyasi magistrlik dasturining intixosidir. Magistrlarga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi, kasb-hunar faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi.

Magistraturaning ixtisoslashgan ta'lim dasturlari DTS ko'zda tutgan quyidagi ixtisosiy fanlar bloklarini o'z ichiga oladi:

- gumanitar va ijtimoiy- iqtisodiy fanlar;
- matematik va tabiiy fanlar;
- yo'nalish sohasidagi fanlar;
- ixtisosiy fanlar saqlash
- ilmiy-tadqiqot va ilmiy-pedagogik amaliyotlar.

Magistr har tomonlama bilimdan, fundamental ilmiy asosga ega, ilmiy ijod uslubiyoti, zamonaviy axborot texnologiyasi, ilmiy ma'lumotlar qabul qilish, ulardan foydalanish va saqlash usullarini biladigan, ilmiy-tadqiqot (ilmiy-texnik) va ilmiy pedagogik faoliyatga tayyor bo'lishi lozim.

Magistrlik dissertatsiyasi ilmiy yoki ilmiy-texnik mazmunli ichki yaxlitlikka ega, tanlangan mavzu bo'yicha ish jarayoni va natijalarni aks ettiruvchi bitiruv-malakaviy ishi bo'lib, uning himoyasidan keyin magistrlarga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi, kasbiy faoliyat bilan shug'ullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi.

Ta'lim qoidalari va ularning aloqadorligi

Ma'lumki, qonuniyat — bu barqaror, zaruriy, u yoki bu hodisalar va jarayonlar o'rtasidagi mutanosiblik va muhim aloqa. Ijtimoiy ehtiyojlar va sharoitlar o'quv jarayonining xarakteri, uning vazifalari, mazmuni, shakllari, usullari va vositalari qonuniy ravishda aniqlab beradi. Agar o'qitish jamiyat talablarini e'tiborga olmasa, u holda uni, albatta, qayta qurish, takomillashtirish kerak.

Demak, ta'lim berish, tarbiyalash va o'quvchilarning umumiy rivojlanishlarini bir butunlikda amalga oshirish zarur.

¹ Oliy ta'lim, me'yoriy hujjatlar to'plami. T., «Sharq». 2001 y, 221 b.

Ifodalangan qonuniy didaktik aloqalarni va o'qitish qoidalarini ilmiy asoslangan o'zaro bog'lanishda qo'llash ko'nikma va malakalarni chuqur, puxta, ongli va ta'sirli o'zlashtirilishini ta'minlaydi. O'qitishni aynan shunday natijaga qaratish uning ongliklik, puxtalik, ta'sirchanlik qoidalarini harakterlaydi.

Ta'limning mazmuni hayot, hozirgi zamon fani bilan bog'langan bo'lganligi uchun ham, vazifalarda mamlakatning iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirish muammolari, ishlab chiqarishni mexanizasiyalash, avtomatlashtirish, kompyuterlash kabilar asosida intensivlash o'z aksini topishi kerak.

Har bir o'qituvchi shuni anglab yetishi muhimki, o'quv jarayonini samarali qurish bu, ishda o'zini oqlagan pedagogik qonuniyatlar, qoidalar, didaktik qoidalarini hozirgi zamon sharoitidagi yangi masalalarni hal qilishda ijodiy foydalangan holda, ulardan butunlay va o'zaro aloqada foydalanish demakdir.

O'qitishning muqobil tomonlarini tanlash uchun butun qonuniyatlar birligini va didaktik qoidalarini e'tiborga olish zarur.

O'qitish qonuniyatlaridan uni samarali tashkil qilishga nisbatan muayyan muhim talablar kelib chiqadiki, buni o'qitish qoidalari deb ataydilar. O'qitish qoidalarini bilish o'qitishning zarur usullarini yanada ishonchliroq tanlashga imkon beradi.

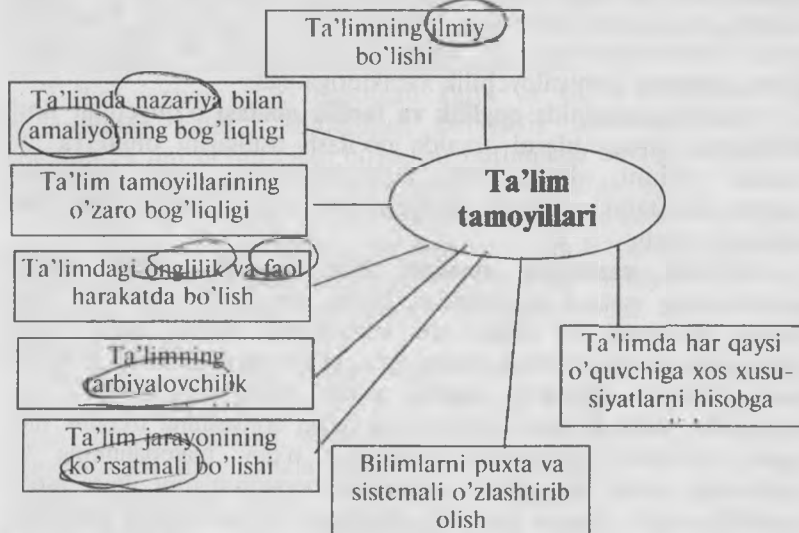
Ta'lim qoidalari — o'qituvchining faoliyatini va o'quvchilar tomonidan ilmiy bilimlarning o'zlashtirilishi, tegishli ko'nikma va malakalar hosil qilishning asosiy qonun va yo'l-yo'riqlarini o'z ichiga oladi. Shu bilan bir vaqtda ta'lim qoidalari har ikkala faoliyatni, ya'ni o'qituvchi va o'quvchi tomonidan o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish imkoniyatini beradigan bir qancha talablarni ham umumlashtirib beradi. Shunga ko'ra ta'lim qoidalari o'qitishning eng muhim masalalarini nazariy va amaliy jihatdan to'g'ri hal qilishning asosiy negizi hisoblanadi.

«**Ta'lim qoidalari deb** umuminsoniy tarbiyaning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan o'qish va o'qitish jarayonlarining yo'nalishi, o'quvchilar tomonidan ilmiy bilimlarning o'zlashtirilishi, bilim va malakalar hosil qilishning asosiy qonun va qoidalarining yig'indisiga aytiladi»¹.

So'nggi yillarda olimlar tomonidan yaratilgan pedagogik adabiyotlarda didaktik qoidalar turlicha guruhlashtirilmoqda. Ana

¹Pedagogika. A.Q. Munavvarov tahriri ostida. T., «O'qituvchi», 1996 y. 75 b.

shularga asoslangan holda quyidagicha ta'lim qoidalari (tamoyillari) ni ko'rsatib o'tish mumkin (6-chizmaga qarang):

6-chizma

Ta'limning ilmiylik qoidasi o'quvchining o'quv materialidagi qonuniyatlarni aks ettirishi, tushunishi va o'zlashtirishi uchun to'g'ri sharoit yaratish maqsadida zarurdir. Ilmiylik qoidasi barcha yosh guruhlardagi va turli o'quv yurtlaridagi o'quvchilarga o'rganish uchun ilmiy jihatdan ishonarli, amalda sinab ko'rilgan ma'lumotlar berilishini talab etadi. Ilmiy bilimlarni egallash jarayonida o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash, e'tiqod tarkib topadi. Tafakkur rivojlanadi. Ta'limning ilmiy bo'lish qoidasi ta'lim jarayonida o'quvchilarni hozirgi zamon fan-texnika taraqqiyoti darajasiga muvofiq keladigan ilmiy bilimlar bilan qurollantirish, yoshlarni ilmiy-tadqiqot usullari bilan tanishtirib borishni ta'minlashga qaratilgan.

Ta'limning tizimli va izchil bo'lishi qoidasi. Ijtimoiy taraqqiyotning har bir davridagi maktabning tarixiy tajribasi ta'lim vazifasini ma'lum bir tizimsiz bajarib bo'lmashligini ko'rsatadi. Ta'limda izchillikka rioya qilib o'qitish lozim, toki bugun o'rganilgan bilimlar kecha o'rganilganlarni mustahkamlasin, ertaga o'rganiladiganlarga zamin hozirlasin. Tizimlilik va izchillik o'quvchilarda har qaysi o'quv fanlarining bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lishini ko'rsatishda ham muhim ahamiyatga ega.

Ta'lim va tarbiyaning birligi qoidasi- ta'lim tizimida asosiy va etakchi qoidalardan biri hisoblanadi. U didaktik qonunlarning o'qish va o'qitish borasidagi tub mohiyatini ifodalaydi. Binobarin, o'quv fanlarining har biri, hatto, ayrim mavzu va mavzuchalari ham shubhasiz tarbiyalovchilik xarakteriga ega.

O'qitish jarayonida **onglilik va faollik qoidasi** o'quvchilar ilmiy bilimlarni hamda ularni amalda qo'llash usullarini ongli va faol egallab olishini, ularda ijodiy tashabbuskorlik, o'quv faoliyatida mustaqillik, tafakkur, ilmiy dunyoqarash, e'tiqod tarkib toptirishni nazarda tutadi.

Ta'limda nazariyani amaliyot bilan bog'lab o'qitish qoidasi didaktikaning etakchi qoidalaridan biridir. Bu qoida dastavval o'quv faninig mazmuni va o'ziga xos xususiyatiga bog'liq holda o'qish jarayonida amalga oshiriladi. Inson ilmiy bilimlarni o'zlashtirib olishigina emas, balki bu bilimlarni amalda qo'llay bilishi ham kerak. Ta'lim jarayonida nazariya bilan amaliyotning birligi qoidasining izchillik bilan amalga oshirilishi natijasida o'quvchilar o'quv materialining tub mohiyatini, tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini ilmiy asosda atroflicha to'g'ri, chuqur tushunib oladilar va kelajak amaliy faoliyatlari uchun zarur bo'lgan mahorat, ko'nikma va malakalar hosil qiladilar.

Ta'limning ko'rsatmalilik qoidasi o'qitish jarayonining sifatini orttiradi, o'quvchilarning bilim olishlarini osonlashtiradi. Bu qoida o'qitish jarayonida ko'rish, eshitish, his bilish, ta'm bilish, teri, muskul-harakat kabi sezgi organlarining bir yo'la ob'ekt ustida safarbar qilinishini talab etadi. Ta'limda ko'rsatmalilikning samarali natijalar berishi uchun ko'rsatmali qurollar o'quvchilarning yoshi, umumiy tayyorgarligi- saviyasiga mos bo'lishi, mavzu mazmunini ochib berishga yordam berishi, undan foydalanish uchun ta'lim usullari to'g'ri tanlangan bo'lishi lozim.

Ta'limning o'quvchilarga mos bo'lishi qoidasida ta'limning ikki tomoni e'tiborda tutiladi: a) o'quv materialining xarakteri, mazmuni va hajmi sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlariga mos bo'lishi; b) bilim hajmi o'quvchilarning saviyasiga mos bo'lishi lozim. Ta'limning o'quvchilarga mos bo'lishi quyidagi qoidalarga asoslanadi: «Osondan qiyinga qarab borish», «Ma'lumdan noma'lumga qarab borish», «Soddadan murakkabga qarab borish».

Ta'lim va tarbiyaning birligi qoidasi mohiyati

Maktab o'quvchilariga ta'lim berish, tarbiyalash va ularning umumiy rivojlanishlarini bir butunlikda amalga oshirish zarur.

Ta'lim tizimida ta'lim va tarbiyaning birligi qoidasi asosiy va etakchi qoidalardan biri hisoblanadi. U didaktik qonunlarning o'qish va o'qitish borasidagi tub mohiyatini ifodalaydi; Binobarin, o'quv fanlarining har biri, hatto, ayrim mavzu va mavzuchalari ham, shubhasiz, tarbiyalovchilik xarakteriga ega.

Ta'lim jarayonida o'tilayotgan katta va kichik mavzularning mazmunidan kelib chiqadigan tarbiyaviy tomonlarini to'g'ri belgilash va uni ta'lim bilan birga, bir butunlikda amalga oshirishni ta'minlash juda muhim va hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Demak, bir butun ta'lim jarayonida ikki o'zaro bog'liqlik: hayotni bilish va unga bo'lgan munosabatni tarkib toptirish jarayoni ajralib turadi. Maktabda beriladigan ta'lim bilan tarbiya o'rtasidagi pedagogik jarayonning butunligini ta'min etuvchi uzviy birlik hamisha mavjud.

Maktab ta'limida o'quvchilar tabiiy fanlarni-matematika, ximiya, biologiya, astronomiya va boshqa fanlarni o'zlashtirish orqali ilmiy e'tiqodlari shakllana boradi. Ular dunyoni o'rganish mumkinligini ilmiy asosda anglab oladilar, haqiqatga ishonch bilan, yolg'on narsalarga nafrat bilan qaray oladigan bo'ladilar. Ular ustidan haqqoniy hukm chiqaradigan aqlli, idrokli, iymonli inson bo'lib yetishadilar.

Maktab ta'limida gumanitar fanlarning ham tarbiyaviy mohiyati juda muhimdir. Tarix fanini o'rganish orqali o'quvchilar (yangi taklif etilgan fani dasturi asosida) jumhuriyatimiz tarixi, uning rivojlanish bosqichlari, moddiy-madaniy, ilmiy-siyosiy, ma'naviy jihatdan rivojlanishi, adabiy-badiiy merosi, bobokalonlarimiz tomonidan qoldirilgan qimmatli xazinalarimiz, hozirgacha o'rganilmay qolgan xalq pedagogikasi durdonalari bilan tanishadilar. Qo'ying-chi, sharqona udumlar, odatlar dunyosiga kirib boradilar, tarixning chin ijodkori xalq ommasini ekanligi haqida aniq bilimga ega bo'ladilar. Adabiyot va san'atni o'rganish o'quvchilarni chin inson qilib tarbiyalashdagi eng zarur shartlardandir.

Ta'lim-tarbiyaning birligi ta'lim jarayonini to'g'ri tashkil qilish va o'qitishning xilma-xil usul va uslublaridan foydalana olishga ko'p jihatdan bog'liqdir. Ayniqsa, ta'lim bilan tarbiyaning birligini ta'minlamoq uchun¹:

- bayon qilinayotgan o'quv materiallarining mazmuni ham ilmiy, ham g'oyaviy jihatdan to'g'ri tashkil qilinishi;

¹ Pedagogika. A.Q. Munavvarov tahriri ostida. T., «O'qituvchi», 1996 y, 78-79 bb.

- o'qitilayotgan temaning ilmiy va tarbiyaviy mohiyati ochib berilishi, ta'lim jarayonida hadislardan foydalanish imkoniyatini yaratilishi;
- bayon qilinayotgan ilmiy bilimlarning puxta va mustahkam o'zlashtirilishi va turmushda unga amal qilinishi;
- ta'limda muammoli jarayonni vujudga keltirish, o'quvchilarning qiziqishlari, aktivlik va tashabbuskorliklarini ta'minlashga e'tiborning kuchaytirilishi;
- ta'lim jarayonida o'quvchilarning uyushqoqlik, intizomlilik va javobgarlikni sezish, o'zaro yordam hislarini tarbiyalashni ta'minlamoq zarur.

Ta'lim metodlari va ularni tanlash mezonlari

Ta'limning samaradorligi ko'p jihatdan ta'lim metodlarini to'g'ri tanlashga ham bog'liqdir. Hozirgi kunda maktab ta'limi tizimida ta'lim metodlarining boy xazinasini to'plangan. Biz ta'limda to'g'ri usul(metod) tanlar ekanmiz, ko'zlangan natijaga komil ishonch va qisqa yo'l bilan erisha olamiz. Ta'lim-tarbiya sohasidagi masalalarning to'xtovsiz murakkablashib borishi va yangi imkoniyatlarning yuzaga kelishi, umumiy o'rta ta'lim vazifalarini muvaffaqiyatli amalga oshirish o'qitish metodlarini muttasil yangilab turishni, xalq pedagogikasi, ayniqsa milliy sharq xalqlari pedagogikasidan ijodiy foydalanishni talab qilmoqda.

Metod (yunoncha- metodos, so'zidan olingan bo'lib, aynan u yoki bu narsaga, haqiqatga yo'l demakdir, maqsadga erishish usuli, faoliyat ma'nolarini anglatadi.

O'qitish usuli deganda, ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning kutilgan maqsadga erishishga qaratilgan birligidagi faoliyatlari tushuniladi.

O'qitish usullari ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchi faoliyatining qanday bo'lishini, o'qitish jarayonini qanday qilib tashkil etish va olib borish kerakligini belgilab beradi.

Boshqacha qilib aytganda, o'qitish usullari har ikkala faoliyatning, ya'ni o'qituvchi tomonidan o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish hamda o'quvchilar tomonidan o'sha nazarda tutilgan ilmiy bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish faoliyatida qo'llaniladigan yo'llarni o'z ichiga oladi. Demak, o'qitish usuli har ikkala tomonning aktiv faoliyati birligini ta'minlashga qaratilgandir. Dars jarayonida o'tiladigan materialning xarakteriga qarab, o'qituvchi va o'quvchining faoliyati turlicha yo'nalishda bo'lishi mumkin.

Ta'lim metodlarini to'g'ri tanlash ta'limning muvaffaqiyati uchun asos bo'ladi. Ayrim sharoitlar uchun samarali bo'lgan metod boshqa sharoitlar, boshqa mavzu uchun mutlaqo nomaqbul bo'lib chiqishi mumkin. U yoki bu metodning optimalligi uning atalishi va odat bo'lib qolganligi bilan izohlanmaydi. Optimal tanlangan metodlar qo'yilgan vazifalarni ajratilgan vaqtda ko'ngildagidek hal qilish uchun yetarlicha imkon beradi.

Yu.K. Babanskiy **ta'lim metodlarini tanlash** quyidagilar bilan aniqlanishi tozimidigini ta'kidlaydi:¹

1. Ta'lim **qonuniyatlari** va undan kelib chiqadigan **prinsiplari** bilan.

2. O'qitishning **maqsad va vazifalari** bilan.

3. Mazkur **fanning mazmuni va metodlari** bilan

4. O'quvchilarning **o'quv imkoniyatlari**:

a) **yoshi (jismoniy, psixik imkoniyatlari)**;

b) **tayyorgarlik darajasi (ta'limiy va tarbiyaviy imkoniyatlari)**;

v) **sini** jamoasining xususiyatlari bilan.

5. **Tashqi** sharoitlar (geografik, ishlab chiqarish kabi)ning xususiyatlari bilan

6. O'quvchilarning **imkoniyatlari**: ularning oldingi tajribalari, ularning nazariy va amaliy **tayyorgarliklari darajasi**, ma'lum **metod**, vositalarni qo'llash qobiliyatlari, optimal variant tanlash mahoratlari, **shaxsiy sifatleri va hokazolar** bilan.

Maktab ta'limi sistemasida o'qitish bilan bir qatorda «uslub» va «vosita» terminlari ham ishlatiladi.

Uslub - ma'lum o'quv materiallarini o'tishda qo'llanilayotgan **asosiy o'qitish usuli** bilan birga **ikkinchi bir o'qitish usulining** ayrim elementlaridan foydalanib ish ko'rishdir.

Chunonchi, ma'lum bir mavzuni maktab ma'ruzasi bilan bayon qila turib, yo'l-yo'lakay o'quvchilar bilan savol-javob yuritilsa yoki ko'rsatma materiallardan foydalanib, izoh berib o'tilsa, asosiy usulning yo'nalishini o'zgartiradi va u shu usulga nisbatan uslub bo'lib qoladi.

Vosita - ma'lum **o'qitish usulini** muvaffaqiyatli amalga oshirmoq uchun zarur bo'lgan yordamchi o'quv materiallari - **apparat** va boshqa shu kabilardan foydalanishdir.

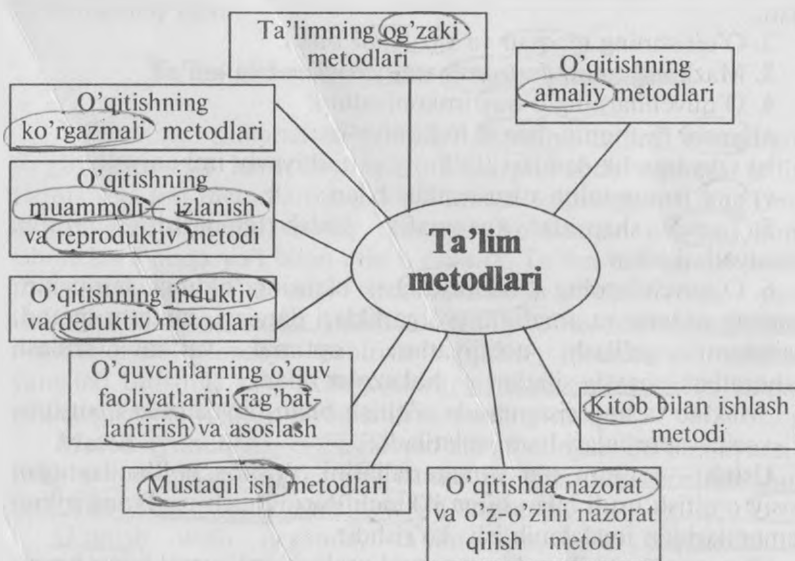
Demak, ta'lim jarayonida o'quv materiallarining xarakteriga qarab tanlangan o'qitish usullari u yoki bu uslub va vositalarni o'z

¹ Yu.K. Babanskiy. Hozirgi zamon umumiy ta'lim maktabida o'qitish metodlari. T., «O'qituvchi». 1990 y, 53 b.

ichiga olgan bo'lishi mumkin. Biroq qaysi o'qitish usuli, uslub va vositalardan foydalanish zarurligi hammadan oldin u yoki bu o'quv fanlarining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liqdir.

Masalan, fizika, ximiya, biologiya kabi fanlarni laboratoriya mashg'ulotisiz o'qitish va o'zlashtirish mumkin bo'lmaganidek, matematika, ona tili grammatikasini mashq qilmay misol va masalalar ishlatmay turib, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi.

Ta'lim tizimida o'quvchilarga bilim berishning eng qulay imkoniyatlarga asoslangan holda o'qitish metodlari quyidagi turlarga bo'linadi (7-chizma):

7-chizma

Bilimlarni og'zaki bayon qilish metodlari va mohiyati.

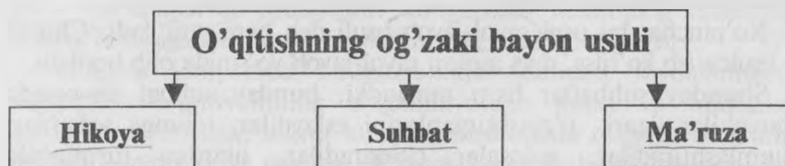
Og'zaki metodlar o'qitishda doimo eng ko'p qo'llanib kelingan. Bu metodlar o'qitish metodlari tizimida ustunlik qilgan davrlar ham bo'lgan. Ilg'or pedagoglar (Ya.A. Komenskiy, I.G. Pestalossi) bu metodlarni ortiqcha bo'rttirishga qarshi kurashganlar, ularni ko'rgazmali va amaliy metodlar bilan to'ldirishning zarurligini isbotlaganlar.

O'qituvchining so'zi bilan bog'liq bo'lgan turli usullardan boshlang'ich va yuqori sinflarda turlicha foydalaniladi. Boshlang'ich

sinfda o'qituvchining yorqin, emosional hikoyasi ustunlik qilib, keyinchalik bu suhbat bilan tobora kengroq to'ldirib boriladi. Yuqori sinflarda, ayniqsa, tarix, jamiyatshunoslik, adabiyot, jug'rofiya fanlarini o'qitishda bu sinf o'quvchilarining o'quv imkoniyatlariga muvofiq keladigan maktab ma'ruzasidan muvaffaqiyatli foydalaniladi.

Demak, o'quv materiallarini og'zaki bayon qilish usuli maktab ta'lim tizimida eng ko'p qo'llaniladigan usul bo'lib, u deyarli hamma sinflarda o'quv fanlari bo'yicha qo'llaniladi.

O'qitishning og'zaki usuli uch turga bo'linadi (8-chizmaga qarang):

8-chizma

Hikoya. Bu usul maktab ta'limining hamma bosqichlarida qo'llaniladi. Hikoyaning bir necha turi mavjud: kirish hikoya-o'quvchilarni boshqa metodlar bilan o'tkazilishi mumkin bo'lgan yangi o'quv materialini idrok qilishga tayyorlaydi. Bavon hikovada o'qituvchi yangi mavzuning mazmunini ochib beradi, bayonni mantiqiy rivojlanib boradigan tarzda, reja bo'yicha aniq izchillikda, muhimlarini ajratgan, illyustratsiyalardan foydalangan holda olib boradi. Xulosa-hikoya odatda dars oxirida o'tkaziladi. O'qituvchi asosiy fikrlarni yakunlaydi, xulosa va umumlashmalar qiladi.

Boshlang'ich sinflarda hikoya ancha qisqa va aniq bo'ladi. Sinflarning o'rta guruhiga kelib u ancha kattaroq hajmda va davomli bo'ladi. Yuqori sinflarda hajmi anchagina katta o'quv materialini ajratilgan vaqt ichida bayon qilib ulgurish uchun ko'proq hikoyadan foydalaniladi. Lekin bu yerda hikoya ma'ruzadagi kabi butun darsni band qilmaydi. Hikoya yakunlangach, u suhbat va tushuntirishlar bilan to'ldiriladi.

O'quv ma'ruzasi. O'qitishning og'zaki usullaridan biri bo'lgan o'quv ma'ruzasi o'quv materialini og'zaki bayon qilish uchun mo'ljallanadi. Bu o'quv materialini hikoyadagiga nisbatan haimining kattaligi, mantiqiy tuzilishi, obrazlari, isbot va umumlashtirishlarning anchagina murakkabligi bilan farqlanadi. Agar hikoya

darsning yoki mashg'ulotning bir qisminigina egallasa, ma'ruza odatda, ularni to'la qamrab oladi.

Ma'ruza asosan, o'rta umumiy ta'lim maktabining yuqori sinflarida, hunar -texnika bilim yurtida, shuningdek, texnikum va oliy o'quv yurtlarida o'qiladi.

Maktab ma'ruzasi — o'tilayotgan mavzuning haqiqiy ilmiy mohiyatini ochib berish, ulardan ilmiy xulosalar chiqarish va umumlashtirish yo'li bilan bir soatlik mashg'ulot davomida bilimlarni izchillik bilan bayon etishdir.

Suhbat usuli (og'zaki bayon qilish) usulining asosiy turlaridan biri bo'lib, maktablar tajribasida eng ko'p qo'llaniladigan va samarali usullardan biridir.

Ko'pincha, bu usul (savol-javob usuli) deb ham yuritiladi. Chunki bu usulda ish ko'rilsa, dars asosan savol-javob yo'sinida olib boriladi.

Shunday suhbatlar ham mavjudki, bunday suhbat davomida o'quvchilar ilgari o'zlashtirganlarini eslaydilar, tizimga soladilar, umumlashtiradilar, xulosalar chiqaradilar, ulardan turmushda foydalanishga doir yangi misollarni axtaradilar.

O'QITISH jarayonida o'rganilayotgan mavzu yuzasidan kirish, asosiy va yakunlovchi suhbatlar ham qo'llaniladi.

O'qitishning tarbiyalovchi xarakterini kuchaytirish maqsadida dunyoqarash va e'tiqodni tarkib toptirishga qaratilgan suhbatlar ham qo'llaniladi. «Odobnoma», «Vatan tuyg'usi» darslarining kiritilishi munosabati bilan o'quv jarayonida etik suhbatlardan foydalanishning imkoniyatlari ancha kengaydi.

Bilimlarini og'zaki bayon qilish usuli bir qator didaktik qoida va talablarga asosan qo'llaniladi.

1. Bayon qilinayotgan materiallar g'oyaviy jihatdan mazmunli, ilmiy hamda nazariyani amaliyot bilan bog'lashga qaratilgan bo'lishi kerak.

2. Bayon qilinayotgan materiallarning tarbiyaviy ahamiyatini to'g'ri belgilash orqali o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish vositalarini aniqlash va amalga oshirish lozim.

3. Bayon qilishda o'qituvchining nutqi yagona manba hisoblanadi, uning ravon, tushunarli bo'lishi hal qiluvchi omildir. Shuning uchun ham muallim o'quv materialini his-tuyg'uli ifoda qilib berishi ham nihoyatda katta ahamiyatga egadir.

4. Bayon qilish jarayonida o'qituvchi tomonidan ishlatilgan ta'riflar, qoida va qonunlar kitob matnidan farq qilgan hollarda o'qituvchi ko'rsatgan ta'riflar yozib olinishi kerak. Mavzu yuzasidan kirish, asosiy va yakunlovchi suhbatlar ham qo'llaniladi.

O'qitishning ko'rgazmali metodlari

O'qitishning ko'rgazmali metodlarini qo'llash Ya.A. Komenskiyning «Buyuk didaktika» asarida o'z aksini topgan ko'rgazmalilikning didaktik prinsipidan kelib chiqadi. U shunday yozgan edi: «O'quvchilar sezib idrok etishi mumkin bo'lgan narsalarni, albatta sezgilar vositasi bilan, ya'ni ko'rish mumkin bo'lgan narsalarni ko'z bilan ko'rib, eshitish mumkin bo'lgan narsalarni quloq bilan eshitib, hidi bor narsalarni hidlab ko'rib, ta'mini sezish mumkin bo'lgan narsalarni tatib ko'rib, ushlab sezish mumkin bo'lgan narsalarni ushlab bilib olishlari kerak»¹. Yirik pedagoglardan I.G.Pestalotsi, A.Disterveg, K.D.Ushinskiylar va jadid ma'rifatparvar pedagoglari ko'rgazmali metodning ahamiyatini yuksak baholaganlar va uni rivojlantirishga hissa qo'shganlar.

O'qitish jarayonida ko'rgazmalilik usulidan foydalanishning muhimligi o'qituvchining o'rganilayotgan narsa va hodisalarni hissiy idrok etishga, ularni kuzatib mushohada qilishga o'quvchini undash, mantiqiy va nazariy elementlarning birligiga ishonch hosil qilishga, nihoyat, nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olishga o'rgata bilishi bilan izohlanadi.

Ta'limda ko'rgazmalilik usuli namoyish etish, illyustratsiya va ekskursiya tariqasida olib boriladi.

Ta'lim jarayonida namoyish etish usulidan foydalanish asosiy materiallarning xarakteriga — mazmuni, shakli va hajmiga bog'liqdir. Maktablarimizda qo'llaniladigan ko'rgazmali materiallar xarakter e'tibori bilan ikki turda bo'ladi:

1. Aslicha ko'rsatilishi mumkin bo'lgan buyum va narsalar: o'simliklar va ularning tarkibi, hayvonlar, ma'danlar, kolleksiyalar, asbob va mashinalar, modellar va hokazo.

2. Tasviriy-ko'rgazmali materiallar. Tasviriy-ko'rgazmali materiallar ham mazmuni va tuzilish shakliga qarab ikki turga bo'linadi:

a) buyum, narsa, hodisa va voqealarning tasvirini kinoapparat, LETI kabi texnik vositalar asosida, televizor eshittirishlaridan foydalanib kinolentalarni, diafilm, kino filmlar va hokazolarni namoyish qilish- demonstratsiya metodi;

b) buyum, narsa, hodisa va voqealarning biror shartli belgisi orqali ifodalangan simvolik va sxematik tasviriy materiallar— jug'rofiya va tarix kartalari, chizmalar, rasmlar, jadvallar, diagrammalar va hokazolarni ko'rsatish- illyustratsiya metodi.

¹ Ya.A.Komenskiy. Buyuk didaktika. T., «O'qituvchi», 1975 y, 174 b.

Ko'rgazmali materiallarning turliligi ularning har xil qo'llanishini talab qiladi.

Masalan, 1. Buyum va narsalarni tabiiy holda ko'rsatishni ikki usulda namoyish qilish mumkin:

a) o'tilayotgan temaga oid badiiy ko'rgazma materiallar O'qituvchi bayon qilayotgan o'quv materiali bilan bir vaqtda (faqat o'qituvchi tomonidagina) ko'rsatilishi mumkin;

b) tabiiy-ko'rgazmali materiallarning soni yetarli bo'lsa ular har qaysi o'quvchiga tarqatib berilishi mumkin.

2. Tasviriy ko'rgazma materiallarning har ikkala turini ham ikki xil usulda olib borish mumkin.

a) ko'rgazma materialni o'qituvchi namoyish qiladi;

b) ko'rgazma materiallar o'quvchilarga tarqatiladi.

Ta'lim jarayonida tasviriy-illyustrasiya materiallaridan foydalanish keng qo'llaniladi. Undan unumli foydalanish uchun quyidagi qoidaga rioya qilmoq zarur: o'quvchilarga mashg'ulot oldidan namoyish jarayonidan ko'zlangan maqsad qisqacha tushuntiriladi; ko'rgazmali materiallar o'qituvchi bayonining ma'lum paytida ko'rsatiladi va yoki tarqatiladi; namoyish jarayoni o'qituvchi tomonidan izohlab beriladi.

Tabiiy fanlar — biologiya, fizika, ximiya fanlari bo'yicha fizikaviy va ximiyaviy hodisalarni tajriba qilib ko'rsatish alohida tayyorgarlikni talab qiladi. Bunda ayniqsa, tajribaning muvaffaqiyatli chiqishini ta'minlash muhimdir.

Ta'limning amaliy metodlari

Ta'limning amaliy metodlari doirasi juda keng bo'lib, qator didakt olimlar (Yy. K. Babanskiy, O. Roziqov, A. Q. Munavvarov)ning fikriga ko'ra unga quyidagilarni kiritish mumkin: yoзма mashq metodlari (masalalar echish, chizmalar tayyorlash va boshqalar); tajriba-laboratoriya xarakteridagi mashqlar metodi (tajriba, laboratoriya ishlari, praktikumlar, o'qitishning texnik vositalari, o'rgatuvchi mashinalar bilan ishlash); mehnat topshiriqlarini bajarish metodlari.

Amaliy metodlarga **yoзма mashqlar** kiradi. Ularni bajarishda olingan nazariy bilimlarni amaliyotda bevosita qo'llashga o'rgatiladi.

Mashq qildirishda har qaysi o'quv fanining o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinadi. Ona tilidan grammatik tahlilni bajarish, matematikadan misol va masalalar echish, tabiiyotdan o'simliklarni turlarga ajratish va boshqalar.

Mashq qildirish usulida o'quvchilarning yozma, ijodiy mashqlari alohida urin egallaydi. Yozma, ijodiy mashqlar asosan ona tili va adabiyot, tarix va jugrofiya fanlarida ham qo'llanishi mumkin. O'quvchilarning yozma ijodiy mashqlari insho, va'z, referatlar yozish ustida ham qo'llaniladi. Inshoning dastlabki kichik va ixcham shakli boshlangich sinflardayok qo'llanadi.

O'quvchilarning yana bir yozma ijodiy ishlari turli mavzularda ma'ruzalar yozishdir.

Grafik ishlar ham o'quvchilarning yozma ishlari jumlasiga kiradi va o'quvchilarning o'zlashtirgan yoki o'zlashtirgan ayotgan bilimlarini ongli va mustahkam esda saklab kolishlariga, tegishli ko'nikma, malakalar hosil qilishlariga yordam beradi.

O'quvchilarning yozma — grafik ishlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: rasm solish, jug'rofiya va tarix fanlari bo'yicha murakkab bo'lmagan xaritalar chizish, chizma va sxemalar ishlash, jadval, diagramma, grafiklar, plakat, albom, stendlar ishlash va hokazo.

Laboratoriya mashqlari har tomonlama tajribalar, laboratoriya ishlari, amaliyotlar, o'qitishning texnik vositalari bilan mashg'ulotlar tarzida o'tkaziladi. Laboratoriya mashg'uloti odatda maxsus jihozlangan xonada hamda tegishli apparat, asbob-uskunalar: mikroskop, lupa, o'lchov asboblari va boshqa qurollar bilan ta'minlangan xonalarda olib boriladi.

Laboratoriya usuli asosan fizika, ximiya, biologiya, informatika fanlarini o'rganishda qo'llaniladi. Bunday mashg'ulotlar o'quvchilar bilan yoppasiga yoki alohida o'quvchi bilan olib borilishi mumkin.

Maktablarda qo'llaniladigan **amaliy mashg'ulotlar metodi** o'quvchilarni mehnat malakasi bilan qurollantirishda asosiy usul bo'lib hisoblanadi. O'quv ustaxonasida turli topshiriqlar bajarish, o'quv-ishlab chiqarish sexida, o'quvchilar brigadasida ishlash ham amaliy metodlar sirasiga kiradi.

O'qitishning reproduktiv va muammoli-izlanish usullari

O'qitishning reproduktiv va muammoli-izlanish usullari eng avvalo, o'quvchilarning yangi tushuncha, hodisa va qonunlarni bilishdagi ijodiy faolliklari darajasini baholash asosida qismlarga ajratiladi.

Reproduktiv-usullar birinchi navbatda, o'quvchilarning o'quv materialini mustahkamroq eslab qolishlarini ta'minlash, bilishga doir faoliyatni bevosita boshqarish, kamchiliklarni tez aniqlash

uchun amaliy ko'nikma va malakalarni tarkib toptirish maqsadida qo'llaniladi. Reproduktiv usullar ayniqsa, o'quv materialining mazmuni asosan axborot xarakterida bo'lsa, amaliy harakatlarning usullarini ta'riflash, o'quvchilarning bilimlarni mustaqil qidirib olib bilishlari uchun juda yangi hisoblansa, vaziyatlarni hal qilish uchun tayyor bilimlar yo'q bo'lsa samarali qo'llanadi.

Tafakkurning reproduktivlik xarakteri o'qituvchi yoki boshqa manba orqali xabar qilinadigan o'quv axborotlarini faol idrok qilinishi va eslab qolinishini nazarda tutadi. Bu usullarni o'ziga xos moddiy asosi bo'lib hisoblanadigan o'qitishning og'zaki, ko'rgazmali va amaliy usullaridan foydalanmay qo'llash mumkin emas.

Hikoya usuli reproduktiv tuzilganda o'qituvchi omillarni, dalillarni, tushunchalarning ta'rifini tayyor holda beradi, e'tiborni ayniqsa mustahkam o'zlashtirib olinishi zarur bo'lgan asosiy tomonlarga qaratadi.

Ma'ruza ham xuddi shunday tarzda tuziladi: o'qituvchi muayyan ilmiy ma'lumotlarni bayon qiladi, doskaga tegishli yozuvlarni bitadi, tinglovchilar esa ularni qisqacha yozib oladilar.

Reproduktiv xarakterdagi amaliy ishlar shunisi bilan farq qiladiki, bu ishlarning davomida o'quvchilar namunaga ko'ra ilgari yoki yaqindagina o'zlashtirilgan bilimlarni qo'llaydilar. Reproduktiv mashqlar amaliy ko'nikma va malakalarni namuna bo'yicha bir necha bor takrorlash orqali mustahkamlashga ayniqsa samarali ta'sir ko'rsatadi.

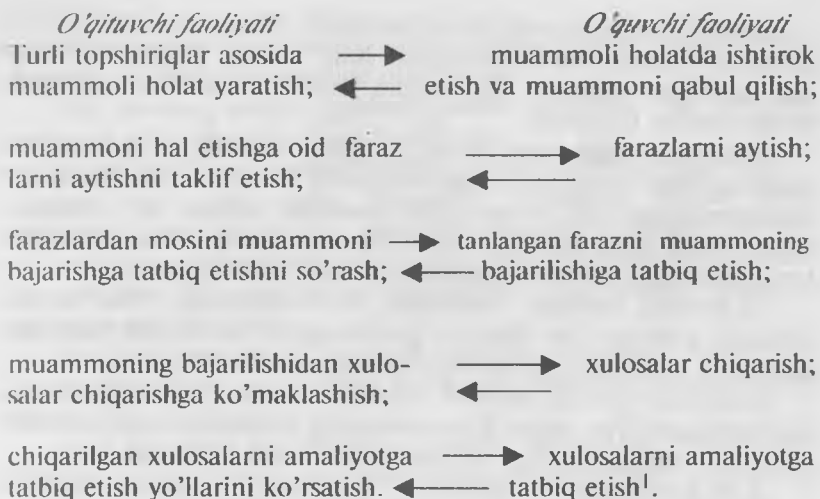
Muammoli ta'lim deyilganda o'quv materialini o'quvchilar ongida ilmiy izlanishga o'xshash bilish vazifalari va muammolari paydo bo'ladigan qilib o'rganish tushuniladi.

O'quvchilarning fikrlash faoliyatida muammoli vaziyatlar yaratish ularda har narsani bilishga havas, fahm-farosatlilik, mustaqillik, o'qishga qiziqish va ijod qilishga intilish kabi shaxsiy fazilatlarini tarbiyalashga yordam beradi.

Nazariy va eksperimental vazifalarning bo'lishi o'qitishni o'z-o'zidan muammoli ilib qo'ymaydi. Masala bilish muammosiga aylanishi uchun u quyidagi talablarni qondira olishi kerak:

- o'quvchilar uchun bilish qiyinchiligiga ega bo'lishi, ya'ni o'rganilayotgan muammo ustida fikr yuritilishi;
- o'quvchilarda bilishga qiziqish uyg'otishi;
- tahlil jarayonida o'quvchilarning avvalgi tajribasi va bilimiga tayanishi.

Muammoli-izlanish metodlar asosida o'quv-tarbiya ishlari tashkil etilganda o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro ta'siri quyidagicha ko'rinishda bo'ladi.

Muammoli-izlanish metodlari ham maktab tajribasida sof holda qo'llanilmaydi. Muammoni qo'yish, ularni izohlashda suhbat, hikoya, ko'rgazmalilik va amaliy ishlardan ham foydalaniladi.

Maktabda o'quv ishlarini tashkil etishning asosiy shakli dars va unga qo'yilgan talablar

Ta'limni tashkil etish shakllari deganda, aniq muddatda va tartibda o'qituvchilar o'quvchilar bilan olib boradigan mashg'ulot turlarini tushunamiz. Hozirgi kunda umumta'lim maktablarida ta'limni sinf-dars shaklida olib borish keng tarqalgan. Insoniyat tarixiga nazar tashlar ekanmiz ta'limni tashkil etish shakllari ijtimoiy tuzum manfaatlariga mos holda paydo bo'lgan va rivojlangan. Dastlabki davrlarda ta'lim berish ishlarini odamlarning mehnat faoliyati, turmush tarzi bilan uzviy bog'langan hamda bilim berish, o'rgatish ishlari yakka tartibda olib borilgan.

Davr o'tishi bilan ko'pchilikka bilim berish ehtiyoji paydo bo'ladi, ta'lim tizimi mazmuni, bilimlarni murakkablashuvi bolalarni guruh - guruh qilib, to'plab o'qitishni taqazo qilgan hamda ta'lim bilan shug'ullangan mutaxassislar - o'qituvchi tayyorlash zaruriyati kelib chiqadi.

¹ O.Roziqov va boshqalar. Didaktika. T., «Fan», 1997 Y. 197-198 bb

Shu davrda dars paydo bo'la boshlaydi. Buning natijasida sinf - dars tizimi paydo bo'la boshlaydi. Xalq orasida hayotiy tajribaga ega, bilim va tarbiyaga ega bo'lgan kishilar murabbiy, o'qituvchi bo'lib faoliyat ko'rsatadi.

Xalqimiz tarixiga nazar tashlar ekanmiz, maktab va madrasalarda yoshlarga bilim berish bilan shug'ullanganligi "Avesto" va boshqa tarixiy manbalardan ma'lum. Ammo qadim davrlardan ta'limni qat'iy chegaralangan vaqtda bir xil yoshdagi bolalar bilan olib borish, ta'lim mazmunini bosqichma - bosqich berish masalalariga aniqlik kiritilmagan edi.

Ta'limning tashkiliy masalalari Al-Forobiyning "Fan va aql zakovati" asarida o'quv fanlarini guruhlarga bo'lib o'qitish, ularning tarbiyaviy mohiyatini ochish masalalariga e'tibor bergan.

Sinf-dars tizimini didaktik talablar asosida yaratishda buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiyning xizmatlari katta, uni sinf - dars tizimining asoschisi sifatida butun dunyo tan olgan.

A.Ya.Komenskiy "Buyuk didaktika" asarida o'quv mashg'ulotlarini guruh shaklida tashkil etish, o'quv yili va o'quv kunini bir vaqtda boshlash, mashg'ulotlar orasida tanaffuslar berilishi, guruhdagi bolalarning yoshi va soni bir xil bo'lishiga alohida e'tibor berdi. Dars davomida o'quvchilar diqqatini to'plash, materialni batafsil tushuntirish, o'quvchiga savollar berish, o'zlashtirish jarayonini nazorat qilish zarurligini ta'kidlaydi.

Sinf - deganda, yoshi va bilim darajasi bir xil bo'lgan o'quvchilar guruhi tushuniladi.

Dars - aniq maqsadni ko'zlab belgilangan vaqtda bir xil yoshdagi o'quvchi, yoshlar bilan o'qituvchi rahbarligida olib boriladigan mashg'ulotlardir. Dars - o'z oldiga qo'yilgan aniq maqsad va tugal mazmundan iborat.

Darsning maqsadi, mazmuni, hajmi ta'lim standartlari asosida belgilanadi. Dars o'quv ishlarining asosiy tashkiliy shakli ekan, bu jarayonda quyidagilarga amal qilinishi lozim:

Har bir sinfdagi o'quvchilarni yoshi va bilim darajasi bir xil bo'lishi lozim.

Dars qat'iy jadval bo'yicha belgilangan muddatda olib borilishi kerak.

Dars o'qituvchi rahbarligida butun sinf bilan va alohida o'quvchilar bilan ishlash shaklida olib boriladi.

Dars, o'quv fanining xarakteri, o'qitilayotgan materialning mazmuniga qarab turli usullar va vositalarda olib boriladi hamda ta'lim tizimining bir qismi sifatida tugallangan bilim beradi, navbatdagi bilimlarni o'zlashtirimoq uchun zamin yaratadi.

Shuni unitmaslik kerakki, ta'lim ishlari darsdan tashqari ham tugarak, ekskursiyalar shaklida olib boriladi.

Har bir dars oldiga quyidagi talablar qo'yiladi: a) tarbiyaviy talab, b) didaktik talab, v) tashkiliy talab.

Darsga qo'yilgan didaktik talablar sirasiga quyidagilar kiradi:

Har bir dars aniq maqsadni ko'zlagan holda puxta rejalashtirilmog'i lozim. Bu jarayonda o'qituvchi darsning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadini belgilaydi. Dars bosqichlarini, ya'ni qanday tamomlash ko'rgazmali materiallardan foydalanish kabilarni oldindan hal qilib oladi.

Har bir dars aniq g'oyaviy mafkurafiy izlanishga ega bo'lishi lozim. O'qituvchi esa ulardan tarbiyaviy maqsadda foydalanmog'i lozim.

Har bir dars maktabning, ijtimoiy muhitning imkoniyatini hisobga olgan holda amaliyot bilan bog'lanmog'i, ko'rsatmali vositalar bilan jihozlanmog'i lozim.

Har bir dars xarakteriga mos usul, uslub va vositalardan samarali foydalangan holda tashkil etilishi lozim.

Dars uchun ajratilgan soat va daqiqalarni tejash va unumli foydalanish darkor.

Dars jarayonida o'qituvchi va o'quvchi faol munosabatda bo'lishi lozim, o'quvchi talaba passiv tinglovchiga aylanmasligi lozim.

Mashg'ulotlar butun sinf bilan va har bir o'quvchi bilan, ularning shaxsiy xususiyatlarini e'tiborga olgan holda olib borilishi kerak.

O'qitilayotgan mavzuni mazmuniga bog'liq holda mustaqil yurtimizdagi o'zgarishlardan talabalarni xabardor qilish.

Darsda prezidentimiz I.A.Karimovning ta'lim sohasidagi fikrlari, yurtimiz kelajagi bo'lgan yoshlarimizga farzandlarimizga qarata murojaatlaridan o'z o'rnida foydalanish

Darsga qo'yilan tarbiyaviy talablar:

Darsda o'rganiladigan o'quv materiallari bo'yicha tarbiyaviy xulosalar chiqarish;

Nazariy bilimlar asosida ilmiy dunyoqarashni shakllantirish;

Bolalarda o'qishga oid ijobiy motivlarni uyg'otish, bilish, o'qish-o'rganishga havas, ishtiyoq, qiziqishni shakllantirish;

Dars jarayonida pedagogik takt qoidalariga rioya qilish.

Sinf-dars shaklidagi dars turlari va ularning tuzilishi

✓ Dars turlari deb bir soatlik darsga mo'ljallangan dastur materiallarining mazmunini bayon qilish uchun didaktik maqsad va

talablarga muvofiq ravishda tashkil qilingan mashg'ulot turiga aytiladi. Darsning maqsadi va mazmuni, o'quvchining yosh xususiyatiga qarab, darsning tuzilishi har xil bo'ladi.

Dars quyidagilarga ko'ra turlarga ajratiladi.

Darslarning asosiy maqsad va mazmuniga qarab turlariga bo'lish.

Darslarni o'qitish prosesining analiziga qarab turlarga bo'lish.

Darslarni tuzilishiga qarab turlarga bo'lish.

Darslarni turlarga ajratishda birinchi qoida eng ob'ektiv va ma'quldir. Darsning mazmuni dasturda ko'rsatilgan bo'ladi.

Darslarni saralash dars tuzilishini bilishimizga o'rganishimizga yordam beradi.

Ta'lim tizimida tajribadan o'tgan dars turlari quyidagilardan iborat.

Yangi bilimlarni bayon qilish darsi.

O'quv materiallarini mustahkamlash darsi.

Takrorlash va bilimlarni umumlashtirish darslari.

O'quvchilarning o'zlashtirishini nazorat qilish va baholash darslari.

Dars turlari uyg'unlashgan (aralash) darslar.

Yangi mavzuni o'tish darsida yangi mavzuni o'tish kerak ekan deb mashq qildirish yoki o'tgan mavzularni qaytarish mumkin emas deganlari noto'g'ri. O'quvchilarga biron nazariy mavzuni amaliyotga tadbiqini o'rganganimizda, shu ishni qanday bajarilishini o'quvchilarning o'zlariga taklif etamiz. Bu ishlarni bir necha bor o'zlari sekin - asta shu ishni bajarishga ko'nikma hosil qiladilar. Shunday qilib oxirgi tegishli natijaga erishamiz.

O'tilgan mavzuni qaytarish mashq qildirish darsi o'qitilgan bilimlarnigina emas o'rgatilgan ishni qaytarish, mehnat malakalarini beradigan malakalarni o'tkazishdan iborat bo'lmog'i lozim.

O'quvchining bilimi, malaka va ko'nikmalarini tekshirish va ularga baho berish darsida o'quvchilarning olgan bilimi tekshirilib ular qanchalik o'zlashtirilganligiga qarab baho qo'yiladi.

Yuqoridagi asosiy turlardan boshqa yana qo'shimcha darslar turi ham mavjud. Bu dars turida yuqoridagi saralash nuqtai nazaridan olinganda, o'quvchilarni o'zlashtirishini tekshirish, yangi mavzuni o'tish va uni pishiqtirish uchun qaytarish kabi turli ishlar qo'shilsa ham lekin qo'shimcha darslarning asosini bu ishlarning bittasi, qo'shimcha darslarning maqsadga to'laroq javob bera oladigan, qo'shma darsdagi boshqa ishlar esa shu asosiy ishga yordamchilik vazifasini bajaradi.

Ta'lim jarayonida eng ko'p qo'llaniladigan yangi bilimlarni bayon qilish darsi va aralash darsning tuzilishini ko'rib chiqamiz (9-chizma):

Aralash dars namunasi	Yangi bilimlarni bayon qilish darsi namunasi
1. O'tilganlarni takrorlash: a) oldin o'tilgan mavzu yuzasidan berilgan faktlarni tahlil etish; b) savol-javob; v) qoida-ta'riflarni esga tushirish. 2. Yangi o'quv materialini o'rganishga tayyorgarlik: a) darsning mavzusi va maqsadini bolalarga yetkazish; b) mavzuga oid faktlarni tahlil etish; v) bilishga rag'batlantiruvchi savollarni o'rta tashlash. 3. Yangi o'quv materialini bayon qilish (tasvir, suhbat, mustaqil ishlash kabi metodlardan foydalanib yangi o'quv materialini tushuntirish). 4. Yangi o'quv materialini mustahkamlash (mashq qilish, mustaqil ishlash). 5. Uy vazifasini belgilash. Bolalar bilimini baholash. Darsni yakunlash.	1. Bolalarni yangi o'quv materialini o'rganishga tayyorlash: a) darsning mavzusi, maqsadi bilan tanishtirish; yangi mavzuga oid faktlarni tahlil etish. 2. Yangi o'quv materialini bayon qilish (tasvir, tushuntirish, suhbat metodlaridan foydalanib, kuzatilgan faktlarga asoslanib yangi mavzuni tushuntirish). 3. Yangi mavzuni mustahkamlash: a) darslikning ma'lum betlarini o'qish; b) mashq, misol, masalalarni bajarish. 4. Oldin o'rganilgan mavzularni bugungi o'quv materialiga oid bilimlarni paralell takrorlash. 5. Uy vazifasini topshirish. 6. Bolalar bilimini baholash. 7. Dars yuzasidan yakuniy xulosalar chiqarish¹.

9-chizma

Ta'lim tizimida takrorlash va bilimlarni mustahkamlash darslari ham ko'p qo'llaniladi. O'qituvchi darsning ma'lum bir qismi, yirik mavzular o'tib bo'lganidan so'ng bunday darslar uyushtiriladi. Bu darslar oraliq nazorat baholashda ham xizmat qiladi. Har bir

¹ O. Roziqov va boshqalar. Didaktika. T., «Fan», 1997 y. 233 b.

darsning muvaffaqiyati ko'p jihatdan mashg'ulotni to'g'ri tashkil qilishga bog'liqdir. Bu davrda sinfning tayyorgarligini sinchiklab kuzatish, bolalarni darsni tinglashga ruhiy jihatdan tayyor ekanliklarini o'rganish darkor. Shundan so'ng mahoratli pedagog fursatni qo'ldan boy bermay, shogirdlarini diqqatini chalg'itmay darsning asosiy qismini boshlab yuboradilar, chunki sinf o'quvchilarini tezlik bilan mashg'ulotga faol kirishishlarini ta'minlash lozim.

Dars o'qituvchi va o'quvchining ijodiy hamkorligiga asoslanishi lozim. Shundagina o'quvchilarda mustaqil fikrlay olish, iroda tarbiyalanadi. Nutq madaniyati rivojlanadi. Muammoli vaziyat orqali o'z yo'lini topa oladilar.

O'quv ishlarini tashkil etishning darsdan tashqari shakllari

O'quv mashg'ulotlarining sinfdagi shakli darsdan tashqari yana qo'shimcha qator ta'lim shakllari mavjud bo'lib, bular amaliy - tajriba mashg'ulotlari, qo'shimcha darslar, fakultativlar, ekskursiya kabilardir.

Bular darsda berilgan bilimlarni to'ldirish, mustahkamlash, amaliyot bilan bog'lash uchun uyushtirilgan qo'shimcha mashg'ulotlardir.

Bulardan tashqari o'quv yurtlari tajribasida fan tugaraklari, ishlab chiqarish amaliyoti, o'yin shaklidagi mashg'ulotlardan ham foydalanmoqda.

Laboratoriya mashg'ulotlarida bolalar turli o'quv predmetlari bo'yicha tajribalar, turli qurilmalar yordamida sinov ishlari o'tkazishadi. Laboratoriya mashg'ulotlari amaliy dars ham deb yuritiladi. Amaliy darslarda o'quvchilar guruhlarga bo'linishib, turli eksperimental topshiriqlarni bajarishadi.

Seminar mashg'ulotlari o'quvchilarning nazariy muammolarni faol o'rganish yuzasidan mustaqil ishlashini, keyinchalik ularni jamoa bo'lib muhokama qilishini tashkil etish shaklidir.

O'rta umumta'lim maktablarida seminarlar quyidagicha o'tkaziladi: seminar uchun mavzu tanlanadi; mavzu buyicha reja, ko'rsatmalar beriladi; tayyorganlik uchun etarli vaqt ajratiladi; asosiy manbalar, ularning betlari aytiladi; maslahatlar beriladi. Seminarga barcha o'quvchilar tayyorgarlik kurishadi. Seminarning oxirida o'qituvchi yakunlovchi suhbat o'tkazib, kelgusi seminarda qilinadigan ishlarni belgilaydi.

Mavzu o'rganilgunga qadar o'qituvchi o'quvchilar uchun savol va topshiriqlar tuzib chiqadi. Kirish mashg'ulotida u o'quvchilarni

materialning mazmuni, qilinadigan ishning xarakteri bilan qisqacha tanishtiradi, ularga har qaysi seminar uchun topshiriq beradi va tayyorlanish uchun adabiyot ko'rsatadi. Bir xil vazifalar hamma uchun umumiy bo'ladi, boshqa vazifalar ayrim o'quvchilarga yoki 3-4 kishidan tuzilgan guruhga beriladi. Bunda hamma o'quvchilar seminar uchun dasturdagi majburiy materiallar minimumini ishlab chiqishlari kerak.

Seminarlarga 2-3 hafta tayyorgarlik ko'riladi. O'quvchilar adabiyotni o'rganadilar, material yig'adilar, har xil kuzatishlar o'tkazadilar, o'z axborotlari yuzasidan tezislar tuzadilar.

Seminarlar o'qish vaqtida, o'qituvchi o'quv rahbarligida o'tkaziladi. Bunday mashg'ulotlar miqdori mavzuning mazmuniga va uni o'rganish uchun ajratilgan vaqtga bog'liq.

Amaliy tajriba mashg'ulotlari sinf-dars tizimi shaklida olib borilmaydigan mashg'ulot turi bo'lib, u maxsus jihozlangan xona yoki alohida ajratilgan tajriba uchastkasida, shuningdek, bevosita ta'lim ishiga aloqador ma'lum ob'ektni kuzatish, o'rganish yo'li bilan olib boriladigan mashg'ulotdir. Ta'limning bunday mashg'ulotlarini tashkil qilish ikki xil yo'l bilan olib boriladi:

1. Amaliy tajriba mashg'ulotlari.
2. Ekskursiyalar.

Amaliy tajriba mashg'ulotlari ham o'z harakteriga ko'ra ikki turga ega:

- Maktab ustaxonasida olib boriladigan mashg'ulotlar.
- Maktab tajriba er uchastkasida olib boriladigan tajriba mashg'ulotlari.

Amaliy tajriba mashg'ulotlarining sinf-dars shaklidagi mashg'ulotdan farqi shundaki, bu mashg'ulot turida har qaysi o'quvchini o'ziga xos ishlatish, ko'nikma va malakalar bilan kurollantirish nazarda tutiladi.

Ekskursiya usuli sinf sharoitida — dars jarayonida qo'llaniladigan o'qitish usulidan tubdan farq qiladi.

Ekskursiya ta'lim va tarbiya ishlarining shunday turidirki, bu usul bilan o'rganilayotgan narsa va hodisalarni tabiiy sharoitda (zavod, fabrika, kolxoz-sovхозlar, tabiatni kuzatishga) yoki maxsus muassasalarga (muzey, ko'rgazma va hokazolarga) tashkiliy ravishda boriladi.

Ekskursiya usuli asosan o'qituvchi yoki ekskursiya o'tkazishga mas'ul bo'lgan shaxsning kuzatilayotgan ob'ektni bayon qilishi, tushuntirish orqali olib boriladi. O'quvchilar ekskursiya davomida ob'ekt ustidagi ma'lumotlarni eshitish yoki kuzatish bilangina

chegaralanib qolmay, zarur materiallarni yozib oladilar, rasmini chizadilar. o'lehash, hisoblash ishlarini olib boradilar.

Ekskursiya oxirida, albatta, yakunlovchi dars o'tkaziladi va unda o'quvchilar tomonidan tayyorlangan materialdan foydalaniladi. O'quvchilar ekskursiya davomida olgan taassurotlari xaqida o'zaro fikrlashadilar. O'qituvchi mulohaza va fikrlarni umumlashtirib, xulosa chiqaradi va mashg'ulotni yakunlaydi.

Uzluksiz ta'limning hamma bosqichlarida ta'limning o'ziga xos tashkiliy shakllari mavjud. Jumladan: ikki bosqichli oliy ta'lim tizimida o'ziga xos ta'lim shakllari mavjud. Bularga: ma'ruzalar, seminar va amaliy mashg'ulotlar, kafedra o'qituvchilarining ochiq ma'ruzalarida qatnashish, ma'ruza matnini tayyorlash va muhokama qilish, o'quv kurslari bo'yicha dasturlar tayyorlash ishlari kabilar kiradi.

Oliy ta'lim tizimida ma'ruza o'quv jarayonining ham usuli, ham shakli hisoblanib, u talabalarga fan asoslarini og'zaki, uzviy va muntazam singdirishga xizmat qiladi. Ma'ruza tufayli talaba shu faning mohiyatini tushunib boradi hamda ularni erkin fikrlashga, fan ustida o'ylashga majbur etadi. Ma'ruzani shunday o'qish lozimki, uning ta'sirida talabalarda shu fanga, uning vazifa va kelajagiga nisbatan turli qarashlar, ilmiy e'tiqod, g'oya va milliy mafkura asoslari shakllansin. Buning uchun o'qituvchi har bir ma'ruzaning mazmunini, fandagi yangiliklar bilan boyitishi va tanlay bilishi lozim.

Ma'ruza ijobiy hamkorlikka tayanib tashkil qilingandagina samarali natija beradi. Buning uchun ma'ruza jarayonida ham ta'limiy ham tarbiyaviy vazifalarni samarali amalga oshirish yo'llaridan biri - o'qituvchilar bilan talabalar o'rtasidagi do'stona, faol munosabatlarni tiklab olishdan iborat.

Bundan tashqari dars va ma'ruzaning samarali natijasi o'quvchi talabalarning o'quv jarayonidagi ruhiy holatlarini qay darajada hisobga olinishiga ham bog'liq. Shunday ekan ta'limni samarali tashkil etish, uning dars, ma'ruza va boshqa shakllaridan o'qitish jarayonida foydalanishlari uchun shubhasiz, o'qituvchining pedagogik mahorati, pedagogik madaniyati, o'z fanini puxta bilishligi va o'quvchi - talabalar bilan umumiy til topa olishlari g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Ta'limni tashkil etishning zamonaviy (noan'anaviy) shakllari

√ Mustaqil O'zbekistonimizda kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirishda ta'lim tizimiga yangi pedagogik texnologiyalarni

tadbiq etish bilan bog'liq ishlar qilinmoqda. Ta'limni KVN, munozara, disput, konferensiya, mushoira, sud o'yinlari va boshqa shakllarda tashkil etishga harakat qilinmoqda. O'quvchilar faolligini oshiruvchi turli interfaol usullardan keng qo'llanilmoqda. Bularga misol tariqasida Sinkveyn, Klaster, Aqliy hujum, T-Chizma, Insert jadvali, B-B-B jadvali, Venn diagrammasi, Konseptual jadval, Semantik xususiyatlar tahlili va boshqalarni keltirish mumkin.

Ko'p yillar davomida an'anaviy dars o'tish ta'limning asosiy shakllaridan biri bo'lib keldi. An'anaviy dars- muayyan muddatga mo'ljallangan, ta'lim jarayoni ko'proq o'qituvchi shaxsiga qaratilgan, mavzuga kirish, yoritish, mustahkamlash va yakunlash bosqichlaridan iborat ta'lim modelidir. Ma'lumki an'anaviy darsda ta'lim jarayonining markazida o'qituvchi turadi.

An'anaviy dars o'tish modelida ko'proq ma'ruza, savol-javob, amaliy mashq kabi metodlardan foydalaniladi. Shu sabab, bu holda an'anaviy dars samaradorligi ancha past bo'lib, o'quvchilar ta'lim jarayonining passiv ishtirokchilariga aylanib qoladilar. An'anaviy dars shaklini saqlab qolgan holda, unga turli-tuman o'quvchilar faolligini oshiradigan metodlar bilan boyitib borilsa, o'quvchilar o'zlashtirish darajasini ko'tarilishiga olib keladi.

Buning uchun dars jarayoni oqilona tashkil qilinishi, o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning qiziqishini orttirib, ularning ta'lim jarayonida faolligi muttasil rag'batlantirilib turilishi, o'quv materialini kichik-kichik bo'laklarga bo'lib, ularning mazmunini ochishda baxs, munozara, aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, tadqiqot rolli o'yinlar metodlarini qo'llash, rang-barang qiziqitiruvchi misollarning keltirilishi, o'quvchilarni amaliy mashqlarni mustaqil bajarishga undash, rang-barang baholash usullaridan foydalanish, ta'lim vositalaridan o'rinli foydalanish talab etiladi.

Ta'limning an'anaviy va noan'anaviy shakllarini quyidagi chizma asosida solishtirib ko'rish mumkin (10-11 chizmalarga qarang):

Ta'limning an'anaviy shakllari	
Afzalliklari	Kamchiliklari
- ma'lum ko'nikmalarga ega bo'lgan va aniq ma'lum tushunchalarni, fanni o'rganishda foydali. - O'qituvchi tomonidan o'qitish jarayonini va o'qitish muhitini yuqori darajada nazorat qilinishi. - Vaqtdan unumli foydalanish. - Aniq, ilmiy bilimlarga tayanish.	- O'quvchilar passiv ishtirokchi bo'lib qoladilar. - O'qituvchining to'la nazorati barcha o'quvchilar uchun motivasiyani vujudga keltirmaydi. - O'quvchilar o'qituvchi bilan bevosita muloqatga kirisha olmaydi. - Eslab qolish darajasi hamma o'quvchilarda bir xil bulmagani sababali, sinf bo'yicha o'zlashtirish darajasi past bulib kolishi mumkin. - Mustaqil o'rganish va echimlar qabul qilish uchun sharoitlar yaratilmaydi.

10-chizma

Ta'limning noan'anaviy shakllari	
Afzalliklari	Kamchiliklari
- O'qitish mazmunini yaxshi o'zlashtirishga olib kelishi. - O'z vaqtida aloqalarning ta'minlanishi. - Tushunchalarni amaliyotda qo'llash uchun sharoitlar yaratilishi. - O'qitish usullarining turli xil ko'rinishlari taklif etilishi. - Motivasiyani yuqori darajada bulishi.	- Ko'p vaqt talab etilishi. - O'quvchilarni har doim ham kerakli nazoart qilish imkoniyatining pastligi. - Juda murakkab mazmunda material o'rganilayotganda ham o'qituvchi rolining past bo'lishi. - «Kuchsiz» o'quvchilar bo'lganligi sababali «kuchli» o'quvchilarning ham past baho olishi.

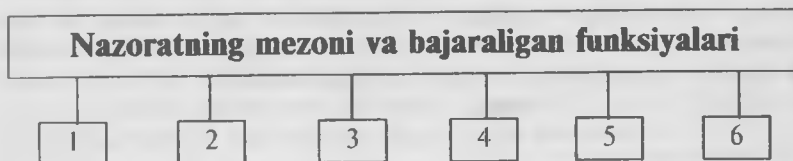
- O'tilgan materialning yaxshi eslab qolinishi. - Muloqatga kirishish ko'nikmasining takomillashishi. - O'z-o'zini baholashning o'sishi. - O'quvchilarning predmetning mazmuniga, o'qitish jarayoniga bulgan ijobiy munosabati. - Mustaqil fikrlay oladigan o'quvchining shakllanishiga yordam berishi. - Tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishi. - Muammolar yechish ko'nikmalarining shakllanishi.	O'qituvchining o'zi ham yaxshi rivojlangan fikrlash qobiliyatiga va muammolar yechish ko'nikmalariga ega bo'lishining talab etilishi.

11-chizma

O'quvchi-talabalarni ma'naviy-intellektual rag'batlantirish

Bugungi kunda yoshlarni ma'naviy - intellektual rag'batlantirish, ularning bilimini, aqliy kamolotlarini nazorat qilish davlat miqyosida muhim ahamiyatga egadir.

Bilimlarni nazorat qilishda qo'yilgan ball va baholar o'quvchi va talabada qanday taassurotlar qoldirganini, ular o'rtoqlarining o'qishdagi yutuq va kamchiliklariga qanday munosabatda bo'lishlarini doim kuzatib borish lozim. **Bilimlarni nazorat qilish va baholash quyidagi** funksiyalarni bajaradi (12-chizmaga qarang):

12-chizma

1. Nazoratning diagnostik funksiyasi. Nazorat natijasida bilim, iqtidor va ko'nikmalarining shakllanganlik darajasi aniqlanadi.

2. Nazoratning talabalarda bilim olishga ishtiyoqni o'stirish funksiyasi. Nazorat natijasida talabalarda o'z bilim, iqtidor va ko'nikmalarini yanada takomillashtirish ishtiyoqi uyg'onadi.

3. Nazorat jarayonida talabalarining shaxsiy xislatlari shakllantiriladi va eng asosiysi rivojlantiriladi. Rivojlanish faol o'quv orqali, shu jumladan nutq faoliyati orqali amalga oshiriladi.

4. Tahsil funksiyasi. Nazorat jarayonida talabalar o'z bilimlarini mustahkamlaydilar. O'quv materiali yanada chuqur o'zlashtiriladi.

5. Nazoratning tarbiyaviy funksiyasi. Nazorat jarayonida talabalarining psixologik ijobiy xislatlari shakllanib boradi.

Nazoratni xususan baholash funksiyasi. Nazorat natijasida sifat o'zgarishlarining me'yori aniqlanadi.

Nazorat jarayonida uning yozma, og'zaki va amaliy usullaridan keng foydalanilmoqda. Bu jarayonda og'zaki so'rash orqali o'zlashtirish nazorat qilish keng tarqalgan. Bu asosan savol - javoblar orqali olib boriladi. Bunda yakka so'rash, frontal so'rash kabi turlari qo'llaniladi.

Ma'naviy - intellektual shakllanish sifatlarini zamonaviy usullarda aniqlash tarbiya jarayoniga samarali o'zgartirishlar kiritadi. O'quvchi yoshlarning, talabalarining ma'naviy - intellektual shakllanish sifatlardagi yutuq va kamchiliklarni rag'batlantirish, tuzatish tarbiya mazmuni usullari va tashkiliy shakllarini yaxshilashga mos tuzatishlar kiritish lozim bo'ladi.

O'quvchi va talabalar bilimni nazorat qilish va baholash o'quv yili davomida har doim muntazam amalga oshirilishi uchun reyting tizimi joriy qilinib, ba'zan - ba'zan tasodifan tekshirishlarni oldini oldi va tartibli doimiy baholash uchun imkoniyatlar ochib berdi.

Umumiy o'rta ta'lim Reyting tizimi to'g'risidagi Nizomda «O'quvchilar bilim darajasi sifatini nazorat qilishning reyting tizimini joriy etishning asosiy maqsadi nazoratning har xil turlari va shakllaridan foydalanish yo'li bilan umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standartlari talablari bajarilishini ta'minlash, ta'lim samaradorligini oshirish hamda o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishdan iborat»¹, deb ko'rsatiladi.

¹ UO'T muassasalarida o'quvchilar bilim darajasini nazorat qilishning reyting tizimi tug'risida muvaqqat Nizom // «Xalq ta'limi», 2000y, 4-son, 10-23 b.

Reyting deganda - baholash, tartibga keltirish, klassifikatsiyalash, birona hodisani oldindan belgilangan shkala bo'yicha baholash tushuniladi. Reyting yordamida psixologik ob'ektlarni, ular uchun umumiy bo'lgan xususiyatlarning yorqin darajasiga qarab (ekspert baholash) dastlabki klassifikatsiyalash amalga oshiriladi.

Shkalalash - aniq jarayonlarni raqamlar sistemasi yordamida modellashtiradi. Ularning turli uslublari, tavsiflari qay bir miqdoriy o'zgaruvchilarga turlicha aylantirish uslublari iborat.

UO'T maktablarida haftalik o'quv soatlariga ko'ra barcha o'quv fanlaridan choraklar bo'yicha o'quvchilar bilimni baholash (13-chizma)¹

O'quv fani uchun ajratilgan soat	1		2		3-4		5-6	
	JN	ON	JN	ON	JN	ON	JN	ON
Nazorat turi								
Nazoratlar soni	3	1	6	2	9	3	10	5
O'quv faniga ajratilgan	25		50		75		100	
Chorak bo'yicha to'plangan ballga mos o'zlashtirish darajasi								
Daraja	Ballar							
0	1-13		0-27		0-41		0-55	
I	14-17		28-35		42-53		56-70	
II	18-21		36-42		54-64		71-85	
III	22-25		43-50		65-75		86-100	

13-chizma

Hozirgi kunda uzluksiz ta'limning umumiy o'rta ta'lim, o'rta - maxsus, kasb - hunar ta'limini va oliy ta'lim bosqichlarida o'quvchi talabalar bilimi reyting tizimida baholanadi. Baholashning bunday shakli o'quvchi talabalarni butun o'qish davomida o'z bilimlarini oshirish uchun muntazam ishlashni hamda o'z ijodiy faoliyatini takomillashtirishni rag'batlantirish g'oyasiga asoslanadi.

¹ UO'T muassasalarida o'quvchilar bilim darajasini nazorat qilishning reyting tizimi tug'risida muvaqqat Nizom // «Xalq ta'limi», 2000y, 4-son, 20 b.

Reyting nazoratida test ham samarali qo'llaniladi. **Test** deganda - aniq vazifani takomillashganligi darajasini aniqlashda, sifat va miqdoriy o'lchamlarda belgilash imkonini beradigan, faollikning biron shaklini qiziqitiruvchi biron aniq topshiriq shaklidagi sinov quroli tushuniladi.

Testning afzalligini quyidagicha baholash mumkin:

nazorat uchun kam vaqt sarflanadi;

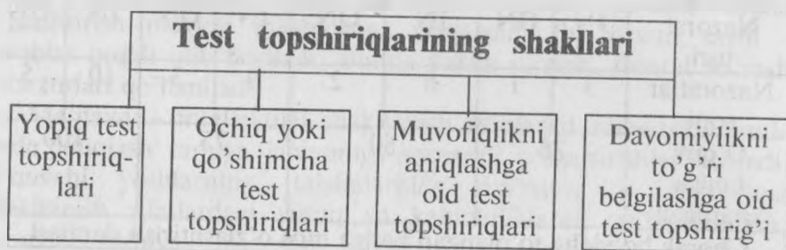
nazariy va amaliy bilimlar darajasini ob'ektiv sharoitda aniqlash imkoniyatini beradi;

ko'p sonli talabalar bilan bir vaqtning o'zida nazorat olib borish mumkin;

bilim natijalari o'qituvchi tomonidan tezkorlik bilan tekshiriladi;

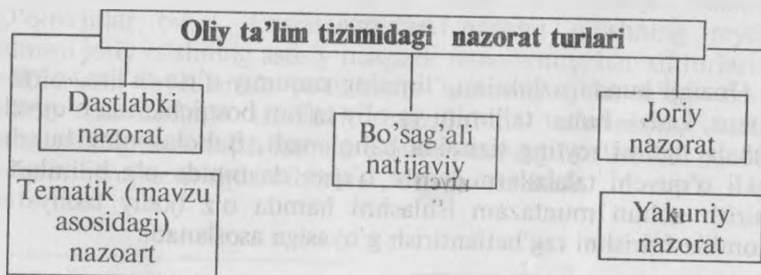
barcha talabalarga bir xil qiyinchilikdagi savollar berilib bir xil sharoitlar yaratiladi;

Testning quyidagi shakllari mavjud (14-chizmaga qarang):

14-chizma

Oliy ta'limda ham bilimlarni nazorat qilish va baholashning reyting tizimi qo'llanilmoqda. Unda quyidagi nazorat turlari amalga oshiriladi (15-chizmaga qarang):

15-chizma

Joriy nazorat - bu o'rganilayotgan mavzularni o'quvchi talabalar tomonidan qanday o'zlashtirayotganini muntazam ravishda dars jarayonida nazorat qilishdan iborat. Bu nazorat o'qituvchi tomonidan o'tkazilib, talabaning bilim darajasini, shu fanning har bir mavzusi bo'yicha aniqlab borish ko'zda tutiladi. Bu esa o'quvchining uzluksiz bilim olishini va natijasini muttasil nazorat qilib borishni nazarda tutadi.

Oraliq nazorat - bu mazkur fan bo'yicha o'tilgan bir necha mavzularni o'z ichiga olgan bo'lim yoki qism bo'yicha talabaning bilimini aniqlash oraliq nazorat darsdan tashqari vaqtda o'tkaziladi va talabalarga o'zlashtirish ko'rsatkichlarini oshirish imkonini beradi.

Yakuniy nazorat - bu nazorat semestrlari uchun belgilangan mavzular to'liq o'qitilib bo'lingan, o'tilgan mavzular bo'yicha yozma, og'zaki, test shaklida o'tkaziladi.

Talabaning fan bo'yicha semestrda reyting bahosi joriy, oraliq va yakuniy nazoratlarda to'plagan ballari bo'yicha aniqlanadi.

Har bir fan maksimal reyting bali shu fan uchun o'quv rejasida ajratilgan umumiy dars soatlari miqdoriga teng deb hisoblanadi.

Maksimal balning 70% miqdori joriy oraliq nazorat jarayonida, 30% miqdori yakuniy nazoratda to'planishi tavsiya qilinadi.

Semestr davomida mazkur fan bo'yicha to'plagan ballarga nisbatan talaba bilimi quyidagicha baholanadi:

86-100% a'lo;

71-85% yaxshi;

56-70% qoniqarli;

55 va undan kam foiz qoniqarsiz.

O'quv faoliyati motivasiyasi. O'qishga qiziqishni oshirish

Motiv va motivasiya muammosi hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biri bo'lib qoldi. Chunki motivlarga didaktik jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida qaralayapti.

Motiv lotincha «movere»- so'zidan olingan bo'lib, harakatga keltiruvchi turtki ma'nolarini bildiradi. «**Motivatsiya**- o'quvchilarning ta'lim mazmunini faol o'zlashtirishi va ularda samarali bilish faoliyatini tashkil etishga undovchi (turtki beruvchi) jarayon, metod va vositalarning umumiy nomlanishidir»¹.

¹ I.P.Podlasiy. Pedagogika. Noviy kurs. Kniga I. M., «Vlados», 2003, st.360.

Psixologik jihatdan motivga quyidagicha ta'rif berish mumkin: «Motiv- individ tomonidan o'z ehtiyojlari, maqsadlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan ma'lum faoliyat, faollikning yuzaga keltiruvchi ichki turtki hisoblanadi»¹.

Pedagogik-psixologik adabiyotlarda "motiv" tushunchasi qanday izohlanishini M.Ochilov quyidagicha ko'rsatib beradi: «..agar ta'lim-tarbiya jarayonida o'quv ishi (vazifasi) talaba uchun, biror shaxsiy qimmatga ega bo'lsagina, kishida unga qiziqish uyg'onishi va ta'lim maqsadi shaxsning o'z ehtiyojiga aylanishi mumkin. "Motiv" tushunchasi ehtiyoj, intilish, mayl, qiziqish kabi ma'nolarni ham anglatadi. Motiv -kishini biror ish-harakatni bajarishga undovchi da'vat, turtki hisoblanar ekan, muallimlar bolada o'qishga motiv hosil qilishga intilishlari, o'quv jarayonida uni hisobga olib, o'stirish va boshqarishlari zarur»².

O'rganilayotgan mavzuning hayot va faoliyat uchun ahamiyatini anglash, o'z o'quv maqsadini aniq tasavvur qilish, mavzuni o'rganishga oid vosita, usullarni oldindan belgilash o'quv-biluv faoliyati uchun turli motiv funksiyalarini bajaradi.

Biror ish-faoliyatga motiv hosil qilish -bu murakkab ruhiy jarayondir, Motivlarni shakllantirish masalasi individual - shaxsiy xususiyatga ega bo'lib, ta'limning maqsadi, vaziyati bilan o'qishni tashkil etish shakllari, usullari mutanosibligini taqozo qiladi.

O'quvchida bilim olishga intilish (motiv) uyg'otish-ijodkor o'qituvchilarga xos xususiyatdir. Bolada o'qishga motiv hosil bo'lganini ko'rsatuvchi muhim belgilardan biri - o'quv topshirig'ini bajarishga tezda, astoydil kirishib ketishi, o'qishga bo'lgan qiziqishning barqarorligidir.

O'qish motivlari ba'zan **ichki va tashqi motivlarga** bo'linadi. Birinchisini, pedagoglar, ota-onalar, guruh, jamiyat belgilaydi va yo'l ko'rsatish, luqma tashlash, talablar, ko'rsatmalar, qistashlar va hattomajburlash shaklida ham bo'ladi. Ikkinchisi, kishining o'zida o'ladi va u motivlashtirishning haqiqiy manbai bo'lib hisoblanadi. O'quvchining o'zi biror narsani xohlashi va bunga erishishi muhimdir. O'quvchining bilim olish motivlari kuchli yoki kuchsiz bo'lishi mumkin. Motivlar o'z-o'zidan paydo bo'lavermaydi. Motiv hosil qilishning turli yo'llari; usullari mavjud.

¹ U. Jumayev. Motiv va motivasiya muammosining o'rganilishi xususida. // «Pedagogik mahorat», 2002, 4-son, 33 b.

² M.Ochilov. Yangi pedagogik texnologiyalar.Qarshi, «Nasaf», 2000 y. 24 b.

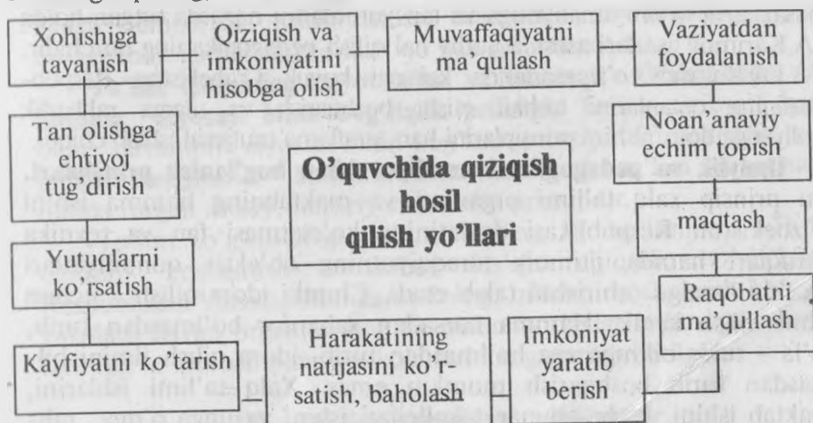
Motiv hosil qilishning oddiy usullaridan biri -sinfdagi mashg'ulot yoki darslikdagi matnning qiziqarliligi ("Qiziqarli fizika", "Qiziqarli ximiya", «mo'jizasiz mo'jizalar» kabilar bunga misol bo'ladi). **Qiziqish** inson faoliyatiga kuchli ta'sir etuvchi motiv bo'lib hisoblanadi. Bilishga oid qiziqish o'quvchining bilish ob'ektiga bo'lgan hissiy munosabatlarida namoyon bo'ladi.

Bundan birinchi qoida- qiziqishlarning bilim darajasi va sifatiga, aqliy faoliyat usullarining shakllariga bog'liq bo'lishidir. Ikkinchi qoida o'quvchilar qiziqishini ularning o'qituvchiga bo'lgan munosabatiga bog'liqligidir. O'quvchilarni sevadigan va hurmat qiladigan o'qituvchilarda ular qiziqib o'qiydilar.

Mashg'ulotlar jarayonida **muammoli vaziyatni vujudga keltirish**, yoki shu mavzuni o'rganishda kishi hayoti uchun ahamiyatli bo'lgan o'quv-bilish vazifalarini qo'ya bilish- motiv hosil qilish usullaridan biridir. Fizika, ximiya, matematika, adabiyotni o'rganishda hayotiy muammolarni hal etishga doir o'tkir vaziyatlar ko'proq uchraydi.

Bola kelgusida kasb-hunar egallashi, jamiyatda obro'li bo'lishi uchun bu **predmetni yaxshi egallashi zarurligini anglash** - motiv hosil qilishning muhim usullaridan hisoblanadi.

O'quvchida quyidagilar orqali stimuly hosil qilish mumkin (16-chizmaga qarang):

16-chizma

Ta'lim olishning maqsadi mavhum, noaniq, bo'lsa, o'quvchi bilim olishga qiziqmay qo'yadi, muallimlar, ota-onalar bolalarning o'qigisi kelmaydi, deb nolib yuradilar. Bu o'quv jarayonining motiv

hosil qilish bosqichi bo'shligidan dalolatdir. Bunda bola muallimning talablarini tushunmay, hafsalasiz holatda o'quv topshiriqlarini nomigagina bajaradi.

Demak, ta'limning maqsadi har bir o'quvchining aniq bir kasbni (mutaxassislikni) egallashiga yo'naltirilgan bo'lsa, o'quvchida shu kasbni egallash uchun kerak bo'ladigan fanlarni, bilimlarni egallashga mayl, intilish, qiziqish-motiv hosil bo'lishi uchun qulay sharoit yaratiladi.

Ta'lim-tarbiya tizimiga o'quv rahbarlik qilishning prinsiplari

Ta'lim oldiga qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish va unda ta'lim tizimini boshqarish va unga o'quv rahbarlik qilish faoliyatining saviyasiga bog'liq.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ta'lim tizimini boshqarish haqida shunday deyiladi: «Uzluksiz ta'lim tizimi va kadrlar tayyorlashning davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini tarkibiy jihatdan o'zgartirish va ularni izchil rivojlantirish davlat yo'li bilan boshqarib boriladi»¹

Ta'lim tizimiga ilmiy o'quv rahbarlik asoslarini ishlab chiqish pedagogika uchun asosiy yo'nalishdir. Barkamol avlodni o'qitish va tarbiyalash tajribalarni o'rganish umumlashtirish bu jarayonning qonuniyatlarini ochib berish pedagogika nazariyasining asosiy masalalarni ta'lim amaliyotiga va fan yutuqlarini nazarda tutgan holda I.A.Karimov asarlari asosida ijodiy hal qilish pedagogikaning burchidir.

I.A.Karimov o'z asarlarida kelajagi buyuk O'zbekiston Respublikasining organlarini tashkil etish, boshqarish va ularga rahbarlik faoliyatiga doir muhim prinsiplarini har taraflama mufassal ishlab chiqdi.

Ilmiylik va pedagogikani amaliyot bilan bog'lanish prinsiplari.

Bu prinsip xalq ta'limi organlari va maktabning hamma ishini O'zbekiston Respublikasi davlatining ko'rsatmasi fan va texnika yutuqlari hamda ijtimoiy taraqqiyotning ob'ektiv qonuniyatlari asosida amalga oshirishni talab etadi. Chunki idora qilish uchun ishni bilish kerak. Hamma narsadan xabardor bo'lmasdan turib, to'la - tukis bilimga ega bo'lmasdan turib, idora qilish ilmini bilmasdan turib boshqarish mumkin emas. Xalq ta'limi ishlarini, maktab ishini, kasb - hunar kollejlari ishini va unga o'quv rahbarlik qilishda ko'zlangan maqsadlarga erishish uchun milliy mafkura, milliy g'oya, pedagogika, pedagogika tarixi, psixologiya,

¹ Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod, O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 y. 55-56 bb.

xususiy metodika, mantiq va etika kabi fanlar erishgan yutuqlarni muntazam o'rganib borish, tahlil qilish hamda bu muvaffaqiyatlarni keng qo'llanishi zarur.

Demokratik markazlashgan prinsip. Ta'lim tizimini boshqarishda markazlashgan o'quv rahbarlikni keng demokratiya bilan mustaqillik va tashabbuskorlikni rivojlantirish bilan birga qo'shib olib borish o'ziga xos xususiyatlarni va shart - sharoitlarni hisobga olish imkonini beradi.

Yuqoridan turib bir xil andoza bichib berish demokratiya va markazlashgan o'quv rahbarlikka butunlay yot narsadir.

Boshqarishning jamoatchilik prinsipi va ma'suliyat- to'g'ri boshqarish va rahbarlik qilishning oliy bosqichidir. Jamoa va uning maslahati to'g'ri rahbarlik garovidir. Jamoa yo'li bilan korxonani boshqarish va unga rahbarlik qilish, muhim qarorlarni birgalikda, maslahatlashib ishlab chiqish to'g'ri boshqaruvni tashkil qilishning muhim shartidir.

Boshqarishda ijroni tekshirish prinsipi. Ijroni tekshirishdan ko'zlangan asosiy maqsad belgilangan ish rejasi va tadbirlarni amalga oshirishni barbod qilish ehtimolining oldini olishdan, kamchiliklarni aniqlash va bartaraf etishdan, qabul qilingan qarorlarning bajarilishini ta'minlashdan, ishni amaliy tashkil qilishdan iboratdir.

Ishlab chiqarish va ta'lim tizimi. Kadrlar tayyorlash va birgalikda ilmiy - texnologik echimlar yaratishda korxonalarning ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalaniladi. Ishlab chiqarishda kadrlar tayyorlash qo'llab quvvatlanadi.

Ta'lim tizimining hayot bilan va mustaqil O'zbekiston davlatining siyosati bilan bog'liqlik prinsipi. Ta'lim tizimini hayot bilan, davlatimiz siyosati bilan bog'lash prinsipi O'zbekiston maktablari, kasb-hunar kollejlari, umuman barcha ta'lim muassasalari oldida turgan asosiy, nazariy va amaliy prinsipdir.

«Ta'lim to'g'risida»gi qonunimizning IY bo'limida «Ta'lim tizimini boshqarish» masalasi ko'rib chiqilib, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining, ta'limni boshqarish bo'yicha vakolatli davlat organlarining va mahalliy davlat hokimiyati organlarining ta'lim sohasidagi vakolatlari keng yoritib berilgan.

III - Bo'lim yuzasidan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. - T., «O'zbekiston», 1992 y.
2. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni. - T., 1997 y.

3. O'zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. - T., 1997y.
4. Karimov I.A. Buyuk maqsad yo'lidan og'ishmaylik. - T., «O'zbekiston», 1993 y.
5. Karimov I.A. Barkamol avlod. O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T., «Sharq», 1997 y .
6. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida. - T., «O'zbekiston», 1997 y.
7. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. - T., 1998 y.
8. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin // Tafakkur, 1998 y, 2-son.
9. Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida. - T., «O'zbekiston» 1998 y.
10. Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yohud axloq. - T., 1994 yil.
11. Amonashvili Sh.A. Vospitatelnaya i obrazovatel'naya funktsii osenki ucheniya shkolkov. - M., «Prosveshenie», 1995 y.
12. Barkamol avlod orzusi. -T., «Sharq», 1999 y.
13. Babanskiy Yu.K. Hozirgi zamon umumiy ta'lim maktabida o'qitish metodlari. - T., «O'qituvchi», 1990 y.
14. Zimnyaya. I.A. Pedagogicheskaya psixologiya. - M., «Logos», 2002 y.
15. Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. - T., «O'zbekiston», 2000 y.
16. Mahkamov U. Axloq-odob saboqlari. - T., 1994 yil.
17. Pedagogika A.Munawarov tahriri ostida.- T., «O'qituvchi», 1996 yil.
18. Podlasiy I.P. Pedagogika.-M., «Vlados», 2003 y.
19. Roziqov O.R. va boshqalar. Didaktika -T., «Fan» 1997 yil.
20. Rozenberg N.M. Izmereniya v didaktike.-Kiev, «Luch», 1998 y.
21. Sayidaxmedov N. Texnologik yondashuv ustivorligi // Ma'rifat, 2003 y, 19 fevral. .
22. SOROS xalqaro ochiq jamiyatining «Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish asoslari» dasturi. 2002 yil.
23. G'aybullayev N. va boshqalar. Pedagogika ma'ruzalar matni. -T., 2000 yil.
24. Tursunov I. Nishonaliyev U. Pedagogika kursi. -T., «O'qituvchi», 1997 yil.
25. G'oziyev E. Tafakkur psixologiyasi. -T., 1990 yil.
26. Yusupov E. Ma'naviyat asoslari. -T., 1998 yil.
27. Umumiy o'rta ta'lim davlat standartlari. Turli sohalar bo'yicha. -T., 1999 yil.
28. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi №1. T., «Qomuslar» bosh tahririyati, 2000 yil.
29. Qo'ziyev.Z. Sinf rahbari ishini tashkil etish va rejalashtirish. - T., 1996 yil.

IV-BO'LIM. PEDAGOGIKA TARIXI

Prezident I.A. Karimov ta'lim-tarbiya jarayonida ajdodlar merosidan samarali foydalanishning ahamiyati haqida

Uzoq va boy tarixga ega bo'lgan Markaziy Osiyo xalqlari o'zining ta'lim - tarbiyaga oid boy merosini yaratib, takomillashtirib, insoniyatning yuzlab avlodlarini insonparvarlik, ilmparvarlik, mehr - oqibat, mehnatsevarlik, do'stlik, saxiylik kabi umuminsoniy fazilatlar ruhida tarbiyalab kelgan. Xalqimiz yaratgan ma'rifiy fikr sarchashmalari qadim - qadimlarga borib taqaladi. Lekin mustaqillikka erishgunimizga qadar biz bu meroslarning baridan bebahra edik. Istiqlolimiz sharofati bilan milliy - madaniy merosimiz, qadriyatlarimiz, ma'naviyatimizni o'rganish va uni yanada yuksaltirish uchun imkoniyatlar yuzaga keldi.

Yurtboshimiz I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasida so'zlagan-nutqida ta'kidlaganidek: "Mamlakatimizning istiqlol yo'lidagi birinchi- qadamlaridanoq, buyuk ma'naviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy ta'lim - tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bilan uyg'unlashtirish asosida jahon andozalari va ko'nikmalari darajasiga chiqarish maqsadiga katta ahamiyat berib kelinmoqda".

Bu esa qadimiy boy ma'rifiy merosimizning qimmatli manbalarini, bebaho xazinamizni yuzaga olib chiqish, uni hozirgi ilmiy - pedagogik tafakkur iste'moliga kiritishni taqozo etadi.

O'tmish ajdodlarimiz qoldirgan boy milliy qadriyatlarimizning ahamiyatini Prezidentimiz I.A.Karimov o'z asarlarida alohida ta'kidlab deydi: "Xalqimiz tayanchi - ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy merosning o'zi bir xazina. Bu xazinadan oqilona foydalanishimiz lozim"¹.

Prezidentimiz jamiyatimiz milliy mafkurasini yaratishda ham o'tmish mutafakkirlarimiz merosini muhim deb biladi. U bu mafkurani yaratishda "milliy tariximiz va umumbashariy taraqqiyot

¹ I.A.Karimov. Buyuk maqsad yo'lidan og'ishmaylik. T., «O'zbekiston», 1993 y, 8 b.

rivojiga unutilmas hissa qo'shgan olimu fuzalolarning mafkura va uning jamiyat hayotidagi ahamiyati haqida qoldirgan ilmiy merosi, falsafiy qarashlarini har tomonlama o'rganish darkor. Men bu o'rinda Abu Nosir Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Bahovuddin Naqshband, Najmiddin Kubro kabi ulug' ajdodlarimizning shu mavzuga daxldor asarlarini nazarda tutayapman. Masalan, Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asarini esga olaylik. Buning ming yilcha muqaddam yaratilganiga qaramasdan, bugungi o'quvchi ham bu asardan hozirgi hayotning murakkab muammolarini hal qilishda asqotadigan muhim fikr va yo'l - yo'riqlarni topa oladi"¹ - deb yozadi.

I.A.Karimov "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" risolasida ham o'tmish tariximiz va merosimiz ahamiyatini yorituvchi muhim asardir. Prezidentimizning "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" degan fikrlari faqat ijtimoiy - siyosiy sohaga emas, balki ta'lim - tarbiyamiz va pedagogikamiz sohasiga ham taalluqlidir. Pedagogikamiz tarixini, o'tmishda ta'lim - tarbiya amaliyoti va nazariyasi qanday bo'lganligini bilmasdan turib hozirgi ta'lim - tarbiyamizda yuksak darajaga erishib bo'lmaydi.

Maorif va pedagogika tarixi fan va o'quv predmeti sifatida

Pedagogika tarixi qadim zamonlardan tortib to hozirgi kungacha bo'lgan turli tarixiy davrlarda tarbiya, maktab va pedagogika nazariyalarining taraqqiyotini davrlar talabi asosida o'rganib keladi.

Pedagogika tarixi ijtimoiy fan bo'lib, uning metodologik asosi yosh avlodni tarbiyalash an'alarini, jamiyatning taraqqiyot bosqichlaridagi o'qitish va kamol toptirish tizimlarini, ularning qonun- qoidalarini, qomusiy mutafakkirlar, ma'rifatparvar adiblar va pedagoglarning ta'lim -tarbiya, ma'rifatga doir g'oyalarini va ularning rivojlanishini mukammal o'rganadigan fandir.

Pedagogika tarixini o'quv kursi sifatida Oliy pedagogika o'quv yurtlarida o'rganish bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda alohida ahamiyatga ega. Pedagogika tarixi fanini o'rganish - kishilik jamiyati taraqqiyoti yo'lidagi tarbiya pillapoyalarining tajribalariga suyangan holda har bir o'qituvchida pedagogik madaniyat va ularga munosabat bildirish kabi malakalarni shakllantiradi.

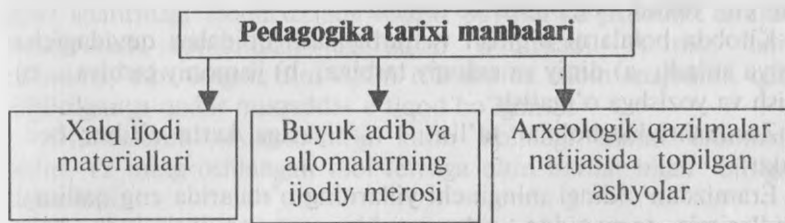
¹ I.A.Karimov. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. Barkamol avlod orzusi. T., «Sharq», 1999 y. 36-37 bb.

Pedagogika tarixi kursi talabaning umumpedagogik bilim darajasini kengaytiradi, pedagogik merosimizga to'g'ri munosabatda bo'lishga imkon beradi, ta'lim va tarbiya nazariyasi va amaliyoti, tarbiya va ta'lim, uning rivojlanish jarayoni, jamiyatning sotsial iqtisodiy rivojlanishi va har bir tarixiy bosqichda ilmiy bilimlar darajasi bilan bog'liqligi to'g'risida aniq tasavvur hosil qiladi. Bo'lajak o'qituvchi pedagogika tarixi kursini o'rgana borib, boshqa psixologiya - pedagogika turkumidagi o'quv fanlari kabi pedagogik tushunchalar yuzasidan fikr yuritishga hamda ularning mohiyatini tushunishga ham o'rgana boradi.

Pedagogika tarixi bo'lajak o'qituvchilarga bilim beribgina qolmay, ularda milliy iftixor va g'urur hissini ham tarbiyalaydi.

Umuman pedagogikamiz tarixini o'rganish millatimiz tarixini o'rganish bilan uzviy bog'liqdir. Yosh avlodni tarbiyalash va ularni o'qitish nazariyasi bilan amaliyotning qanday taraqqiy qilib kelganligini bilmay turib, yoshlarni har tomonlama komil inson qilib tarbiyalash masalalarini ilmiy ravishda hal etib bo'lmaydi.

Eng qadimgi madaniy boyliklarni o'rganishda pedagogika tarixi uch asosiy manbaga tayanadi, bular quyidagilar:

Pedagogika tarixi uchun hukumatimizning ta'lim - tarbiyaga oid Qonun va qarorlari, Prezidentimiz I.A.Karimovning asarlari, ilg'or olimlarimizning pedagogik ijodlari, ta'lim - tarbiyaga oid kundalik matbuot materiallari ham muhim manba bo'lib hisoblanadi.

Atoqli mutafakirlarimizning ta'lim - tarbiya sohasida qoldirgan muhim fikrlarini o'rganish, pedagogik tafakkurning o'sishiga, pedagogik madaniyatning ortishiga imkon beradi. Pedagogika tarixi jamiyat taraqqiyoti qonunlariga suyangan holda turli pedagogik nazariyalarni, ta'lim - tarbiya mazmuni va metodlarini o'rgatadi. O'tmishning pedagogik tizimlarida bo'lgan ilg'or fikrlardan ijodiy foydalanadi.

«AVESTO»— eng qadimgi yozma ma'rifiy yodgorlik sifatida

Avseto"da O'rta Osiyo, Ozarbayjon, Eron hamda Yaqin va O'rta Sharq xalqlarining eng qadimgi (er.av. 2-ming yillikning oxirlaridan 1-ming yillikning keyingi asrlarigacha bo'lgan) davrdagi tarixi, ijtimoiy - iqtisodiy hayoti, maishiy turmushi, axloqi, urf - odat, diniy qo'shiqlari, chorvachilik - dehqonchiligi, savdo - sotig'i, qo'shni xalqlar bilan iqtisodiy - madaniy munosabatlari yoritilgan. Bir qarashda "Avesto" sof diniy mazmundagi kitobdek tuyuladi, biroq u falsafa, tarix, axloq, xalq og'zaki ijodiyoti, geografiya, biologiya, ruhshunoslik, tarbiyashunoslik, falakkiyot, tabobat va boshqa maslalarga doir qimmatli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan.

"Avesto" uzoq asrlar maboynida bolalarga ilm - ma'rifat o'rgatishda va axloq odob fazilatlarini shakllantirishda dasturil amal bo'lib kelgan. Zardusht ta'lim - tarbiya masalalariga alohida ahamiyat berib deydi: "tarbiya hayotning eng muhim tayanchi bo'lib hisoblanishi lozim. Har bir yoshni shunday tarbiyalash zarurki, u avvalo yaxshi o'qishni va so'ngra esa yozishni o'rganishi bilan eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin".

Kitobda bolalarni o'qitish va tarbiyalash qoidalari quyidagicha tavsiya etiladi: a) diniy va axloqiy tarbiya, b) jismoniy tarbiya, c) o'qish va yozishga o'rgatish.

Zardushtiyalar bolalar ta'lim - tarbiyasiga katta e'tibor berganlar.

Eramizdan oldingi minginchi yillarning o'rtalarida eng qadimgi ajdodlarimiz tomonidan qahramonlik mazmunidagi juda ko'p afsonalar, rivoyatlar aytilgan bo'lib, ular zardo'shtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto»ga kiritilgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, «Avesto» eramizdan avvalgi VII ⁷⁶ asrning oxiri va VI asrning boshlarida yaratilgan bo'lib, to'liq kitob holda eramizdan avvalgi I asrda shakllangan. Unda O'rta Osiyo, Ozarbayjon, Eron hamda Yaqin va O'rta Sharq xalqlarining eng qadimgi (er.av. 2-ming yillikning oxirlaridan 1-ming yillikning keyingi asrlarigacha bo'lgan) davrdagi tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, maishiy turmushi, axloqi, urf-odat, diniy qo'shiqlari, chorvachilik-dehqonchiligi, savdo sotig'i, qo'shni xalqlar bilan iqtisodiy-madaniy munosabatlari yoritilgan. «Avesto»ni qadimgi davrlarda ajdodlarimizning tabiiy, ilmiy, ma'rifiy fikrlari to'plangan dastlabki pedagogik asar deb hisoblash mumkin. Shuningdek, tadqiqotchilar uning diniy xarakterdaligini ta'kidlash

bilan birga falsafa, siyosat, ta'lim-tarbiya adabiyot masalalarini ham qamrab olgan asar sifatida ta'riflaydilar.

Bu kitobning tarixiy manba sifatidagi roliga katta baho bergan yurtboshimiz I.A. Karimov shunday deydi: «Avesto» ayni zamonda bu qadim o'lkada buyuk davlat, buyuk madaniyat bo'lganidan guvohlik beruvchi tarixiy hujjatdirki, uni hech kim inkor etolmaydi»¹

Olimlarning mulohazalariga ko'ra «Avesto»ning asoschisi Zardo'sht bo'lib, u eramizdan oldingi VI asrda Xorazmda yashagan. U Spitama urug'idan bo'lib, chorvachilik bilan shug'ullangan, uning onasini Dugdava, otasini Paurushaspa deb atashgan.

Zardusht ko'pxudolikka qarshi chiqib, 20 yoshida nor tuyasiga minib (Zardusht- sariq to'n egasi demakdir) qishloq va shaharlarda yakkaxudolik g'oyasini ilgari suradi.

Xorazm hukmdorlari ta'qiblari natijasida Zardusht bir guruh tarafdorlari bilan Eronga qochib o'tadi va o'z ta'limotini uzil-kesil shakllantiradi. «Eron shohi Vishtaspga o'z diniy ta'limotini asoslab beradi va uning e'tiborini qozonadi.. Natijada Eronu-Turonda otashparastlik dini to'la joriy etiladi «... Zaradushtra 77 yoshida Balx shahridagi ibodatxonada ibodat paytida ko'pxudolik tarafdori Bratarvaxsh tomonidan chavaqlab o'ldiriladi. Ammo, uning ta'limoti, asos solgan dini Ajam o'lkalarida islom majburan qabul qildirilganga qadar muqaddas e'tiqod bo'lgan»².

Manbalarda «Avesto»ning kitob holidayi matni eramizdan oldin, 12 ming oshlangan mol terisiga oltin harflar bilan bitilgani keltiriladi.

Zardushtiylik ta'limoti aks etgan Zardushtning «Avesto» kitobi bizgacha 2-nuxxada etib kelgan.

Birinchisi — duolar to'plamidan iborat bo'lib, «Vendidat—sede», ya'ni «Pok Vendidat» deb ataladi . Bu kitobga «Yasna»lar, «Vispered» ham kiritilib, yaxlit tarzda shakllangan.

Ikkinchisiga birinchisidagi kabi «Vendidat», «Yasna», Vispered»lar qatori ularning izohli tarjimasini «Zand» (sharx ma'nosida) kiritilgan. Shuning uchun ham sharxli nuxsasi «Avesta va Zend» yoki «Zend Avesta» deb yuritiladi. Ikkinchi variantiga binoan «Avesto» quyidagi qismlardan iborat:

1. Vendidat, 22 bobdan iborat,

¹ I.A. Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.

² H.Homidov. «Shohnoma»ning shuhrati. T., «O'zbekiston», 1991 y, 88-89 bb.

2. Vispered, 24 bobdan iborat.
3. Yasnalar, 72 bobdan iborat.
4. Yashtlar- u zardushtiylik xudolari va ma'budalarini madh etuvchi 22 qo'shiq (gimn) ni o'z ichiga oladi.
5. Kichik Avesto (Xurda Avesto, Xvartak apastak).
Zardushtiylikda yaxshilik va yomonlik tushunchalari orqali butun yaxshilik va yomonlik dunyosi tushuniladi.

Taqvodor chorvador odil, oqil va hurmatga sazovor bo'lsa, katta podaga ega bo'ladi. Chorvadorlar nazdida ko'chmanchilar dushman sanaladi. Chunki ular odamlarni talaydi, molini haydab ketadi. Bular axloqsiz maxluqlarga o'xshatiladi, ular azob-uqubatga loyiq, chunki ser hosil yaylovlarni yakson etadilar, yaxshilik homiylariga hujum qiladilar. Demak, bulardan ko'rinib turibdiki, shaxsning axloqiy hislatlari birinchi o'ringa qo'yiladi. Zardushtning asosiy yo'riqlaridan biri ham Axuramazdaning ko'makchisi sifatida inson saxovatli bo'lishi kerak, degan aqidadir. Garchi zardushtiylikda diniy rasm-rusmlarga rioya etish, Zardushtning barcha axloqiy yo'l-yo'riqlarini bajarish har bir kishining muqaddas burchi deb qaralsa ham, ayni paytda dunyoviy ishlar ham targ'ib etiladi.

«Avesto»ning katta qismi bo'lgan «Yasna»larda inson kamolini ko'rsatuvchi axloq-odob mezonini quyidagi uchlikda ifodalanadi:

Zardusht ta'limotiga ko'ra har bir kishi butun hayoti davomida ana shu uchlikni qalbiga jo qilmog'i lozim. «Men yaxshi fikr, yaxshi so'z, yaxshi ishga shon-shavkat baxsh etaman. Men yaxshilikdan iborat Mazda qonuniga shon-shavkat baxsh etaman».

«Avesto» uzoq asrlar maboynida bolalarga ilm - ma'rifat o'rgatishda va axloq odob fazilatlarini shakllantirishda dasturul amal bo'lib kelgan. Zardusht ta'lim - tarbiya masalalariga alohida ahamiyat berib deydi: "tarbiya hayotning eng muhim tayanchi bo'lib hisoblanishi lozim. Har bir yoshni shunday tarbiyalash zarurki, u avvalo yaxshi o'qishni va so'ngra esa yozishni o'rganishi bilan eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin".

«Avesto»da bolalarni o'qitish va tarbiyalash qoidalari quyidagi tartibda tavsiya etilgan:

- a) diniy va axloqiy tarbiya;
- b) jismoniy tarbiya;
- v) o'qish va yozishga o'rgatish¹.

Bolalarga diniy tarbiya berish, asosan 7 yoshdan boshlangan. Zardusht ta'limotida 15 yosh balog'at yoshi sanalgan. O'smir balog'at yoshiga yetganda Zardusht qonunlari, axloqiy yo'riqlari o'rgatilgan. O'smirlarning xudojo'y, mehnatkash, adolatli, uy-niyatlari, so'zlari, ishlarida halollikka alohida e'tibor berilgan. Zardushtiylikda ma'rifat va bilimning kuchiga qattiq e'tiqod qilinadi va jamiyat hayotida ham oqibat natijada ma'rifat yutib chiqadi, deb hisoblanadi.

Zardushtiylikning axloqiy yo'riqlariga binoan insonning o'z burchini his etishining eng birinchi belgisi ma'naviy poklik hisoblangan.

Bunda ayniqsa, ayollarga, jumladan homilador ayollarga g'amxo'rlik qilish asosiy insoniy burch hisoblangan. Tozalikka rioya qilish - insonning o'z tozaligiga rioya qilishi, kanallar, ko'llar, suv havzalarining tozaligiga alohida e'tibor berilgan. Bolalarning jismoniy tarbiyasi, gigiyena va ekologiya masalalariga ham alohida e'tibor berilgan.

Sharq uyg'onish davri va unda ta'lim-tarbiya masalalari

Yirik arab xalifaligi davlati tashkil topganidan so'ng IX asrlarga kelib xalifalikning Bog'dod, Damashq shaharlarida madaniy-ma'naviy hayotida yuksalish boshlandi. Bu yuksalish boshqa sharq mamlakatlariga ham tarqaldi va Sharq uyg'onish davri deb atala boshlandi. Uyg'onish davri IX asrdan boshlanib, ayrim uzilishlar bilan XV-XVI asrlargacha davom etdi.

¹ J.Yo'ldoshev, S.Hasanov. Avestoda axloqiy-ta'limiy qarashlar. T., «O'qituvchi», 1992 y, 21 b.

Xalifa Xorun ar- Rashid (IX asr) va uning o'g'li Ma'mun davrida Bog'dodda «Baytul hikma» (Donishmandlik uyi) tashkil topdi. Mashhur ilm sohiblari bu yerga to'plandi. Bu ilm maskani Sharq va G'arbda ilm-fanning taraqqiy etishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

X asrdan boshlab Movarounnahr va Xurosonda mustaqil feodal davlatlar - Toxiriylar, Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviy-lar, Xorazmshoxlar davlatlari paydo bo'lgach, ularda ham madaniyat rivojlandi.

Bu davrda pul muomalasi rivojlandi, jamiyat siyosiy, ijtimoiy, IQTISODIY hayotidagi o'zgarishlar albatta madaniy hayotga ham o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi.

Somoniylar davlatida Marv, Buxoro, Samarqand va Urganch o'sha davrning madaniy markazlaridan sanalardi.

Bu davrda arab tili ilmiy va aloqa tili edi. Maktablarda darslar arab tilida olib borilar edi. Rasmiy hujjatlar, shariat qoidalari arab tilida yuritilar edi. Ilmiy asarlar ham arab tilida yozilar edi. X asr o'rtalariga kelib, fors-tojik tilida ham ish yuritila boshlandi, ammo yoziladigan hujjatlar, ishlar fors-tojik tilida bo'lsa ham, arab imlosida yozilar edi.

O'sha davrda Buxoroda katta kitob bozori bo'lgan, kitob do'konlarida olim va fozil kishilar uchrashib, ilmiy baxs, munozaralar o'tkazganlar.

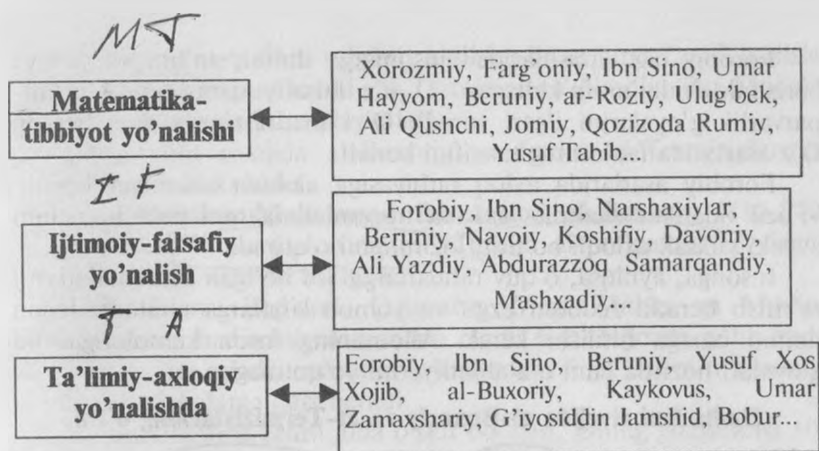
Somoniylar davrida Ro'dakiy, Firdavsiy, al-Xorozmiy, al-Farg'oni, al-Forobiy, Beruniy, Ibn Sinolar yashab ijod etganlar.

X asrning 2-yarmida tashkil topgan Qoroxoniylar davlatida ilm-fan rivojlanib, turkiy til shakllanib bordi. Yusuf xos Xojib, Ma-xmud Qoshg'ariylar mashhur asarlar yaratdilar.

XI asrda Xorazmshoxlar davlati tashkil topib, ilm-fan rivojlandi. Xorazm shohi Ma'mun o'z saroyida yirik olimlarni yig'di. U tashkil etgan «Baytul hikma»da qomusiy olimlar Beruniy, ibn Sino, tarixchi Miskavayx, riyoziyotchi Iroq kabilar ilm-fan bilan shug'ullanganlar.

Saljuqiylardan Alp Arslon Muhammad hokimiyatni boshqargan davrda uning vaziri Nizom ul Mulk mashhur ma'rifatparvar sifatida dovrug' qozondi. U davlat boshqaruvga oid «Siyosatnoma» asarini (1091-1092 yillar) yozadi. 1067 yili Bog'dodda «Nizomiya» madrasasini qurdiradi. 1074 yili O'rta Sharq mamlakatlari uchun kalendar-taqvim yaratadi.

Sharq uyg'onish davrida ilm-fan asosiy uch yo'nalishda rivojlandi:

Sharq uyg'onish davrining mashhur allomalaridan biri **Ahmad al Farg'oniy** (IX asr) bo'lib, u Bog'doddagi Baytul hikmada mudarrislik qiladi, riyoziyot, falakkiyot, geografiyaga oid asarlar yaratadi. Uning mashhur «Samoviy harakatlar va yulduzlar fanining majmuasi haqida kitob»i arab tilida yozilgan dastlabki falakkiyotga oid asar bo'lgan. Olimning «Astrlob haqida mukammal kitob», «Oy yer ustida yoki uning ostida bo'lgan paytlardagi vaqtlarni o'rganish haqida», «Yetti iqlim hisoboti» kitoblari ham mashhurdir.

Buyuk olim, aljabr fanining otasi **Abu Abdulloh Muhammad al-Xorazmiy** (783-850) «Al-jabr va al muqobala» (Tenglamalar va qarshilantirish), «Hisob al hind» (Hind hisobi), «Kitob surat al-arz» (Yer surati haqida kitob), «Kitob at-tarix», (Tarix kitobi), «Usturolob yulduzlarining harakaatini kuzatish» nomli mashhur asarlarni yaratdi. «Al-jabr va al muqobala» asari bilan matematika faniga asos soldi. Olim «Falakkiyot jadvallari», «Quyosh soatlari to'g'risida» risolalar yozdi. Xorozmiy hind hisoblari, ularning ishlatilishi, sonlarni ko'paytirish, bo'lish, qo'shish va ayirishning oson yo'llarini ko'rsatdi. Uning arifmetikasi matematika va sanoq tartibi tarixida yangi bir davrni ochdi.

Sharq uyg'onish davrining vakillaridan yana biri, yirik faylasuf va alloma **Abu Nosir Forobiy (879-950)**dir. U Sirdaryo bo'yidagi Forob qishlog'ida tug'ilgan. Forobiy ko'plab fan sohalarini bilan shug'ullandi. Falsafa, psixologiya, musiqa, matematikaga oid ko'plab asarlar yaratgan. Uning ta'lim-tarbiyaga oid asarlari: «Yoshlarning aqli haqida kitob», «Ta'limning kelib chiqishi va tasnifi», «Baxt-saodatga erishuv haqida risola», «Fazilatli xulqlar» va boshqalar.

Forobiy o'z qarashlarida insonlarga doimiy ta'lim va tarbiya berish lozimligini ta'kidlagan. U o'z falsafiy qarashlarida insonparvarlik g'oyalari ilgari suradi. O'zi madrasalarda dars beradi. O'z asarlarida fanlarning tasnifini beradi.

Forobiy asarlarida axloq tarbiyasiga alohida ahamiyat beradi. «Fozil odamlar shahri» asarida insonni barkamol bo'lishi uchun avvalo yuksak axloqli bo'lishi lozimligini o'qitadi.

Insonga, ayniqsa, o'quv rahbarlarga xos bo'lgan asosiy sifatlarni ta'riflab beradi. Axloqni ezgu va yomon sifatlarga ajratadi. Inson doimo baxtga intilishi kerak. Allomaning inson kamolotiga oid g'oyalari hozirda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Hadis ilmi rivojida al-Buxoriy va at-Termizilarning o'rni

Hadis (arabcha - «rivoyat» «naql» «axborot etkazish» ma'nolarini bildiradi) - islom dinida Qur'ondan keyingi muqaddas manba bo'lib, Muhammad payg'ambar biror gapni aytdan yoki biror ishni qilgan bo'lsa, yoxud boshqalarning o'zlariga qilayotgan biror ishni ko'rib uni man etmagan bo'lsa, shu uch xolatning har biri sunnat hisoblanadi. Shular haqida rivoyatlar hadis deb ataladi.

Hadis ilmi bilan shug'ullanish asosan VIII asrning 2-yarmidan boshlangan. Dastlab hadislar yozilmay yod olingan, lekin uni yod bilganlar kamayib borgach, ularni yozishga zarurat tug'ilgan. Bu ishlarni boshida xalifa Umar turgan.

Hadislarda ta'lim - tarbiya, odob - axloq haqidagi fikrlar juda ko'plab uchraydi. Arablar bosqinidan so'ng Movarounnahrda machitlar barpo etildi, machitlar huzurida esa maktablar ochildi. Bu maktablarda o'gil bolalarga Qur'oni Karimdan saboq berishga farmoyish berildi. Machit imomlari bolalarni o'qitishardi. Maktablarda arab tili muhim fan sifatida o'qitilgan.

8-9 VIII-IX asrlar hadis ilmi uchun "oltin davr" hisoblanadi. Hadislar o'rganilib, tahlil etilib, ishonchlilari yig'ila boshlanadi. Eng nufuzli 6 ta ishonchli tuplamni yaratgan muhaddislar bizning vatandoshlarimizdir. Bular al-Buxoriy, al-Xalloy, at-Termiziy, Sulaymon Sijistoniyy, an-Naso'iy, ibn Mojjalardir. Bular yaratgan 6 ta kitob "Sunnan" va "As Sahih" nomli to'plamlar bo'lib, ular ishonchli to'plamlar sifatida tan olingan.

Hadis ta'lif etishda asosan uch yo'nalish paydo bo'lgan:

1. Musnad yo'nalish, turli mavzudagi hadislar alifbo tarzida joylashtirilgan (Abdulloh ibn Muso, Imom Ahmad ibn Hanbal).
2. Sahih (ishonchli) - yo'nalish to'g'ri, ishonchli hadislar kiritilgan. Bunga Imom al-Buxoriy asos solgan.

3. Sunnan yo'nalishi to'g'ri hadislar bilan birga "zaif" hadislar ham kiritilgan (Abu Dovud, at-Termiziy, an-Naso'iy, ibn Mojjalar shu yo'nalishda hadis to'plaganlar).

Hadis ilmi rivojida al-Buxoriy va Imom at-Termiziylarning o'rni nihoyatda kattadir.

Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (810-870) hadis ilmida "Amir ul-mo'minin", "Imom al-muhaddisiyn" degan sharaflari nomga sazovor bo'lgan.

Balx, Basra, Bog'dod, Damashq, Misr, Makka va Madina shaharlaridagi hadischilardan ta'lim oladi. 6 yil Hijozda qolib hadis ilmidan ta'lim oladi, mashhur olimlardan fiqh ilmini o'rganadi, o'zi ham talabalarga dars beradi.

Al-Buxoriyning zehni juda o'tkir bo'lgan. Uning yozishicha 100 ming sahih va 200 ming g'ayri sahih hadisni yod bilgan. U 1080 ta muhaddisidan hadis eshitgan, undan esa 90 ming kishi ishonarli hadislarni eshitgan.

Buxoriydan boy ilmiy va ijodiy meros qolgan. Uning "Al-Jome' as-sahih", "Al adab al-mufrad", "At -Tarix al-kibor", "At-Tarix as-sag'iyri", "Al-Qiroatu xalfal Imom", "O'rta tarix", "Katta to'plam", "Xadya kitobi" nomli asarlar qolgan. Bulardan "Al-Jome' as-sahih" eng mashhur bo'lib, unga 600 ming hadisdan 7275 ta eng sahih hadislar kiritilgan.

Al-Buxoriy Hadislaridan namunalar:

«Inson o'z ota-onasiga itoatkor va mehribon bo'lsin, deb vasiyat qildik»

«Odam qiladigan gunohi azimlardan biri- ota-onasini haqorat qilmoqdir»

«Birovning ota-onasini so'kkan odam o'z ota-onasini haqorat qilgan bo'lur»

«Qarindoshlariga oqibatsiz odam jannatga kirmag'aydir»

«Shirin so'z- sadaqadir»

«Badgumon bo'lmanglar, badgumonlik- eng yolg'on so'zdir. Gap poylamanglar, tirnoq ostidan kir qidirmanglar, bir-birlaringiz bilan bahslashmanglar. Bir-biringizma hasad qilmanglar, bir-birovlaringizni yomon ko'rmanglar., arazlashmanglar. Aka-uka tutinib, Ollohning (solih) bandalari bo'linglar»

«Munofiqni quyidagi uch belgisiga ko'ra bilib olmoq mumkin: yolg'on gaping'ay, va'daga vafu qilmag'ay va omonatga xiyonat qilg'ay»¹.

¹ Al-Buxoriy. Hadis. Al-jomi' as-sahih. T., «Qomuslar» bosh tahririyati. 4-jild, 1992 y, 77-141 bb.

«Bir soatgina ilm o'rganish bir kechalik ibodatdan yaxshi, bir kunlik dars esa uch oy tutilgan ro'zadan afzaldir»

«Yoshlikda olingan bilim toshga o'yilgan naqsh kabidur»

Ilm ibodatdan afzaldir, taqvo dinni tutib turuvchi (ustun)dir»

Mashhur muhaddislardan yana biri **Abu Iso at - Termiziy** (824-892) yoshligidan hadis ilmiga qiziqadi. U 850 yildan sayohatga chiqib, Makka, Madina, Iroq, Xurosonda bo'ladi, ilmi hadis, fiqh, qiroat, tarixni o'rganadi. Ko'plab hadislar to'playdi, al-Buxoriyga shogird bo'ladi. Uning mashhur asarlaridan: "Al-Jome' as-sahih" (Sunnan), "Ash - Shamoil an-Nabaviya" (Payg'ambarlarning alohida fazilatleri), "Vlilal fi-l-hadiys" (Hadislardagi illatlar va og'ishlar haqida).

At-Termiziyning «Sunnan» kitobida keltirilgan hadislardan namunalar:

«Alloh nazdida eng yaxshi do'st deb odamlarga doimo xayrli ishlarni qilib yuruvchi kishiga aytiladi»

«Alloh nazdida eng yaxshi qo'shni o'z qo'shnilariga yaxshilik qilg'uvchisidir»

«Ikki narsa borkim, ko'pchilik ularni qadriga etmaydi: biri-sog'liq, ikkinchisi- bo'sh vaqt»

«Chinakam sabr-toqatli deb musulmon kishining musibat yuz bergandagi chidamliligiga aytiladi»

«Haqiqiy mo'min deb xushxulq va ayoliga nisbatan xushmuomala kishiga aytiladi»

«Qarindosh-urug'lar bilan aloqani uzgan kishi jannatga dohil bo'lmas»

«Marhum otasining do'stlari bilan doimo muloqatda bo'lib turish eng olijanob ishlardandir»¹.

Yusuf xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari, uning ahamiyati

Yusuf xos Hojib XI asrda yashab ijod etgan buyuk allomadir. Uning 73 bobdan iborat «Qutadg'u bilig» (1089-1070 yil) nomli asarida so'zlash odobi, ilm o'rganishning foydasi, olimlarning jamiyatdagi o'rni mehmondorchilikda o'zini tutish, halollik, poklik, mehr-oqibat, adolat, do'stlik, rahm-shavqat, iymon, e'tiqod va qanoat shuningdek, bolaning aqliy va jismoniy tarbiyasi to'g'risida

¹ O'zbek pedagogikasi antologiyasi. Tuzuvchilar: K.Hoshimov, S.Ochil. T., «O'qituvchi», 1995 y, 91-92 bb.

qimmatli fikr-mulohazalar berilgan. Doston turkiy xalqlar adabiyotidagi ilk didaktik asardir. Undagi axloq-odob, ta'lim - tarbiya, ilm-hunar o'rganish, yoshlarni el yurt xizmatiga safarbar etish xususidagi pandlar hamon o'z qimmatini saqlab kelmoqda.

Adib o'z asarida tibbiyot, falakiyot, tarix, geografiya, riyoziyot, handasa, falsafa, adabiyot, ta'lim-tarbiya, fiqhga oid fikrlarni hayon etib, faylasuf va qomusiy olim sifatida o'zini namoyon etdi. U turli kasb egalarining kasb-koriga oid talablar va jamiyatning axloqiy tamoyillarini tarannum etish bilan ta'lim-tarbiya sohasida o'ziga xos uslubni yaratdi. «Qutadg'u bilig»ning mazmuniga e'tibor bersak, unda quyidagi g'oyalarni uchratamiz:

Kuntug'di nomli Elig adolat bilan hukmronlik qiladi, u o'z davlatini aql-zakovat, bilimga tayanib idora etadi. Aqlli Oyto'ldi unga vazirlik qiladi. U xastalanib, o'limi oldidan o'g'li O'g'dulmishga pand -- nasihatlar qiladi. O'g'dulmish otasi o'rniga Eligning xizmatiga kiradi, o'zining aql-zakovati, bilimi, xulq-atvori bilan Eligning, xalqning e'tiborini qozonadi. Asarda Kuntug'di bilan O'g'dulmishlarning monologi beriladi. Elig: otang o'lganda sen yosh bola eding, ammo o'zingdagi buncha san'at-hunarlarga qanday erishding, deganda u:

- Ey Elig, otaning olqishi o'g'ilga etib turadi, otam menga ko'p ezgu duolar aytgan edi. Shulardan madad oldim va ular o'z kuchini ko'rsatdi, deb javob bergan edi.

Kuntug'di davlat ishlariga yordam bera oladigan kishi topishni buyurganda O'g'dulmish O'zg'urmish degan zukko, aqlli qarindoshi borligini aytadi. Elig O'zg'urmish bilan uchrashadi. Ana shu to'rt qahramonning suhbatlari, munozaralari asosida adibning g'oya va fikrlari bayon etiladi.

«Qutadg'u bilig» - «baxt-saodatga eltuvchi bilim», «ta'lim» degan ma'noni bildiradi. Asarning boshidan oxirigacha komil inson tarbiyasi haqidagi fikrlar yuritiladi. Unda ta'kidlanishicha dastavval tarbiyaning boshi oiladan boshlanadi. Bunda ota-ona bilan bolaning munosabatlari muhim o'rin egallaydi.

Ota-onaning bola tarbiyasidagi e'tiborsizligini adib quyidagi misralarda bayon etgan edi:

Kimning o'gil-qizi erka bo'lsa,

Unga shu kishining o'zi mungli bo'lib yig'laydi.

Ota bolani kichikligidan bebosh qilib qo'ysa,

Bolada gunoh yo'q, barcha jafo otaning o'zidan.

O'g'il-qizning xulqi - atvori yaramas bo'lsa,

Bu yaramas ishni ota qilgan bo'ladi undan boshqa emas.

Ota onaga ko'rsatilgan to'g'ri yo'llardan biri bilimdonlikdir. Bilimdonlik kishini har qanday noloyiq ishlardan saqlaydi. Bilimdon inson ko'p fanlardan xabardor bo'ladi. U yer-osmon sirlarini o'rganishga qodirdir.

Donolik yo'li bilim olish, turli sohadagi ma'lumotlarni o'rganishdir. Bilimga erishib dono bo'lganlarning elga ham nafi ko'p tegadi. Tug'ilgan payti o'quvi bo'lmasa, uning tilaklari ham amalga oshmaydi.

Agar bola kichikligidan bilim o'rgansa, uning idroki ham yaxshi bo'ladi, zakovati ortadi. Lekin bilim bilan o'quv-idrok bir xil narsa emas.

O'quv-idrok kishi uchun kishanday gap. U yomon va yaramas ishlarni yaqin yo'latmaydi.

Yusuf xos Hojib inson o'z bilimi bilan ulug'ligini qayta-qayta ta'kidlaydi: «Odamzod naslining ulug'ligi bilimdan. U aql-idrok tufayli ne-ne tugunlarni yechishga qodir. Uquv-idrok va bilim egasi bo'lgan har qanday odam sharaflidir.

Bilimni buyuk qil, uquvni ulug',
Shu ikkov ulug'lar kishini to'liq.
Uquv qayda bo'lsa, ulug'lik bo'lar,
Bilim kimda bo'lsa, buyuklik olar»¹

U yana shunday yozadi: «Uquv-idrok qorong'i tundagi mash'alga o'xshaydi. Bilim esa o'sha mash'aldan taratayotgan nurga qiyos. U kishini yoritadi, unga ro'shnoqlik beradi.

Uquv qut beradi, bilim- sharaf-shon,
Shu ikkov tufayli ulug'dir inson»².

Yusuf xos Hojib tilni bilishni muomala mansabi deb hisoblaydi. Uning nazarida faqat ikki toifa odam undan foyalana olmaydi, birinchisi tug'ma soqovlar, keyingisi esa bilimsiz kishilar. Bilimning so'zi oqib to'rgan suv kabidir.

Yusuf xos Hojib insonni ko'p so'zlashini odobsizlik va tarbiyasizlik alomati, deb hisoblaydi.

Ortiq so'zda aslo bo'larmi foyda.
Ziyondan bo'lak yo'q so'z ortiq joyda¹.

¹ Yusuf xos Hojib. Qutadg'u bilig. T., «Yulduzcha», 1990y, 11 b.

² O'sha joydan, 17 b.

Yusuf xos Hojib axloq-odobga doir ta'limotni nasihatnomalari orqali bayon etgan: Mehribon kishi nima deydi, eshitgin, insonlikning bosh belgisi mehribonlikdir. Kishilarning eng samimiysi mehribon kishilardir.

U insonlarni doimo mehr ko'rsatishga chaqiradi:

Elga naf keltirgin, mungliga yara,

Qardoshga ko'ngil ber, ko'ngliga qara.

Yetim, tul, beva, ko'r, cho'loq yoki shol-

Holidan hamisha borib xabar ol².

Adib shunda nasihatlar beradi: zolimlik va zo'ravonlik o'rniga yaxshilik qil, qo'lingla in'om qilib, tilingla shirin so'zlab, xalqingni xursand qil. Ey saxovatli ulus, baxil bo'lma, bu odatdan, saxovatli degan nom hech o'lmaydi mangu qoladi. Adolat qil, qat'iy bo'l, zulmga yo'l berma. Tangrining toatini qil. Sabr qilgan odam tilagiga etadi, sabr bilan turgan kishi oqqush tutadi. Menga senga so'zlaganlarim ota vasiyatidir, sen bu so'zlarni unutma, dilinga joylab ol.

Shunday qilib Yusuf xos Hojib atoqli olim-pedagog sifatida tarbiyadan ko'zlagan maqsadni aniq ifodalagan. Tarbiya kishini ezgulikka o'rgatmog'i kerak. Ezguning har ishi chiroyli, har bir qadami go'zal. Ezgulik aslo qarimaydi. Yomon yuzga kirsam ham ezgulik qila olmaydi. Ezgu har kuni yangidan yangi tilak-istaklarga erishaveradi.

Beruniyning pedagogik qarashlari

O'rta asrning buyuk qomusiy olimi bo'lgan **Abu Rayxon Beruniy** (973-1048) ham tabiiy, ham ijtimoiy fanlar rivojlanishiga katta hissa qo'shgan.

Beruniyning mashhur asarlaridan: «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» («Al-osorul boqiya an il qurun ul holiya»); «Turar joylar orasidagi oraliqni belgilash uchun joylarning chegaralarini aniqlash» («Geodeziya»); «Hindiston»; «Qimmatbaho toshlarni bilish haqida to'plam» («Mineralogiya»); «Kitob as-Saydona» («Tibbiyotda dorishunoslik»); «Yulduzshunoslikda bosh-lang'ich ma'lumotlarni anglash»; «Qonuni Mas'udiy» kabilardir.

Uning turli hajmdagi 150 ta asarlari hozirgi kunda aniqlangan, lekin shulardan 30 tasigina bizgacha yetib kelgan. Ulug' olimning

¹ Yusuf xos Hojib. Qutadg'u bilig. T., «Yulduzcha», 1990y, 12 b.

² O'sha joydan, 69 b.

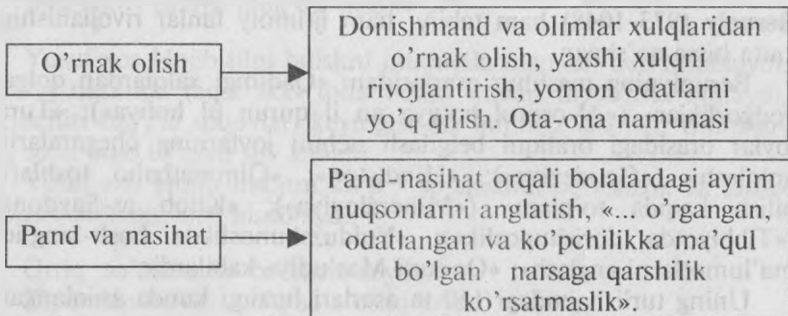
turli fanlarga doir asarlari orasida ijtimoiy ta'limotlari, dunyo-qarashi ifodalangan asarlari alohida o'rin tutadi. Masalan, «Kitob fi axborotil mubayyizot vilqaromita» («Oq kiyimliklar va karamatiylar xabarlarini haqida kitob»), «Kitobul maqolot val-arz vad-diyonot» («Maqolalar, e'tiqodlar va dinlar haqida kitob»), «Geodeziya», «Mineralogiya» nomlari bilan tarjima qilingan asarlari ham ana shular jumlasidandir.

Olim «Mineralogiya» nomli asarida inson yer yuzidagi barcha mavjudotlarga qaraganda mas'uliyatliroq vazifalarni bajarishi kerakligini quyidagicha ifodalaydi: «Inson tabiatning eng oliy zoti kamolotidir, inson zoti barcha hayvonlardan yuqori turadi... Insonga katta sharaf ko'rsatilgan — unga aql-zakovat va kuch armug'on etilgan. Shu sababdan, insonning ma'naviy qiyofasi uning oldiga qo'yilgan vazifalarga mos bo'lishi uchun u yuksak axloqli, bilimli, ma'rifatli bulmog'i darkor»¹.

Beruniy o'z asarlarida ta'limning ko'rsatmali, izchil, maqsadga muvofiq bo'lishi kerakligini, shaxsning barkamolligi, kishilar o'rtasidagi ijobiy axloqiy munosabatlar va olijanoblik kabi yuksak fazilatlarining mohiyatini asoslab bergan;

Beruniy ilm-fanning muxlisi va buyuk homiysi sifatida mamlakatning obodonchiligi ilm-fanning gullashiga bog'liq, odamlarning baxti esa uning ma'rifatida deb bilgan. Ma'rifat dushmanlariga, yomon urf-odatlariga, adolatsizlikka qarshi bo'lgan. Inson kamoloti o'tmishdagi faylasuf-mutafakkirlar tomonidan ifodalangan bo'lsada, Beruniy uni yanada rivojlantirgan va to'g'ri asoslagan.

Beruniy tavsifi bo'yicha bolalarni kuyidagi tarbiya usullari orqali komillikka erishtirish mumkin:

¹ O.Hasanboyeva, J.Hasanboyev, H.Homidov. Pedagogika tarixi. T., «O'qituvchi», 1997 y. 47 b.

Olimning fikricha **axloqiylik** komillikning eng muhim mezonidir. Lekin bu xislat **odamlarga** tarkib topmaydi. U kishilarning o'zaro muloqoti, ijtimoiy muhit- jamiyat taraqqiyoti jarayonida tarkib topadi.

U «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida shunday yozadi: «Yaxshilik hislatlari: taqvodorlik, to'g'rilik, odillik, insof, kamtarlik, lutf, sobitqadamlik, ehtiyotkorlik, saxiylik, shirinsuxanlik, siyosat va boshqarish ishlarida bilimdonlik, tadbirkorlik. To'g'ri taxmin qila bilish va bulardan boshqa aqlga sig'maydigan, kishi bayon etib tugata olmaydigan (yaxshi) sifatlardan iboratdir»¹.

Yomon illatlarga esa hasadgo'ylik, baxillik, o'z manfaatini ko'zlash, mansabparastlik kabilarni kiritadi. U insonning ma'naviy qiyofasidagi barcha axloqiy hislatlarni yaxshi va yomonga bo'ladi.

Beruniyning pedagogik ijodida inson va uning baxt-saodati, ta'lim-tarbiyasi, kamoloti bosh masala bo'lgan.

Beruniyning didaktik qarashlari. Beruniy ilmi va ilm ahllarini ulug'laydi, insonlarni ham shunga chaqiradi. Barcha illatlarning asosiy sababi ilmsizlikda deb biladi. U o'zining «Hindiston» asarida jamiyat taraqqiyotining ilmga bog'liqligini shunday tushuntiradi: «Ilmlar ko'pdir. Ular zamoni iqbolligini bo'lib, turli fikr va xotiralar ularga qo'shilib borsa, ko'payadi. Odamlarning ilmga rag'bat qilishi, ilmlarni va ilm ahllarini hurmatlashi o'sha iqbolning belgisidir. (Ayniqsa) hukmron kishilarning ilm ahlini hurmat qilishi turli ilmlarning ko'payishiga sababa bo'ladi... Hukmronning ilm ahlini ko'proq maqtab, ulardan xursand bo'lishi ham ilmlarning ko'payishiga sabab bo'ladi»².

Beruniy ilmlar insonning ehtiyojidan paydo bo'lgan deb hisoblaydi. «Ularni kishining turmushi uchun bo'lgan ehtiyojlari dunyoga keltirdi. Shunga muvofiq tarzda fan tarmoq otdi. Fanlarning foydasi- ular yordamida oltin va kumush to'plash emas, balki kerakli narsalar hosil qilishdir»³, - deb yozadi u «Geodeziya» asarida va fanlarni quyidagicha ta'riflaydi: «**Musiq**a- insonga kuchli ta'sir etib, yoqimli kayfiyat bag'ishlaydi: **til** - nutqning tarozisi va muomala qurolidir: **geodeziya** - harakatsiz yulduz va quyosh orqali shaharlarning joylashishini mukammal o'rgatadi; **geologiya**, **geografiya** va **gidrologiya** - yer haqidagi fanlardir; **geometriya** - jismlarning shakllarini **falakiyot** - koinot sirlarini,

¹ Beruniy. Tanlangan asarlar, 1-jild, T., 1968 y, 40 b.

² O'sha asar, 2-jild, T., 1965 y.125 b.

³ Beruniy. Tanlangan asarlar. 3-jild, T., 1966 y, 40 b.

mineralogiya- javohir va la'llapni o'rgatadi; **dorishunoslik**- tibbiyot ilmlaridan xabardor qiladi. Beruniy fanlarni ta'riflash bilan birga ularni o'qitish usullarini ham bayon etgan. O'quvchiga bilim berishda:

- o'quvchini zeriktirmaslik;
- bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o'ragatvermaslik;
- uzviylik, izchillikka rioya qilish; mavzularni qiziqarli, asosan, ko'rgazmali bayon etish.

Beruniy ilmni quyidagi uch yo'l bilan hosil bo'lishini alohida uqtirgan:

1. Har bir ilm va san'atning borib taqaladigan boshlanish joyi bor. Shuni to'g'ri boshlash zarur.

2. Ilm boshlanish joyiga yaqinlashgan sari to o'ziga borib etguncha soddalashtirib borish.

3. Ilm o'rganish vaqt va sabrni talab etadi. Shoshilish kerak emas.

Beruniy ilm ahlini hurmat qilinsagina, ilmlar yanada rivojlanib ketishini qayta -qayta uqtirgan edi. O'zi esa juda ko'p olim va podshohlarga saboq ham bergan. Beruniyning tolmas zakovatidan Sulton Mas'ud ham bahra olgan, ya'ni undan falakiyotshunoslik ilmni o'rgangan, Beruniy tahlilidagi darsliklar g'oyat tushunarli, sodda bo'lib, ilmga cheksiz muhabbat uyg'otgan.

Beruniyning pedagogik qarashlari faqat o'z zamonasida emas, hozirgi ta'lim-tarbiya ishlarini takomillashtirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Abu Ali ibn Sinoning pedagogik qarashlari

Sharqda «Shayx ar-Rais» nomi bilan mashhur bo'lgan allomalardan biri, o'rta asr buyuk mutafakkiri **Abu Ali ibn Sino (980-1037) dir**. U qomusy olim sifatida matematika, astronomiya, fizika, kimyo, biologiya, tibbiyot, dorishunoslik, ruhshunoslik, fiziologiya, falsafa, filologiya, mantiq, ta'lim-tarbiya sohalarida ijod etib, dunyoga mashhur yirik asarlarini meros qilib qoldirdi.

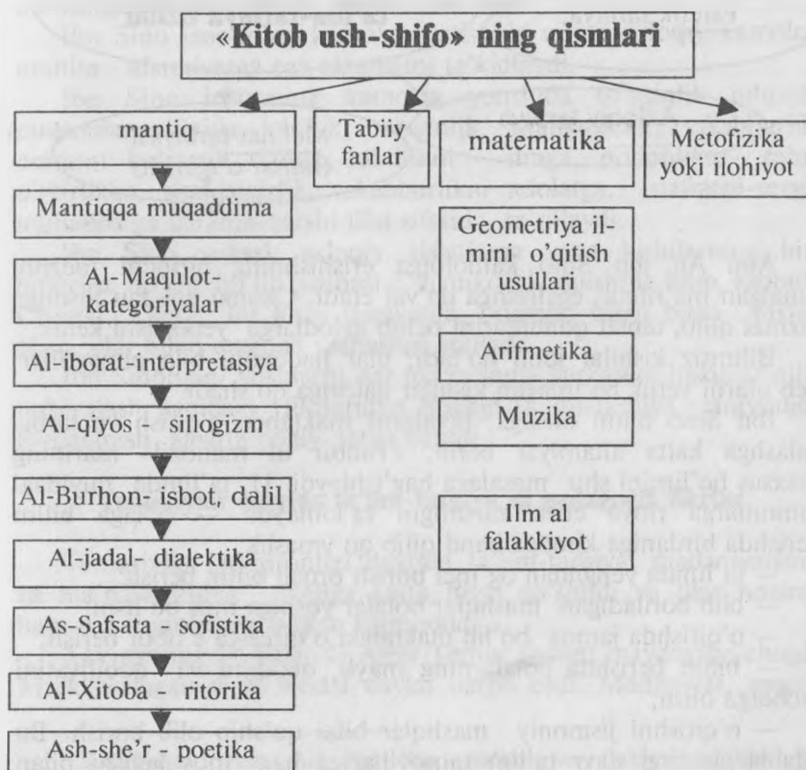
Abu Ali ibn Sino Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ildi. Keyinroq uning oilasi Buxoroga ko'chib o'tdi. Abu Ali ibn Sino o'zi mustaqil holda barcha fanlar bilan shug'ullana boshladi. U ayniqsa tib ilmni chuqur egallab oldi, bu sohada unga Buxorolik Abu Mansur Qamariy ta'lim berdi. Ibn Sino so'ngra falsafani o'rganishga kirishdi.

X asr boshlariga kelib, ibn Sino Xorazmga - Urganchga ko'chib o'tdi. Xorazmda u bir qator olimlar bilan hamkorlikda Abu

Rayhon Beruniy boshqarayotgan «Ma'mun akademiyasi»da ilmiy ish bilan shug'ullana boshlaydi. Xorazmda o'zining yirik asarlari-«Tib qonunlari», «Ash-Shifo» kitoblari ustida ish olib bordi.

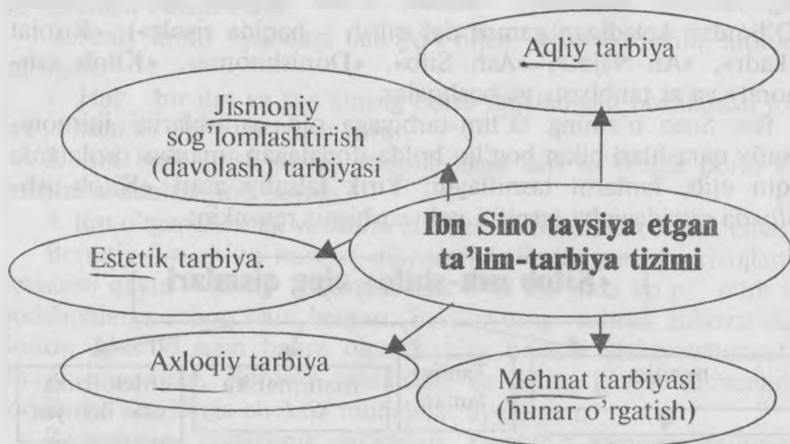
Ibn Sino 450 dan ortiq ilmiy asarlar yaratgan. Jumladan: «Al-Qonun», «Xayy ibn Yaqzon», «Risolat at-tayr», «Risolat fi-l-ishq» («Ishq haqida risola»), «Risolat fi mohiyat as-salot» («Nomozning mohiyati haqida risola»), «Kitob fi ma'no ziyorat» («Ziyorat qilishning ma'nosi haqida»), «Risolat fi-daf al-gam min al mivt» («O'limdan keladigan gamni daf qilish haqida risola»), «Risolat al-kadr», «An-Najot», «Ash Sifo», «Donishnoma», «Kitob ash-ishorat» va at tanbixot» va boshqalar.

Ibn Sino o'zining ta'lim-tarbiyaga oid qarashlarini ijtimoiy-falsafiy qarashlari bilan bog'liq holda ifodalagan, maxsus risolalarda talqin etib, fanlarni tasniflaydi. Yirik falsafiy asari «Kitob-ush-shifo»da quyidagicha tasnifni uchratishimiz mumkin:

Kitobning tabiiy fanlar qismi 8 bobdan iborat bo'lib, bunda falsafaning asosiy qismi bo'lgan tabiatdagi hodisalarni, ya'ni osmon va olam, borliq va buzilish, ta'sir va ta'sirlanish, jon haqida, o'simliklar, hayvonlar to'g'risidagi ilmiy fikrlar asoslab berilgan.

Tavsiya qilgan ta'lim va tarbiya tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Abu Ali ibn Sino kamolotga erishishning birinchi mezonini sanalgan ma'rifatni egallashga da'vat etadi. Chunki ilm-fan insonga xizmat qilib, tabiat qonunlarini ochib avlodlarga yetkazishi kerak.

Bilimsiz kishilar johil bo'ladi, ular haqiqatni bila olmaydilar, deb ularni yetuk bo'lmagan kishilar qatoriga qo'shadi.

Ibn Sino bilim olishga, bolalarni maktabda o'qitish va tarbiyalashga katta ahamiyat berib, «Tadbir ul manozil» asarining maxsus bo'limini shu masalaga bag'ishlaydi. U ta'limda quyidagi tomonlarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi: — bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik;

- ta'limda yengildan og'irga borish orqali bilim berish;
- olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi;
- o'qitishda jamoa bo'lib maktabda o'qitishga e'tibor berish;
- bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi va qobiliyatini inobatga olish;

- o'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish. Bu talablar hozirgi davr ta'lim tamoyillariga ham mos kelishi bilan qimmatlidir.

Talabaga bilim berish o'qituvchining mas'uliyatli burchidir. Shunga ko'ra ibn Sino o'qituvchining qanday bo'lishi kerakligi haqida fikr yuritar ekan shunday yo'l-yo'riqlar beradi. Bular quyidagilardan iboratdir:

1. bolalar bilan muomalada bosiq, jiddiy bo'lish;
2. berilayotgan bilimning talabalar qanday o'zlashtirib olayotganiga e'tibor berish;
3. ta'limda turli metod va shakllardan foydalanishi;
4. talabaning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini bilishi;
5. fanga qiziqтира olishi;
6. berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olish;
7. bilimlarni talabalarga tushunarli, uning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda berishi;
8. har bir so'zning bolalar hissiyotini uyg'otish darajasida bo'lishiga erishishi zarur¹, deydi olim.

Ibn Sino insonning kamolga yetishida uning axloqiy kamoloti muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Ibn Sino insonning kamolga yetishida to'sqinlik qiluvchi nuqsonlar sifatida johillik, nodonlik, shafqatsizlik, takabburlik, nafratni ko'rsatib o'tadi. Johillikni - ilmga, nodonlikni- zehni o'tkirlikka, shafqatsizlik, takabburlikni adolatga, nafratni-sevgi-muhabbatga qarama-qarshi illat sifatida ta'riflaydi.

Ibn Sino yuksak axloqiy xislatlarga yana kishilarning bir-birlariga do'st bo'lib yashashi, hamkorlik qilishini ham kiritadi. Chunki har bir kishi jamiyatda, odamlar bilan birga yashar ekan, ular bilan dustona yashashga intiladi.

Ibn Sinoning yoshlarni har tomonlama barkamol insonlar qilib tarbiyalash haqidagi fikrlaridan hozirgi ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish albatta ijobiy natija beradi.

Temuriylar davrida ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar

Temuriylar hukmronligi davrida ta'lim-tarbiya, madaniyatimiz va ma'naviyatimiz rivojiga katta hissa qo'shildi va ular hozirda ham o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

XIV asrning 50 yillarida Amir Temur siyosat maydoniga chiqdi. Markazlashgan yirik feodal davlat barpo etdi. Madaniyat, maorif

¹ S.Rahimov. Abu Ali ibn Sino ta'lim va tarbiya haqida. T., «O'qituvchi», 1991 y, 75 b.

qaytadan yuksala boshladi. Shuning uchun XIV asrning 2-yarmi va XV asr tarixida Sharq uyg'onish davrining 2- bosqichi deb ataladi.

Temur Movorounnahrda boshqa o'lkalardan hunarmandlar, olimlar, san'atkor, muhandislarni olib keltirdi. Samarqand va Xirotda madrasalar, kutubxonalar, rasadxonalar qurildi. Tibbiyot, riyoziyot, falakkiyot, geografiya, tarix, adabiyot, falsafa, tarbiyashunoslikka oid ajoyib asarlar yaratildi.

Temurdan so'ng temuriylar davrida mamlakat Movorounnahr va Xuroson davlatlariga ajralgan holda boshqarildi. Samarqand va Xirotda madaniyati, ilm - fan markaziga aylandi. Shohizinda, Go'riamir, Bibixonim masjidi, Registon maydoni, qator bog'lar va boshqalar barpo etildi.

Ulug'bek zamoniga kelib esa matematika, astronomiya fanlari rivojlandi. Tibbiyot, tarix, adabiyot va diniy bilimlarga e'tibor berildi. Buxoro, Samarqand, Gijduvonda madrasalar qurildi.

Bu davrda adabiyot sohasida Atoiy, Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Durbek, Lutfiylarning qimmatli asarlari yaratildi.

Samarqandda Qozizoda Rumiy, Mansur Koshiy, Xirotda esa Navoiy, Jomiy, Behzod, tarixchi Xondamir, xattot Sulton Ali Mashhadiy va boshqalar ijodi gulladi.

Ali Qushchi astronomiyaga oid "Risolai dar falakkiyot" asarini yozib, unda geometrik bilim asoslari, tibbiyot fanlari va boshqa sohalarga oid boshlang'ich bilimlarni bayon etdi.

XV asrda tarix fani rivoj topdi, Xofizu Abru "Zubdan tavorix" (Tarixning qaymog'i) kitobini yozib, unda 1427 yilgacha bo'lgan voqealarni bayon etdi. Abdurazzoq Samarqandiy buni davom ettirib, "Ikki saodatli yulduzning chiqish joyi va ikki dengizning qo'shilish joyi" asarida 1471 yilgacha voqealarni bayon etdi. "Ravzatus safo" asarini yozgan Mirxond, "Habibus siyar" asarini yozgan Xondamir asarlarining bir qismi Sulton Husayn hukmronlik qilgan davrga bag'ishlandi.

Shu asarlarda qator ilm maskanlari: Shayboniyxon madrasasi, Abdurahim Sadr madrasasi, Mirarab madrasasi, masjidi Kalon va boshqalar qurildi.

Xususiy maktablar yuzaga keldi, uyda muallim yollab o'qitish odat tusiga kirdi. Shahar, qishloq, ovullarda ochilgan maktablarda o'qitish 6 yoshdan boshlandi. Bolalar maktabda alifbe o'rganar, ayrim harflarni chizishni mashq qilar edilar. O'quvchilar maktablarda savod chiqargacha madrasaga kirib diniy va dunyoviy fanlardan bilim olardilar.

Amir Temur Ko'ragon ibn Amir Tarag'ay (1336-1405). Temur shaxsi masalasi uzoq yillar davomida man qilinganligi natijasida

nafaqat Temur tarixi, balki Markaziy Osiyoning XIV-XV asrlardagi tarixi, madaniyati deyarli o'rganilmay qolgan edi. Bu haqda Prezidentimiz I.A.Karimov shunday yozadi:

"Amir Temur nomi tariximiz sahifalarida qora bo'yoq, bilan o'chirildi, unutishga mahkum etildi. Maqsad xalqimizning (ongidan) yuragidan milliy ong, milliy g'urur tuyg'usini yo'qotish, uni qaramlikka, tobelikka ko'ndirish edi. Lekin o'zbek xalqi o'z ajdodlarini, o'z bahodirlarini unutmadi, hamisha yuragida, qalb turida saqladi"¹. Mustaqilligimizdan so'ng esa o'z milliy qadriyatlarimizni, tariximizni haqqoniy o'rganish imkoniyatiga ega bo'ldik.

Yurtboshimiz Amir Temur hayoti, faoliyati, qoldirgan buyuk merosiga katta e'tibor berdi. "Istiqlol va ma'naviyat" asarida Temurning yoshlikdan mard, dovyurak, mag'rur, o'tkir zehn va aql egasi bo'lganligi, Qur'onga amal qilib yashaganligini ta'kidlab o'tadi.

Prezidentimiz "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" asarida ham Amir Temur qoldirgan katta meros haqida yozadi:

"Amir Temur kim edi? U birinchi navbatda ulug' bunyodkor shaxs edi. Samarqanddagi obidalar, Shaxrisabzdagi yodgorliklarni kim qurdi? Turkistondagi Yassaviy maqbarasini kim tikladi? Kim "Kuch - adolatdadir" degan olamshumul, teran xikmatni o'z faoliyatiga asosiy tamoyil qilib oldi?"². Yurtboshimiz Temur va Temuriylarning biz uchun qoldirgan meroslarini yuksak qadrladi va baholadi.

Temurning qanchalik buyuk zot bo'lganligini uning nomiga qo'shilgan unvonlardan ham ko'rish mumkin. Uning ismiga "Ko'ragon" (xon kuyovi yoki kurkam, tozaurug'dan), "Soxibqiron" (yulduz burjlarining baxtli kelishi (kiron)da tug'ilgan farzand) Iskandar, Muhammad payg'ambar, Temur), "Qutbiddin" (zamona peshvosi), "Abulmansur" (zafarmand, g'alaba qozonuvchi) kabi unvonlar qo'shilib ulug'langan.

Temur din arboblari, olimlarni, ilmni va ilm ahlini hurmatlovchi shaxs bo'lgan. Temur tuzuklarida shunday yoziladi:

"Har bir shaharda masjidlar, madrasalar, xonaqalar qurishni buyurdim.

Musulmonlarga diniy masalalarda ta'lim berib, shariat aqidalari va islom dini ilmlari: tavsir, hadis, fiqhdan dars bersinlar deb, har bir shaharga olimlar va mudarrislar tayin qildim"³.

¹ I.A.Karimov. Istiqlol va ma'naviyat. T., «O'zbekiston». 1994 y, b.

² I.A.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., «Sharq», 1998 y, 16 b.

³ Temur tuzuklari. B.Ahmedov tahririda. T., 1991 y, 58 b.

Amir Temur odob, axloq iymon - e'tiqod, tarbiya sohasida o'zi yuksaklikka, mukammallikka erishgan insonlardan bo'lgan. Bunga ishonch hosil qilish uchun sohibqiron haqidagi asarlar, uning o'zi yaratgan tuzuklar va o'g'itlarni ko'rish kifoya.

Temur o'g'itlarini mohiyat va mazmuniga qarab uyidagi guruhlariga ajratish mumkin: a) din va shariat, b) davlat va uni idora etish, v) kengash o'tkazish, g) podsho va vazirlar. Uning odob-axloqqa oid o'g'itlarini quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

- adolat va adolatsizlik;
- do'st va dushmanlik;
- muomala va shirinsuxanlik;
- so'z va ishning birligi;
- botirlik va qo'rqqoqlik.

Amir Temurning o'g'itlari odob-axloq borasida dastur bo'la oladi. Buni katta tarbiyaviy kuchga ega bo'lgan pedagogika deyish mumkin.

Mirzo Ulug'bek va Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik g'oyalari

Mirzo Ulug'bek (1394-1449) O'rta Osiyo xalqlari ilm -fani va madaniyatini jahon miqyosiga olib chiqqan, millat pedagogik fikr taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan buyuk siymolardan biridir.

Yurtboshimiz I.A.Karimov Ulug'bek zimmasiga tushgan vazifa haqida yozgan edi: "Taqdir bu zotning zimmasiga behad ulkan va mashaqqatli vazifalarni yukladi. Buyuk sarkarda Amir Temur buni yod etgan saltanatning vorisi bo'lishdek mislsiz sinov aynan unga nasib etdi¹".

1411 yili 17 yoshli Ulug'bek Movarounnahr va Turkistonning hokimi etib belgilanadi. Uning tashabbusi bilan o'lkada ilm - fan, ayniqsa falakkiyot ilmi yuksala bordi. U riyoziyot fanini mukammal egallagan va ungacha hech kim unchalik tez va aniq hisoblay olmagan.

U davlatning madaniy markazlaridan Buxoro (1417), Samarqand (1420) keyinchalik Gijduvonda (1433) madrasalar qurdirdi. Bu madrasalarda mashhur olimlar, ilohiyot ilmlaridan tashqari riyoziyot, xandasa, astronomiya, tibbiyot, tarix, geografiya, ilmi aruzdan dars berishgan.

Madrasalarda mashhur, bilimli kishilar mudarrislik qildi. Yirik olimlardan Qozizoda Rumi, G'iyosiddin Jamshid ibn Mas'ud,

¹ I.A. Karimov. Istiqol va ma'naviyat. T., «O'zbekiston», 1994 y.

Mansur Koshiy, Muhammad Birjoniy, Ali Qushchi kabilar faoliyat ko'rsatdi. Madrasada Ulug'bekning o'zi ham astronomiyadan ma'ruzalar o'qigan.

Madrasa qurdirganidan 4 yil o'tgach, Obiraxmat soyining bo'yida rasadxona qurdiradi. Uning qurilishiga 5 yil ketadi. Kutubxona ochib, mashhur asarlarni yig'adi.

Madrasa bilan rasadxona o'rtasida mustahkam aloqa bor edi. Rasadxonada ishlaganlarning bir qismi madrasada mudarrislik ham qilishgan. Bu esa riyoziyot va yulduz ilmini yuksaklikka ko'tardi.

Ulug'bekning "Ziji Ulug'bek" asari juda mashhurdir. Yana riyoziyotga oid "Bir daraja sinusini aniqlash haqida risola", yulduzlarga bag'ishlangan "Risolai Ulug'bek" va tarixga oid "Tarixi arba' ulus" asarlari bor.

Ulug'bek yoshlar ta'lim - tarbiyasiga katta e'tibor beradi. Madrasalarda o'qitish tizimini jonlantiradi. O'qish muddati 15-20 yildan 8 yilga tushiradi. O'quvchilar bilan rasadxonada amaliy mashg'ulotlar o'tkazishni joriy etadi.

Ulug'bek o'qituvchi - mudarrisga katta talablar qo'yadi. Mudarrislar avalombor, o'zini tarbiyalamog'i, bilim va malakalarni egallamog'i, o'z ustida tinmay ishlashi, darslarni yuqori saviyada o'tishga ahamiyat berishi kerak. U ta'limda darsliklarning o'rnini muhim deb biladi. Shuning uchun darslik mazmuniga katta e'tibor beradi va mualliflar oldiga jiddiy talablar qo'yadi. Darslik hayot haqiqatidan uzoq bo'lmasligi, sodda, tushunarli tilda yozilishi lozim.

Ulug'bek ta'limda matematika, falakkiyot, adabiyot, tarix fanlariga katta ahamiyat beradi.

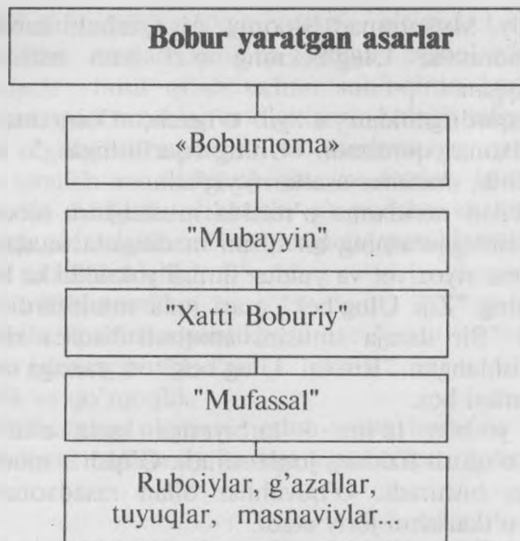
U o'z pedagogik qarashlarida bolalarning jismonan sog'lom, harbiy hunar egallagan, jasur, mard bo'lib yetishishlariga alohida e'tibor beradi. U do'stlik va birodarlikni ulug'laydi.

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) - o'zbek xalqining ilm va madaniyat xazinasiga o'lmas hissa qo'shgan mutafakkir olim, tarixchi, qonunshunos va lirik shoirdir.

Bobur ilm- fan, san'at, madaniyat va ularning sohalari bilan yaqindan tanishgan, uning ijodini asosan lirik she'rlar va adabiy - tarixiy asarlar tashkil qiladi.

"Boburnoma" qomusiy xarakterdagi asar bo'lib, unda tarix, geografiya, botanika va boshqa fan sohalariga oid ma'lumotlar berilgan.

Bobur musulmonchilik qoidalari va qonunshunoslikka bag'ishlangan "Mubayyin", arab alfavitining islohiga oid "Xatti Boburiy", aruz vazni va qofiyaga oid "Mufassal", musiqa va harbiy san'at haqidagi asarlar yaratgan.

Adib fan va maʼrifatni yuqori darajada qadrlaydi. Ilm, adabiyot, sanʼat ahlilari bilan yaqin aloqada boʻladi, ularga homiylik qiladi.

Ilm va bilimdonlikni ulugʻlaydi. U kamtarlik, oʻzini tuta bilish, ezgulik, vafodorlik, boshqalarga yaxshilik qilish sifatlarini ulugʻlab, yovuzlik, zulm, qabixlikni qoralaydi. Boburning pedagogik qarashlaridagi bosh masala Vatanga cheksiz muhabbatdir.

"Boburnoma"da oʻzbek, tojik, afgʻon, hind va boshqa xalqlarning kasb - kori, urf - odati, madaniyati, dini, adabiyoti, turmush tarzi haqida keng maʼlumotlar beriladi.

Alisher Navoiyning taʼlim-tarbiya toʻgʻrisidagi qarashlari va ularning ahamiyati

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy (1441-1501) fan va sanʼatning turli sohalari: adabiyot, tarix, til bilimlari, musiqa, hattotlik, tasviriy sanʼat, meʼmorchilik rivojlantirish bilan birga taʼlim - tarbiya takomillashishiga katta eʼtibor beradi. U oʻzining "Hamsa", "Mahbub ul qulub" kabi taʼlimiy axloqiy asarlarida, shuningdek "Munojat", "Vaqfiya", "Majolisun nafa'is", "Muhokamat ul-lugʻatayn", "Qirq hadis" kabi asarlarida tarbiyaga oid qarashlarini ifoda etadi.

Uning pedagogik qarashlari insonparvarlik gʻoyasi bilan sugʻorilgandir. U xalq baxtini orzu qiladi, xalq manfaatini oʻz manfaatidan ustun qoʻyadi:

Yuz jafo qilsa menga bir katla faryod aylamam,
Elga qilsa bir jafo yuz qatla faryod aylaram.

yoki

Odami ersang demagil odami
Onikim yo'q xalq g'amidin g'ami.

Alisher Navoiy inson kamolotida ilmning o'rnini muhim deb biladi. U ilmni insonni, xalqni nodonlik, jaholatdan qutqaruvchi omil sifatida ta'riflaydi. Ilm olishni insoniy burch deb biladi. U bilimda barcha fanlarni o'rganishni targ'ib etadi.

Navoiy ilm - fanni yuksaltirish uchun Ixlosiya madrasasini tashkil etdi, uning yonidan maktab ochib, o'z vakfidan mablag' ajratdi. Madrasada qattiq intizomga amal qilinishini nazorat qildi.

Adib ustoz - murabbiylarga ham katta talablar qo'yadi, ularni avvalo o'zlari bilimli va tarbiyali bo'lishlari lozim deydi. Shu bilan birga ustozlarning mehnatini juda qadrlaydi:

Haq yo'linda kim senga bir harf o'qitmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila¹.

Shoirning "Hamsa"sig kirgan "Xayratul abror" dostoni va "Mahbubul qulub" asarlari axloqiy - didaktik asarlardan hisoblanadi.

«Hayratul abror» muqaddima qismiga oid bir necha boblardan tashqari 20 maqolat, har bir maqolatga oid 20 she'riy hikoyadan tashkil topgan bo'lib, maqolatning har birida Navoiy o'z davri uchun zarur bo'lgan biror ijtimoiy siyosiy yoki axloqiy masalani qo'yadi, uni o'z davridagi hayotdan, ijtimoiy tabaqalarning ahvolidan kelib chiqib chuqur va atroflicha tahlil qiladi va unga insoniy munosabat bildiradi. "Hayratul abror"dagi masalalarni 3 turkumga ajratish mumkin:

1. Falsafiy masalalar.
2. Ijtimoiy - siyosiy masalalar.
3. Axloqiy - ta'limiy masalalar.

Asarning 5- maqoloti insoniy fazilatlardan biri - saxiylikka bag'ishlanadi, saxiylik qoidalarini ko'rsatib beradi. U saxiy insonni shunday ta'riflaydi: «Ey xushyor odam, sen shunday odamni saxiy deb bilki, baxt-davlat uning boshini yuqori ko'tarib, ahvoli yaxshi

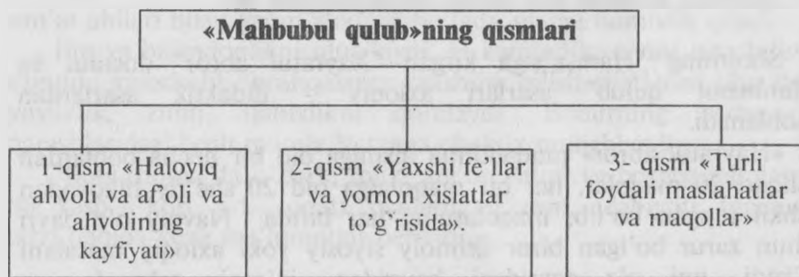
¹ Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. T., G'.G'ulom nomidagi «Adabiyot va san'at» nashriyoti. 1983 y. 98 b.

bo'lsa ham, yomon bo'lsa ham birovdan molu amal tama' qilmasa. . . u Qo'lida bor narsa bilan qo'li qisqa odamni xursand qiladi. . . birovning yarasini ko'rsa malhamini ayamaydi¹».

6- maqolat tarbiyaga bag'ishlanadi. Bolaga dastlab yaxshi ot qo'yish, so'ngra yaxshi muallimga berish, yaxshi tarbiya berishni maslahat beradi. Bolalarni esa ota - onani hurmat etishga chaqiradi:²

Boshni fido ayla ato qoshiga,
Jismni qil sadaqa ano boshiga.
Ikki jahoningga tilarsen fazo,
Hosil et ushbu ikkisidan rizo.
Tun-kuningga aylagali nur fosh,
Birisin oy ayla, birisin quyosh.

Navoiyning «Mahbul qulub» asari asosida insonparvarlik, xalqparvarlik g'oyasi yotadi. U inson haqida qayg'uradi, uning dardini chekadi. Insoniylikka yarashiqli fazilatlarini madh etadi, unga zid bo'lgan illatlarni nafratlaydi. Asar uch qismdan iborat:

1- qismda feodal jamiyatidagi turli ijtimoiy tabaqalarning jamiyatda tutgan o'rni va vazifasi haqida so'z yuritiladi. Dehqonlar va ularning mehnati ulug'lanadi.

2 - qismda odob va axloqqa oid masalalar yoritiladi. Odobli insonlar ulug'lanishi, hurmatli bo'lishi ko'rsatiladi.

3 - qismda saxiylik, oliyjanoblik, muruvvat, karam, vafo, hilm (muloyimlik) kabi insoniy xislatlar tahlil etiladi. Qator maqollar keltiriladi: «Tilga ixtiyorsiz- elga e'tiborsiz», «Bilmaganni so'rab

¹ Alisher Navoiy. Hayratul-abror. T., G'.G'ulom nomidagi «adabiyot va san'at» nashriyoti. 1989 y, 256 b.

² O'sha asardan, 76.

o'rgangan olim, orlanib so'ramagan o'ziga zolim», «Oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur»

Navoiy ilmni va ilm ahllarini ulug'laydi. Mamlakat obodonligini ta'minlashda xalq ahvolini yengillashtirishda ilm ahliga katta umid bog'laydi.

Navoiyning ta'lim-tarbiya haqidagi o'g'itlari, uning ma'rifatparvarlik g'oyalarining uzviy qismini tashkil qiladi. U butun umri davomida ilm-ma'rifatni targ'ib qiladi. Navoiy merosini chuqur o'rganish va undan ta'lim-tarbiya jarayonida keng foydalanish hozirgi kunimizning muhim talablaridan biridir.

Jadidchilik harakati namoyandalarining Turkiston maorifi rivojiga qo'shgan hissalarini

XIX asrning oxirlariga kelib O'rta Osiyo xalqlari chor xukumatining zulmidan og'ir ahvolda qolgan edi. Chor xukumati O'rta Osiyoda feodal-patriarxal tuzumini saqlab qolib, xalqni qashshoqlikda, o'ziga bo'ysingan holda saqlab qolishga harakat qiladi. U mahalliy xalqning maorifi, adabiyoti, ozodlik va erkinlik g'oyalarini ilgari surish vositalarini rivojlantirishiga to'siqlik qiladigan choralarni ko'rdi.

Xalqning ma'rifiy qashshoqligi, mavjud maktablarning inqirozi, madaniy ortga ketish - bularning hammasi endi chidab bo'lmaydigan hayot tarzi bo'lib qolgan edi. Shuning uchun mamlakatdagi ilgor, taraqqiyparvar kuchlar birlashib, islohat, o'zgarishlar qilishga kirishdilar. Ular avvalo maktab, maorifni, keyin esa ijtimoiy turmushni isloh qilish g'oyalarini ilgari surdilar. Ularni jadidlar deb atay boshladilar, chunki jadid «yangi», yangilik tarafdori ma'nosini anglatuvchi so'zdir. Jadidchilik oqimi XIX asrning 90-yillarida maydonga keldi.

Jadidlar o'rta asr o'qitish usuliga asoslangan ta'limga qarshi chiqib, yangi usulda o'qitishni, qator dunyoviy fanlarni o'quv jarayoniga kiritishni talab qildilar. Ular ilm-fan, texnika, teatr va matbuotni rivojlantirishga harakat qildilar.

Jadidchilikning asoschisi ma'rifatparvar Ismoilbek Gaspirali hisoblanadi. U o'qitishning yangi usuliga asos soldi. 1884 yili 12 bolani «usuli jadid»da o'qita boshladi. Bolalar 40 kun ichida savodini chiqarishadi. Ular uchun «Xo'jai sibyon» («Bolalar muallimi») darsligini yaratdi. 1883 yildan «Tarjimon» gazetasini chiqara boshladi.

Gaspiralinig g'oyalari ta'sirida O'rta Osiyoda ko'plab jadid ma'rifatparvarlari yetishib chiqdi.

Jadidlar xalqqa ma'rifat va madaniyat tarqatishga harakat qildilar. Buning uchun maktab va madrasalarni isloh qilish g'oyalarini targ'ib etdilar. Yangi usuldagi maktablar ochib, gazeta, jurnallar chiqardilar, teatr, kutubxonalar tashkil etdilar.

Jadidlar «Taraqqiy», «Samarqand», «Sadoi Turkiston», «Oyna», «Buxoroi Sharif» kabi gazeta jurnallar, o'z hisoblaridan darslik, o'quv qo'llanmalari nashr qildirdilar. Ko'plab teatr truppalari tashkil topdi. Dramaturgiya maydonga keldi. Publisistika rivojlandi.

Jadidlar maktab va madrasalarda diniy va dunyoviy ilmlarni birga qo'shib olib borishga harakat qilishdi.

Jadidlarning yirik vakillaridan biri **Maxmudxo'ja Behbudiydir**. U Samarqandning Baxshitepa qishlog'ida tug'ilgan. Adabiyot, Tarix, Geografiya, Islom tarixi sohaları bilan shug'ullandi va yangi usul maktablarining birinchi tashkilotchisi sifatida tan olindi. Abduqodir Shakuriy ochgan maktabga homiylik qildi. O'zbek va tojik tillarida «Bolalar kitobi», «Islomning qisqacha tarixi», «Aholi geografiasiga kirish», «Rossiyaning qisqacha geografiasiga» kabi kitoblarni yaratdi. «Behbudiy» nashriyatini tashkil etib, unda darsliklar, xaritalar bosib chiqardi. Kutubxonalar ochdi.

Dramaturgiya sohasi bilan shug'ullanib «Padarkush» drammasini yozdi. Bunda ilmsizlik, nodonlikni tanqid qildi. «Samarqand» gazetasi, «Oyna» jurnalini chiqaradi. Jadid ma'rifatparvarlaridan Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abduqodir Shakuriy, Ishoqxon Ibrat, Saidrasul Aziziy, Siddiqiy Ajziy, Abdurauf Fitrat va boshqalar ham Turkiston maorifi yuksalishi yo'lida faoliyat olib bordilar. Maktablar ochdilar, darsliklar yaratdilar, gazeta-jurnallar tashkil etib, ularda ilm-ma'rifatni targ'ib qildilar.

Munavvar Qopi Abdurashidxonov (1872-1931) Toshkent shahrida ziyoli oilasida tug'ildi. Onasi otinoyi edi. Oiladagi ilmga chanqoqlik muhiti o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Abdurashidxonov 1901 yili birinchi jadid maktabini ochishga muvaffaq bo'ldi. Yangi maktablar uchun tovush usulida «Adibi avval» (1907), «Adibi soniy» darsliklarini yozdi. 1906 yili Ismoil Obid muharrirligida «Taraqqiy» gazetasini tashkil qildi. Darsliklari qayta-qayta nashr yuzini ko'rdi.

Abdurauf Abdurahim o'g'li Fitrat (1886-1938) Buxoroda tug'ilgan. Dastlab maktabda, so'ngra Mirarab madrasasida o'qidi. U adabiyot, tarix, falsafani chuqur o'rgandi. 1909 yili «Jamiyati xayriya» ko'magida Turkiyaga o'qishga borib, 4 yil davomida ilm-

fan cho'qqilarini egallashga erishdi. U yerda «Munozara» va «Hind sayyohi qissasi» asarlarini yozdi. Bunda Buxorodagi o'quv-o'qituv ishlari, ularni tubdan o'zgartirish masalalariga e'tibor berilgan. «Rahbari najot» (1913), «Oila» (1916) asarlari, «O'quv» (1917) darsligini yozdi. 1922-23 yillarda Buxoro xalq maorifi noziri bo'lib, chet ellarga o'qishga talaba va o'quvchilar yuborishga rahbarlik qildi. 1923-24 yillarda Moskva va Leningrad (Peterburg)da yashab ijod qildi, professor unvonini oldi. Keyin qator oliy o'quv yurtlari, tadqiqot institutlarida pedagogik va ilmiy faoliyat bilan shug'ullandi.

Abdulla Avloniyning ma'rifiy-axloqiy qarashlari

Abdulla Avloniy (1878-1934) Toshkentda hunarmand oilasida dunyoga keldi. Maktabda, so'ngra Abdumalikboy madrasasida o'qidi. Yoshligidan she'rlar yozdi. 1904 yili Mirabodda yangi usuldagi maktab ochdi. 1907 yili uning muharrirligida «Shuhrat» gazetasi chiqa boshladi. 1909 yili «Jamiyati xayriya» tashkil qilib, bolalar o'qishi uchun sarmoyadorlik orqali maktablarga tarqatdi. Avloniy maktabining dovrug'i keng tarqaldi, chor hukumati talabi bilan o'lka ma'muriyati maktabni 1908 yil yopdi.

Shundan so'ng, 1909 yili Avloniy Degrez mahallasida maktab ochdi. Darsliklar yozishga kirishdi. 1909-1917 yillarda uning «Birinchii muallim», «Ikkinchi muallim», «Turkiy guliston yoxud axloq», «Maktab gulistoni», «Adabiyot yohud milliy she'rlar» to'plamlari nashr etildi. 1917 yildan so'ng ham turli o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida pedagogik faoliyat bilan shug'ullandi. «Mehnat qahramoni» unvoni, «O'zbekiston xalq maorifi zarbdori» nomiga sazovor bo'ldi.

Uning «Birinchii muallim»ini alifbe, «Ikkinchi muallim»ini xrestomatiya deb shartli ravishda atash mumkin. Kitoblarda tarbiyaga alohida e'tibor qaratilgan. «Birinchii muallim»ga «Maktab», «Baxtli va baxtsiz bola», «Yaxshilik yerda qolmas», «Qanoat», «Ittifoq» kabi hikoya va she'rlar kirgan, ularning oxirida tarbiyaviy ahamiyatga molik mushohada yuritilgan. Darsliklarga xalq og'zaki ijodi namunalari, zamon ruhi bilan sug'orilgan va o'quvchilarga moslashtirilgan hikoya, rivoyatlar kiritilgan.

«Ikkinchi muallim» ga «Saxiylik», «Baxillik», «Aqlli bola», «Kampir ila cho'l yalfizi», «Tama' bolasi» kabi hikoyalar kiritilib, ularda xushfe'llik, aql va donishmandlik sharaflanadi, qo'pollik, badnafslilik, baxillik hajvga olingan.

1913 yilda yozilgan «Turkiy guliston yohud axloq» axloqiy va ta'lim-tarbiyaviy asar bo'lib, unda «insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilm axloq» haqida fikr yuritiladi.

Avloniy bola kamolotida tarbiyaning roli juda kattaligini tushunadi va tarbiya "yo hayot, yo mamot, masalasi" deb biladi. Bu fikrga yurtboshimiz ham alohida munosabat bildirganlar:

«Men Abdulla Avloniyning «Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot-yo halokat, yo saodat - yo falokat masalasidir» degan fikrini ko'p mushohada qilaman.

Buyuk ma'rifatparvarning bu so'zlari asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda ham biz uchun shunchalik, balki undan ham ko'ra muhim va dolzarbdir»¹.

Abdulla Avloniy o'zining «Turkiy guliston yohud axloq» asarida barkamol insonning axloqiy tarbiyasiga alohida e'tibor beradi.

Axloq «Insonni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilmdir. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yamon xulqlarning yamonligini dalil va misollar bilan bayon qiladigan kitobni axloq deyilar. Axloq ilmini o'qub, er yuzida nima ish qilmoq uchun yurganini bilur. Kishi o'zidan xabardor bo'lmasa ilmni, yaxshi kishilarni, yaxshi narsalarni, yaxshi ishlarning qadrini, qimmatini bilmas»².

Abdulla Avloniy axloqiy fazilatlarni ikki turga bo'lgan edi: yaxshi xulqlar: mehr-shavqat, muhabbat, sadoqat, olijanoblik, iffat, hayo, do'stlik, mehribonlik, sabr-qanoat, saxiylik. Yomon xulqlar: g'azab, buzuqlik, safoxat, yalqovlik, xasislik, ta'magirlik kabilardir.

Abdulla Avloniy axloqiy tarbiyaning bosh masalasi insonning Vatanga muhabbatidir deb hisobladi va har bir yosh qalbni Vatanida yashashga, uning baxtidan quvonishga, shodligiga sherik bo'lishga o'rgatmoq va uni e'tiqodiga aylantirmoq lozimligini ta'kidladi. Vatanni sevgan xalqini ardoqlaydi, chunki «Har bir millatning dunyoda borligini ko'rsatadigan hayot ko'zgusi-til va adabiyotdir», deb milliy til va adabiyotni o'rganishga alohida e'tibor berdi.

Abdulla Avloniy bolalarning aqliy ta'limiga ham alohida e'tibor beradi: fikrlash iqtidorini egallash olijanob g'oyalar tomon intilishdir, degan edi. Abdulla Avloniy bolalar fikrining «quvvati, ziynati,

¹ I.A.Karimov. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. Barkamol avlod orzusi. T., «Sharq», 1999 y, 39-40 bb.

² Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. T., 1994 y.

kengligi» jihatdan muallimlarni «diqqatlariga suyangan, vijdonlariga yuklangan» vazifalardir deydi.

Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asari har bir xonadonga qut-baraka keltiruvchi, insonlarni yaxshi yo'lga boshlovchi asardir.

Hozirgi bosqichda jahon rivojlangan mamlakatlarda talim-tarbiya tizimi

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng ta'lim sohasini isloh qilish borasida katta ishlar amalga oshirilmoqda. Bunda «rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash»¹ga alohida e'tibor qaratilmoqda.

«Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturida» ta'limimiz tizimi va mazmuni xalqaro standartlar talablariga javob beradigan holda tashkil etilishi talab etiladi. Bu qonun hujjatlarida ta'lim-tarbiya sohasida xalqaro hamkorlikni yanada kuchaytirish choralari belgilab berildi. Yurtboshimiz o'z nutqlari va chiqishlarida ham bunga oid qator ko'rsatmalar berdi. Masalan, Oliy Majlis IX sessiyasida: "Oliy o'quv yurtini isloh qilayotganda ularning boshqa davlatlardagi oliy o'quv yurtlari bilan aloqasini mustahkamlash zarur. O'z domlalarimiz bilan cheklanib qolmay, chetdan ham domlalar chaqirishni yo'lga qo'yishimiz kerak"², -deb ta'kidladi.

Shunday ta'lim sohasidagi xalqaro aloqalar kuchayib borayotgan bir paytda bulg'usi o'qituvchilar va umuman barcha ta'lim xodimlari ham jahon pedagogikasini, ayniqsa, rivojlangan davlatlar ta'lim tizimining o'ziga xos jihatlarini bilishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Rivojlangan xorijiy davlatlarda ta'limning mamlakat ichki siyosatiga faol ta'sir etadigan ijtimoiy jarayon ekanligi, e'tirof qilingan haqiqatdir. Ularda o'quv dasturlarini takomillashtirish va qayta qurishga katta e'tibor qaratilmoqda. Hozirgi paytda o'quv dasturlariga integratsiyalashtirilgan kurslarni kiritish to'la amalga oshiriladi.

¹ Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 y, 39 b.

² Barkamol avlod- O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 y, 12 b.

Rivojlangan davlatlarda iqtidorli bolalarga e'tibor ortib bormoqda. Ular uchun o'quv dasturlari o'ziga xos uslubda tuzilgan.

Amerika Qo'shma Shtatlarida ta'lim tizimining tuzilishi quyidagicha:

- 3-5 yoshgacha bolalar uchun maktabgacha tarbiya muassasalari;
- 1-8 sinflar uchun boshlangich maktablar (6-13 yoshda o'qiydilar);
- 9-12 sinflar uchun o'rta maktablar (14-17 yoshlilar). U quyida va yuqori bosqichdan iborat;
- oliy ta'lim, bu 2 yoki 4 yil o'qitiladigan kollejlarda hamda universitetlarda amalga oshiriladi;
- universitet va boshqa oliy o'quv yurtlari tarkibida tashkil etilgan aspirantura yoki doktorantura¹.

AQShda majburiy ta'lim 16 yoshgacha amal qiladi. O'quv yurtlari davlat, jamoa, xususiy va diniy muassasalar ixtiyorida bo'lishi mumkin. O'quv yili 180 kun, dars 45-50 minut. O'quvchilar ta'tilda ishlaydilar.

AQShda ta'lim tizimiga eng ko'p mablag' ajratiladi. Bolalarning 95-99 % i boshlang'ich o'rta ta'limga jalb qilingan.

Bu erda 3 yoshgacha bolali ayollarga moddiy imtiyozlar berilmaydi. 3-5 yoshda xususiy yoki davlat bog'chalariga boriladi.

Oliy ta'lim 4 bosqichda amalga oshiriladi: kichik mutaxassis, bakalavr, magistr, doktor. Birinchi bosqichni mamlakatimizdagi o'rta maxsus o'quv yurtlariga tenglashtirish mumkin. Bu 2 yillik kollej, keyin II bosqich 4 yillik kollej va universitetlardir. Buni bitirganlar I-darajali bakalavr bo'ladi. III bosqich-magistr maktabi, o'qish 1-2 yil, IV bosqich-doktorantura, o'qish 3-4 yil.

AQShda ko'plab chet ellik talabalar ham o'qiydi. (350 mingdan ortiq).

Rivojlangan mamlakatlardan biri Yaponiyadagi ta'lim sohasiga qisqacha sharh beradigan bo'lsak, quyidagi ma'lumotlarni keltirish mumkin. 1947 yil «Ta'lim haqida qonun» qabul qilingan. Yaponiya ta'limi tizimi tuzilishi: - bolalar bog'chalari, - boshlang'ich maktab, - kichik o'rta maktab, - yuqori o'rta maktab, - oliy ta'lim tizimiga kiruvchi o'quv yurtlari.

Bolalar bog'chalariga 3-5 yoshlilar qabul qilinadi. Ularning 59,9 % xususiy, 49,8 %i tuman kengashlari, 0,3 %i davlat tasarrufidadir². Majburiy ta'limga 6-15 yoshlilar jalb etiladi. 6 yillik

¹ J.G'.Yo'ldoshev. Xorijda ta'lim. T., «Sharq», 1995 y, 15 b.

² O'sha joydan, 29 b.

boshlang'ich va 3 yillik kichik o'rtta maktabda o'qiydilar. 9 yillik bu ta'lim majburiydir. O'qish va darsliklar tekin. Xohlovchilar xususiy maktablarda tahsil olishlari mumkin.

Yuqori bosqich o'rtta maktabning kunduzgi, kechki, sirtqi bo'limlari bor. 95% bola kunduzi ta'lim oladi. O'qish ixtiyoriy- 3 yillik. Oliy ta'lim tizimiga kollejlarda universitetlar kiradi. Bulardan tashqari turli «ixtisos maktablar» ham bor.

Yaponiya maktablarida o'qish 1 apreldan boshlanib, keyingi yil 31 martida nihoyasiga yetadi. O'quv yili 240 kun, darslar 7 soat. O'qituvchilar 4 yillik dorilfunun va 2 yillik kollejlarda tayyorlanadi. Bolalarning axloqiy tarbiyasi doimo e'tiborda bo'ladi.

Yaponiyada 460 ta universitet bo'lib, ularda 1 mln 43 ming talaba tahsil oladi.

Oliy ma'lumotli mutaxassislar soni jihatidan Yaponiya 2-o'rinda turadi. Ming ishchiga 190 ta oliy ma'lumotli mutaxassis to'g'ri keladi. Bu AQShda ming kishiga 294, Buyuk Britaniyada 138, fransiyada 115 nafardir.

Taraqqiy etgan mamlakatlardan biri bo'lgan Fransiya ta'lim tizimi boy va qadimiy tarixga ega. Hozirda amal qilayotgan qonun 1989 yil qabul qilingan. Davlat, xususiy va oraliq, maktablar bor. Haftalik soat 26 soat, dars 60 minut, sinfda 35-40 o'quvchi bo'ladi¹.

Maktabgacha tarbiya- «Onalar maktabi» deb ham yuritiladi bunga 100 % bolalar tortilgan.

Boshlang'ich ta'limga- 6-11 yoshli bolalar jalb etiladi. Bu maktab majburiy va bepuldur. O'qish 5 yil va u 3 bosqichga bo'linadi. Dasturlarda o'quv predmetlarining barchasiga uch bosqich bo'yicha aniq, alohida-alohida talablar qo'yilgan.

O'rtta ta'lim 11 yoshdan boshlanib, kollej va liseylarda davom etadi. Ikki bosqichda beriladi.

1- bosqich (11-15 yosh) 4 yil bo'lib, eng kichik sinf 6-sinf, 5-4 o'rtta, 3-sinf katta sinf hisoblanishi 6-5 sinflarda umumiy o'rtta ta'lim beriladi: 4-3 sinflarda o'quvchilar qobiliyati va moyilligiga qarab bilim beriladi.

2- bosqich 15-18 yosh, o'qish 3 yil davom etadi. 3-sinf kichik, 1-sinf o'rtta va yakunlovchi sinflarga bo'linadi.

Oliy ta'lim Fransiyada universitetlar va turli oliy maktablarga beriladi. Universitetlar 3 siklda bilim beradi.

¹ J.G'.Yo'ldoshev. Xorijda ta'lim. T., «Sharq», 1995 y, 43 b.

IV - Bo'lim yuzasidan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni. - T., 1997.
2. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. - T., 1997.
3. Karimov I.A. «Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori». -T., 1997 yil.
4. Karimov I.A. «Ma'naviy yuksalish yo'lida». -T., «O'zbekiston», 1998 yil.
5. Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda». -T., «O'zbekiston», 1999 yil.
6. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin // «Tafakkur», 1998 yil, 2-son.
7. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlari. - T., «O'zbekiston», 1993 yil.
8. Karimov I.A. O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yuli. - T., «O'zbekiston», 1993 yil.
9. Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. -T., 1994 yil.
10. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. - T., 2000 yil.
11. Mahkamov U. Axloq-odob saboqlari - T., 1994 yil.
12. Pedagogika. Munavvarov A. tahriri ostida - T., 1996 yil.
13. Roziqov O.R. va boshqalar Didaktika - T., «Fan» 1997 yil.
14. O'zbek pedagogikasi antologiyasi №1. - T., «O'qituvchi», 1995 yil.
15. O'zbek pedagogikasi antologiyasi №2. - T., «O'qituvchi», 1999 yil.
16. Pedagogika nazariyasi va tarixidan ma'ruzalar kitobi. Navoiy 2001-2002 y. 1-2- kitob.
17. G'aybullayev N. va boshqalar. Pedagogika ma'ruzalar matni. - T., 2000 yil.
18. Tursunov I. Nishonaliyev U. Pedagogika kursi. -T., «O'qituvchi», 1997 yil.
19. G'oziyev E. Tafakkur psixologiyasi. - T., 1990 yil.
20. Yusupov E. Ma'naviyat asoslari. - T., 1998 yil.
21. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - T., «O'zbekiston», 1992 yil.
22. Umumiy o'rta ta'lim davlat standartlari. Turli sohalar bo'yicha. - T., 1999 yil.
23. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi № 1.-T., «Qomuslar» bosh tahririyati. 2000 yil.

V-BO'LIM. PEDAGOGIK MAHORAT

Hozirgi kunda o'qituvchi-murabbiy shaxsiga qo'yilgan talablar

Ta'lim to'g'risidagi Qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturida belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirish, ta'lim-tarbiya sohasini tubdan isloh qilish va har tomonlama komil insonni tarbiyalab yetishtirish avvalambor, o'qituvchi zimmasiga yuklatilganidir. Xalqimizning kelajagi, mustaqil O'zbekistonning istiqboli ko'p jihatdan o'qituvchiga, uning saviyasiga, tayyorgarligi, fidoiyligiga, yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash ishiga bo'lgan munosabatiga bog'liq.

O'qituvchilik sharafli, lekin juda mas'uliyatli va murakkab kasbdir. Yaxshi o'qituvchi bo'lish uchun pedagogik nazariyani egallashning o'zigina yetarli emas. Chunki pedagogik nazariyada bolalarni o'qitish va tarbiyalash haqida umumiy qonun qoidalar, umumlashtirilgan usuliy g'oyalar bayon etiladi. Uquvchilarning yosh individual xususiyatlarini e'tiborga olish ta'kidlanadi. Maktab hayoti, amaliy pedagogik jarayon esa xilma xildir. Pedagogik nazariyaga mos kelmaydigan vaziyatlar uchrab turadi. Bu esa o'qituvchidan keng bilimdonlikni, puxta amaliy tayyorgarlik, yuksak pedagogik mahorat va ijodkorlikni talab etadi.

Hozirgi kunda yuqoridagilarni hisobga olib o'qituvchiga qator talablar qo'yiladi, umumiy ta'lim maktabida ishlaydigan o'qituvchi:

- pedagogik faoliyatga qobiliyatli, ijodkor, ishbilarmon;
- milliy madaniyat va umuminsoniy qadriyatlarni, dunyoviy bilimlarni mukammal egallagan, diniy ilmlardan ham xabardor, ma'naviy barkamol;
- O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida taraqqiy etishiga ishonadigan, vatanparvar e'tiqodli fuqaro;
- ixtisosga doir bilimlarni, psixologik, pedagogik bilim va mahoratni, shuningdek, nazariy ilmlarni mukammal egallagan;
- o'qituvchilik kasbini va bolalarni yaxshi ko'radigan, har bir o'quvchisi ulg'ayib yaxshi odam bo'lishiga chin ko'ngildan ishonadigan, ularning shaxs sifatida kamol topishiga ko'maklashadigan;
- erkin va ijodiy fikrlay oladigan, talabchan, adolatli, odobli bo'lmog'i lozim.

O'qituvchilik ixtisosiga xos bu xususiyatlar profессиogrammada o'z ifodasini topadi.

O'qituvchi shaxsining xususiyatlari g'oyaviy sohada quyidagilardan iborat:

- ilmiy dunyoqarash va e'tiqod;
- ijtimoiy ehtiyoj va axloqiy zaruriyatlarni chuqur tushunish;
- ijtimoiy va fuqarolik burchini anglash,
- ijtimoiy-siyosiy faollik.

Pedagoglik kasbi sohasida: bolalarni va kasbini sevish, kuza-tuvchanlik, pedagogik nazokat, pedagogik tasavvur, tashkilotchilik qobiliyati, haqqoniylik, dilkashlik, talabchanlik, maqsadga intilish, vazminlik, o'zini tuta bilish, kasbiy layoqatlilik.

Bilish sohasida esa o'qituvchidan keng ilmiy saviya, ma'naviy ehtiyoj va qiziqish, intellektual qiziqish, yangilikka intilish talab etiladi.

I.P. Podlasiy pedagog kasbiy imkoniyatining tuzilishi quyidagilardan iborat deb hisoblaydi (1-chizma)¹:

1-chizma

¹ I.P.Podlasiy. Pedagogika. Noviy kurs. Kniga I. M., «Vlados», st.255.

Pedagogik

Qobiliyatlar - odamning bilim, malaka, ko'nikma bo'ladi, lekin bu xusus ko'nikmalarga taalluqli bo'lgan ko'nikmalarini egallashdi. ko'nikmalarga taalluqli bo'lgan ko'nikmalarning o'zida dinamikasida namayon bo'lgan faoliyat uchun muhim bo'lgan jarayoni turli sharoitlarda mustahkam amalga oshirish

Demak, «qobiliyatlar amalga oshirish sharti ham malakalarni egallash dinamikasida namayon bo'ladigan individ

Qobiliyatlar taraqqiyotini

Pedagogik faoliyatning erishish uchun o'qituvchilarning bo'lmog'i va tarbiyalab yet

Qobiliyat va uning turlari

shunday p...
orttirish s...
arning o'z...
aydi. Qobi...
amayon b...
aydilar. Q...
rinmaydi,
, ya'ni bos...
bilim va k...
nchalik te...
zda namay...
axsning...
angan va...
asida yuzab...
- psixologik...
uksak bosq...
arali bo'lish...
quyidagi...
Imog'i lozim...

Pedagogik

Qobiliyat turlari

	Bili...
	... qobiliyati
Tushuntirish	... qobiliyati
Kuzatuv	... olish qobiliyati
Nu...	... anlik qobiliyati
Tas...	... qobiliyati
Obro'	... hilik qobiliyati
To'g'ri	... olish qobiliyati
Kelajak	... ala qilish qobiliyati
Diqqatni	... a bilish qobiliyati
	... lay olish qobiliyati

¹ Umumiy psixologiya. A.V. 1994 y, 451 b.

Pet... vskiy tahriri ostida.

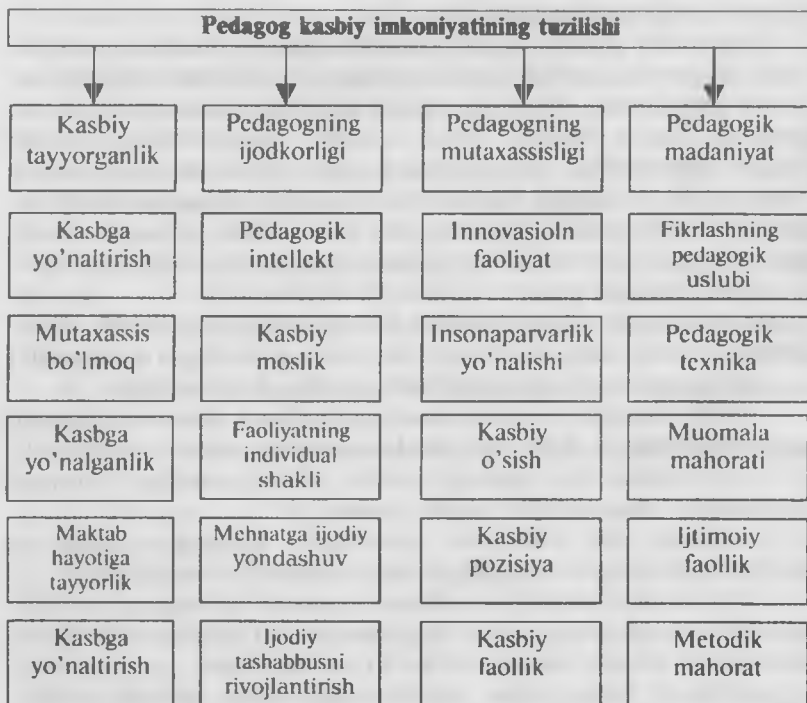
O'qituvchi shaxsining xususiyatlari g'oyaviy sohada quyidagilardan iborat:

- ilmiy dunyoqarash va e'tiqod;
- ijtimoiy ehtiyoj va axloqiy zaruriyatlarni chuqur tushunish;
- ijtimoiy va fuqarolik burchini anglash,
- ijtimoiy-siyosiy faollik.

Pedagoglik kasbi sohasida: bolalarni va kasbini sevish, kuza-tuvchanlik, pedagogik nazokat, pedagogik tasavvur, tashkilotchilik qobiliyati, haqqoniylik, dilkashlik, talabchanlik, maqsadga intilish, vazminlik, o'zini tuta bilish, kasbiy layoqatlilik.

Bilish sohasida esa o'qituvchidan keng ilmiy saviya, ma'naviy ehtiyoj va qiziqish, intellektual qiziqish, yangilikka intilish talab etiladi.

I.P. Podlasiy pedagog kasbiy imkoniyatining tuzilishi quyidagilardan iborat deb hisoblaydi (1-chizma)¹:

1-chizma

¹ I.P.Podlasiy. Pedagogika. Noviy kurs. Kniga 1. M., «Vlados», st.255.

Pedagogik qobiliyat va uning turlari

Qobiliyatlar - odamning shunday psixologik xususiyatlaridirki, bilim, malaka, ko'nikma o'rtirish shu xususiyatlarga bog'liq bo'ladi, lekin bu xususiyatlarning o'zi bu bilim, malaka va ko'nikmalarga taalluqli bo'lmaydi. Qobiliyatlar bilim, malaka, va ko'nikmalarini egallashda namayon bo'lsa ham ular bilim, ko'nikmalarga taalluqli bo'lmaydilar. Qobiliyatlar bilim, malaka, ko'nikmalarning o'zida ko'rinmaydi, balki ularni egallash dinamikasida namayon bo'ladi, ya'ni boshqacha aytganda mazkur faoliyat uchun muhim bo'lgan bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayoni turli sharoitlarda qanchalik tez va chuqur, yengil va mustahkam amalga oshirishingizda namayon bo'ladi.

Demak, «qobiliyatlar shaxsning faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan va bilim, ko'nikma hamda malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namayon bo'ladigan individual - psixologik xususiyatidir»¹.

Qobiliyatlar taraqqiyotining yuksak bosqichiga iste'dod deb ataladi.

Pedagogik faoliyatning samarali bo'lishi pedagogik mahoratga erishish uchun o'qituvchida quyidagi qobiliyat turlari mavjud bo'lmog'i va tarbiyalab yetishtirilmog'i lozim:

Pedagogik qobiliyat turlari

Bilish qobiliyati

Tushuntira olish qobiliyati

Kuzatuvchanlik qobiliyati

Nutq qobiliyati

Tashkilotchilik qobiliyati

Obro' ortira olish qobiliyati

To'g'ri muomala qilish qobiliyati

Kelajakni ko'ra bilish qobiliyati

Diqqatni taqsimlay olish qobiliyati

¹ Umumiy psixologiya. A.V. Petrovskiy tahriri ostida. T., «O'qituvchi», 1994 y, 451 b.

Bu pedagogik qobiliyatlar shaxsning aqliy tomonini ham, emotsional - irodaviy tomonini ham xarakterlab beradi. Bu sifatlarning hammasi bir - biri bilan o'zaro bog'langan bo'lib, bir - biriga ta'sir etadi va bir butunlikni hosil qiladi.

1. Bilish qobiliyati - fanning tegishli sohalariga oid qobiliyatdir. Bunday qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchi fanni o'quv kursi hajmidagina emas, balki ancha keng chuqurroq biladi, o'z fani sohasidagi kashfiyotlarni hamisha kuzatib boradi, unga nihoyatda qiziqadi, tadqiqot ishlarini ham bajaradi. Ba'zan o'quvchilar orasida: "uni professor deyaver" ko'pincha biz u o'z sohasida bilmaydigan biror narsa bormikin deb o'ylab qolamiz" kabi iboralar uchrab turadi.

2. Tushuntira olish qobiliyati - o'qituvchining o'quv materialini o'quvchilarga tushunarli qilib bayon etishi, material yoki muammoni ularga aniq va tushunarli qilib aytib berish, o'quvchilarda mustaqil ravishda faol qiziqish uyg'otish qobiliyatidir.

Qobiliyatli o'qituvchi materialni bayon etish jarayonida turli o'quvchilarning tushuntirilayotgan materialni qanday o'zlashtirayotganlarini qator belgilar asosida to'g'ri aniqlab oladi va zarurat tug'ilgan hollarda bayon qilish usulini o'zgartiradi.

3. Kuzatuvchanlik qobiliyati o'quvchining tarbiyalanuvchining ichki dunyosiga kira olish qobiliyati o'quvchi shaxsini va uning vaqtinchalik ruhiy holatlarini juda yaxshi tushuna bilish bilan bog'liq, bo'lgan psixologik kuzatuvchanlikdir. Qobiliyatli o'qituvchi uncha katta bo'lmagan tashqi ko'rinishlar asosida o'quvchining ichki holatidagi juda arzimagan o'zgarishlarini ham fahmlab oladi.

4. Nutq qobiliyati - nutq yordamida shuningdek imo - ishora vositasida o'z fikr va tuyg'ularini aniq va ravshan ifodalash qobiliyatidir. Bu o'qituvchilik kasbi uchun juda muhimdir. O'qituvchining nutqi darsda hamisha o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi. O'qituvchi yangi mavzuni tushuntirayotgan, o'quvchining javobini tahlil qilayotgan, ma'qullayotgan yoki qoralayotgan bo'lsa ham uning nutqi hamisha o'zining ichki kuchi, ishonchi, o'zi gapirayotgan narsaga qiziqayotganligi bilan ajralib turadi.

Fikrlar ifodasi o'quvchilar uchun aniq, sodda, tushunarli bo'ladi. O'qituvchining bayoni o'quvchilar fikri va diqqatini maksimal darajada faollashtirishga qaratiladi. O'qituvchi uzundan uzoq jumlar, murakkab so'z birikmalari, qiyin, tumtoq iboralarni qo'llashdan qochadi. O'rinni yumor, hazil, yengilgina istehzoli nutqni o'quvchilar yaxshi qabul qiladilar.

O'qituvchining nutqi aniq, jonli obrazli, talaffuzi jihatidan erkin ifodali, his - hayajonli bo'lib, unda stilistik, grammatik, fonetik nuqsanlar uchramasligi lozim.

5. Tashkilotchilik qobiliyati - birinchidan o'quvchilar jamoasini uyushtirish muhim vazifalarini hal etishga ruhlantirishni, ikkinchidan o'z ishini to'g'ri uyushganligini nazarda tutadi.

O'z ishini tashkil etish deganda ishni to'g'ri rejalashtira olish va uni nazorat qila bilish nazarda tutiladi. Tajribali o'qituvchilarda vaqtni o'ziga xos his etish vaqtga qarab to'g'ri taqsimlay olish, belgilangan muddatda ulgurish xususiyati hosil bo'ladi.

6. Obro' ortira olish qobiliyati - o'quvchilarga bevosita emotsional irodaviy ta'sir ko'rsatish va shu asosda obro' ortira olishdir. Obro' faqat shu asosdagina emas, balki o'qituvchining fanni yaxshi bilishi, mehribonligi, nazokatligi va hakoza asosida ham qozoniladi. O'quvchilar qo'pollik qilmaydigan, qo'rqitmaydigan, to'g'ri talab qo'ya oladigan o'qituvchini hurmat qiladilar.

7. Kommunikativ - to'g'ri muomala qila bilish qobiliyati. Bolalarga yaqinlasha olish, ular bilan pedagogik nuqtai nazardan juda samarali o'zaro munosabat o'rnatishda bilish pedagogik nazokatning mavjudligini bildiradi.

8. Kelajakni ko'ra bilish qobiliyati - o'z harakatlarining oqibatlarini oldindan ko'rishda, o'quvchining kelgusida qanday odam bo'lishi haqidagi tasavvur bilan bog'liq bo'lgan shaxsni tarbiyalab yetishtirishda, tarbiyalanuvchining qanday fazilatlarini taraqqiy etishini oldindan aytib bera olishda ifodalanadigan maxsus qobiliyat. Bu qobiliyat pedagogik optimizmga, tarbiyaning qudratiga, odamga ishonish bilan bog'liq bo'ladi.

9. Diqqatni taqsimlash qobiliyati - o'qituvchi uchun diqqatning barcha xususiyatlari hajmi, ham uning kuchi, ham ko'chuvchanligi, idora qilina olishi, ham taraqqiy etgan bo'lishi muhimdir.

Qobiliyatli tajribali o'qituvchi materialni bayon qilish mazmunini va formasini o'z fikri yoki o'quvchi fikrini diqqat bilan kuzatadi, ayni vaqtda barcha o'quvchilarni o'z diqqat e'tiborida tutadi, toliqish, e'tiborsizlik tushkunlik alomatlarini hushyorlik bilan kuzatib boradi, barcha intizom buzish hollarini e'tibordan qochirmaydi, nihoyat shaxsiy hatti harakatlarini kuzatib boradi.

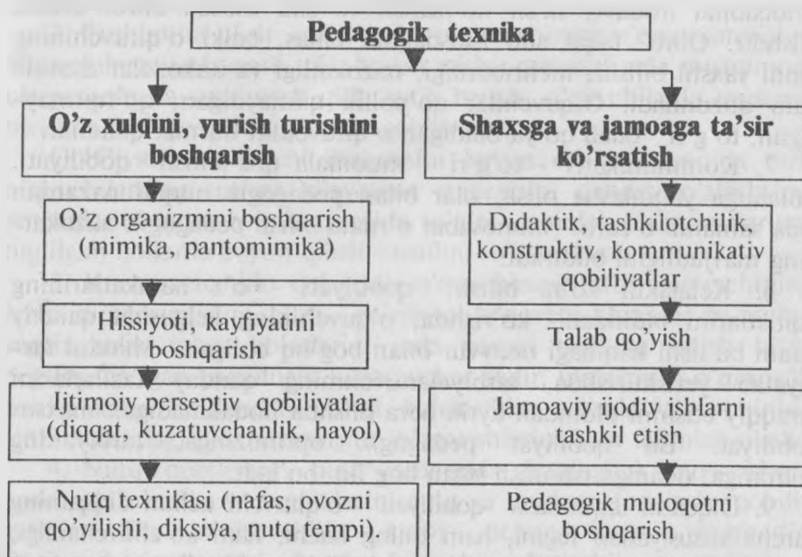
Pedagogik texnika haqida tushuncha

Pedagogik texnika o'qituvchiga o'quv faoliyatida ham o'qishdan tashqari faoliyatda ham zarur bo'lgan umumiy pedagogik malakalar majmuidan tashkil topadi.

Avvalo, pedagogik texnikaning tarkibiy qismi sifatida o'qituvchining nutq malakalarini, ya'ni savodli gapirish, o'z nutqini chiroyli va tushunarli, ta'sirchan qilib bayon etishi, o'z fikr va xis - tuyg'ularini so'zda aniq ifodalash malakasini aytib o'tish mumkin.

Pedagogik texnikaning boshqa tarkibiy qismi pedagogning mimik va pantomimik ifodaligidir. Aniq, imo-ishora, ma'noli qarash, rag'batlantiruvchi yoki istehzoli tabassum pedagogik ta'sir ko'rsatishda ko'p so'zli tushuntirish yoki e'tiroz bildirishga qaraganda ancha samarali muomila vositalari bo'ladi.

Pedagogik texnika tushunchasi 2 guruh komponentlarini o'z ichiga oladi:

Birinchi guruh komponentlari o'z xulqini, yurish turishini boshqarish malakalari bilan bog'liq. O'z organizmini boshqarish (mimika, pantomimika); hissiyoti, kayfiyatini boshqarish; ijtimoiy perseptiv qobiliyatlar (diqqat, kuzatuvchanlik, hayol); nutq texnikasi (nafas, ovozni qo'yilishi, diksiya, nutq tempi).

Pedagogik texnikaning ikkinchi guruh komponentlari shaxsga va jamoaga ta'sir ko'rsatish malakalari bilan bog'liq bo'lib, ta'lim - tarbiya jarayonining texnologik tomonini yoritadi: didaktik, tashkilotchilik, konstruktiv, kommunikativ, qobiliyatlar; talab qo'yish, jamoaviy ijodiy ishlarni tashkil etish, pedagogik muloqotni boshqarish va boshqalar.

Pedagogik maqsadga yo'naltirilganlik va o'qituvchining tashqi ko'rinishi. Tarbiyachi tashqi ko'rinishi estetik ma'no kasb etgan bo'lishi lozim. Tashqi ko'rinishga e'tiborsiz qarash va haddan tashqari e'tibor berish ham to'g'ri kelmaydi.

O'qituvchi yuzidan mehribonlik, harakatida, yurishidan bosiqlik, tabiiylik bilinib turishi kerak.

Sinfga qanday kirasiz, qanday qaraysiz, qanday salomlashasiz, stulni qanday surasiz, sinfda qanday yurasiz bular hammasi bolaga ta'sir qiladi.

Pantomimika - gavda, qo'l, oyoq harakati. O'qituvchi darsda o'quvchilar oldida to'g'ri turish monyorasini shakllantirishi kerak. Gavda, qo'l, oyoq harakati ham joyida bo'lishi kerak.

Mimika - o'z fikri, kayfiyati, sezgisini yuz muskullari harakati orqali aks ettirish san'ati. Qarash va yuz holati ba'zan o'quvchilarga so'zdan ko'ra ko'proq, ta'sir qiladi. Ayniqsa kishining ko'zi ko'proq ifoda kasb etadi.

Pedagog o'zaro ta'sir ko'rsatishda o'qituvchining o'z hissiy psixik holatini boshqarish, o'zida eng qulay hissiy (ijodiy|jiddiylik darajasini va umidbaxshlik, xayrihohlik kayfiyatini saqlash o'zining hissiy dam olishini tashkil etish mahorati muhim rol o'ynaydi. Bu mahorat pedagogning kasbiy jihatdan o'z -o'zini nazorat qilishni ta'minlaydi. Ko'p yillar davomida sog'lom asab tizimini saqlab qolish, asabiy buzilishlardan, hissiy va aqliy zerikishdan o'zini tiyishga yordam beradi. Shunday qilib, o'qituvchining pedagogik texnikasi - bu shunday bir malakalar yig'indisidirki, u pedagogga tarbiyalanuvchilar ko'rib va eshitib turgan narsalar orqali ularga o'z fikrlari va qalbini yetkazish imkonini beradi.

Pedagogik texnika o'qituvchini malakalarining xuddi shunday yig'indisidirki, u o'qituvchining eng yaxshi ijodiy xulq atvoriga, boshqacha qilib aytganda har qanday pedagogik vaziyatda tarbiyalanuvchilarga samarali ta'sir ko'rsatishiga yordam beradi. Pedagogik texnikani egallab olgan o'qituvchi ovozi bo'g'ilgandan yoki o'zining ish bilan bog'liq bo'lmagan qandaydir kechinmalarini unutishni bilmaslikdan azoblanib yurmaydi.

O'qituvchi nutqi o'quvchilarga ta'lim - tarbiya berish vazifasini bajarishi kerak. Shuning uchun unga faqat umummadaniy emas balki kasbiy va pedagogik talablar ham qo'yiladi. O'qituvchi o'z so'zining mazmuni, sifati va oqibati uchun ijtimoiy javobgardir. Shuning uchun o'qituvchi nutqi pedagog mahoratining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

O'qituvchi nutqi deyilganda o'qituvchining og'zaki nutqi ko'zda tutiladi.

Pedagog vazifani muvaffaqiyatli bajarishi uchun o'qituvchining nutqi ma'lum talablarga javob berishi, ya'ni kerakli kommunikativ sifatlarga mos bo'lishi kerak. Nutq, bir necha normalarga mos bo'lishi kerak: zamonaviy normalarga, ifodali, adabiy til normalariga.

O'qituvchi tovushning o'ziga xosligi nimada?

Avvalo bu tovushning kuchliligi. Uning kuchli nutq aparati organlarining aktivligiga bog'liq.

Diapazon - tovushning hajmi. Uning chegarasi juda yuqori va past ton bilan aniqlanadi.

Tembr - tovush bo'yog'i, yorqinligi, shu bilan birga uning yumshoqligi, iliqligi, o'ziga xosligi.

O'qituvchida kasbiy kassallik kelib chiqmasligi uchun tovush gigiyenasiga amal qilish kerak. O'qituvchi ish vaqtining 50% davomida gapirib turadi. Pedagog ish vaqti tugagach 2-3 soat davomida uzoq vaqt so'zlashishdan qochishi kerak. Zarur bo'lib qolsa qisqa va sekin gapirishi kerak.

Dars jadvali qo'yilishida shunga e'tibor berish kerak. 3-4 soat darsdan so'ng nutq aparati charchaydi, shundan so'ng 1 soat tovush dam olishi kerak. Ko'p stajli o'qituvchi 2-3 soatda charchaydi va 2 soat dam olishi kerak.

Diksiya - so'z, bo'g'in, tovushning aytilishidagi to'g'ri va aniqlik.

Ritmika - ayrim bo'g'inlarni aytishdagi to'liq davomiylik, shu bilan birga nutqni tashkil qilish etapi. Bu nutqning muhim elementi bo'lib, ba'zan intonatsiya va pauza o'ziga so'zdan ko'ra kuchli emotsional ta'sir qiladi.

Pedagogik muloqot va uni boshqarish uslublari

Muloqot pedagogik faoliyatdagi eng muhim kasbiy qurol va pedagogik mahoratning asosiy tarkibiy qismlaridan biridir.

Pedagogik muloqot bu o'qituvchining o'quvchilar bilan darsda va darsdan tashqari vaqtda eng qulay psixologik muhit yaratishga qaratilgan kasbiy munosabatdir. Noto'g'ri pedagogik muloqotdan o'quvchida qo'rquv, ishonchsizlik paydo bo'ladi, e'tibor, diqqat, ishchanlik pasayadi, nutq dinamikasi buziladi, mustaqil fikrlash pasayadi.

Pedagogik muloqot funksiyalari. Pedagogik muloqot sotsial - psixologik jarayon sifatida quyidagi funksiyalari bilan xarakterlanadi: shaxsni bilish; axborot almashinish; faoliyatni tashkil etish;

rollar bilan almashish; boshqalar uchun qayg'urish; o'zini tasdiqlash¹.

Muloqotning axborot almashish funksiyasi materiallar va qadriyatlar bilan almashish jarayonini ta'minlab, hamkorlikdagi izlanish muhitini, o'quv tarbiya jarayoni uchun qulay sharoit yaratadi.

O'qituvchi ta'lim - tarbiya jarayoniga shaxsiy rolli shakl kiritadi: o'quvchilarni darsning turli elementlarini bajarishga jalb etadi, o'quvchilarga tashkilotchi va ijrochi rollarida qatnashishga imkoniyat beradi.

Muloqot shaxsni o'zini tasdiqlash funksiyasini ham bajaradi. Pedagogning vazifasi o'quvchiga o'zining "Menligi"ni anglashga o'zining shaxsiy ahamiyatini bilishga, o'ziga baho berishga o'rgatishi kerak.

O'qituvchi darsni rejalashtira turib, faqat axborot berishni emas, balki bolalarni o'z fikrlarini bildirish, o'zini tasdiqlash uchun imkoniyat ham yaratish kerak.

Pedagogik muloqot bu o'qituvchi professional faolligining bir ko'rinishi bo'lib, bunda ta'lim va tarbiya vazifalari o'qituvchi hamda o'quv tarbiya jarayonining boshqa ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro ta'sir vositasi bilan hal qilinadi.

Muomala kategoriyasi umumiy psixologiya fanining asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanib, u o'z ichiga shaxslararo munosabatning eng muhim mexanizmlarini qamrab oladi.

Muomala - hamkorlik faoliyatining ehtiyojidan vujudga kelib chiquvchi, shaxslararo muloqot rivojlanishining ko'p qirrali jarayonidir. Muomala quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topgan:

1. Kommunikativ (bir tomonlama axborot uzatish. Muomala o'z ichiga hamkorlik faoliyatining qatnashchilari bilan o'zaro axborot almashuvni qamrab olgan bo'lib, kommunikativ jabha sifatida tavsiflanishi mumkin. Odamlar bir - birlari bilan muloqotda kirishishi jarayonida muomalaning muhim vositalaridan biri tilga va nutq; faolyaitiga bevoqta murojaat qiladilar.

2. Interaktiv (ikki tomonlama ta'sir) - muloqotga kirishuvchilarni o'zaro ta'siri, ularning nutq faoliyatida na faqat so'z orqali fikr almashinuvi, balki xatti - harakat va xulq atvori bilan o'zaro ta'sir o'tkazishi tushuniladi.

3. Perseptiv (o'zaro bir - birini idrok qilishi, anglashi) bunda muloqotga kirishuvchilar o'zaro bir - birlarini idrok qilish jarayoni namoyon bo'ladi, ya'ni ulardan biri ikkinchisining ishonchiga loyiq, aqlli, farosatli, tajribali, yuksak tayyorgarlikka ega inson sifatida idrok qilinadi.

¹ Yu.V. Zyazyuna. Osnovi pedagogicheskogo masterstva. M., 1988, 145 b.

Pedagogik muomala deganda o'qituvchi va talabalar (o'quvchi) jamoasining o'zaro ta'sir malakasi, usuli va tizimi anglashinib uning mohiyati, o'zaro axborot almashishi, ta'limiy va tarbiyaviy ta'sir o'tkazish o'zaro tushunishga erishish va uni tashkil etish tushuniladi.

O'quv - tarbiya jarayonida pedagogik muloqotni boshqarish uslublari

Psixologiyada o'quv rahbarlarning o'z jamosi a'zolari bilan munosabat texnikasi tahlil etilib, turli tipdagi ijtimoiy - psixologik portretlari ishlab chiqilgan. O'quv rahbarlarning muloqotni boshqarish uslublari: avtoritar, demokratik, liberal uslub tarzida berilgan. Mana shu uslublarni pedagogik muloqotda o'qituvchi o'quv rahbarligi uslubi tarzida qurish mumkin.

Avtoritar uslub. O'qituvchi guruhning faoliyat yo'nalishini shaxsan o'zi belgilaydi, kim - kim bilan o'tiradi, kim bilan ishlaydi o'qituvchi o'zi hal qiladi. Bunday uslubda ish yurituvchi o'qituvchi o'quvchilar tashabbusiga yo'l bermaydi. Hamkorlikning asosiy shakli - buyruq, ko'rsatma, instruksiya, ogohlantirish. Hatto kamdan kam bildiriladigan minnatdorlik ham kamsitish shaklida bo'ladi. "Sen bugun yaxshi javob berding. Sendan buni kutmovdim" kabi.

O'quvchi xatosini ko'rsa, uni tuzatish o'rniga ustidan kuladi. U yo'g'ida ish sekinlashadi yoki butunlay to'xtab qoladi.

Demokratik uslub. O'qituvchi faoliyat maqsadini har bir o'quvchi ongiga yetkazishga, ish borishini hal etishga hammani faol ishtirok etishga undaydi. O'zining vazifasini faqat nazorat va muvofiqlashtirishda emas balki tarbiyalashda deb biladi, har bir o'quvchi rag'batlantiriladi, unda o'ziga ishonch paydo bo'ladi, o'z - o'zini boshqarish rivojlanadi. Demokratik uslubda boshqaruvchi o'qituvchi bolalarning individual qobiliyat va qiziqishlarini hisobga olib vazifalarni optimal tarzda taqsimlashga undaydi. Faollikni rag'batlantiradi, tashabbusni quvvatlaydi. Muloqotning asosiy shakli -iltimos, maslahat, axborot tarzida bo'ladi.

Liberal uslub. O'qituvchi jamoa faoliyatiga aralashmaslikka harakat qiladi, faollik ko'rsatmaydi, maslahatlarga formal qaraydi, turli ta'sirlarga tez beriladi. Javobgarlikdan o'zini olib qochadi.

Eng yaxshi uslub - demokratik uslub. Miqdoriy ko'rsatkichlar avtoritar uslubdan kam bo'lishi mumkin, lekin ishlash ishtiyoqi, o'quv rahbar yo'g'ida ham davom etadi. Ijodkorlik yuqori bo'ladi, javobgarlik hissi, o'z jamoasi uchun faxrlanish rivojlanadi. Eng

yomon uslub - liberal uslub bo'lib, bunda ham ish kam bajariladi, ham sifat yomon bo'ladi.

Avtoritarizm o'qituvchi yetukmasligini, uning axloqiy va siyosiy tarbiyasizligini ko'rsatadi, pedagogik madaniyati pastligi bilan xarakterlanadi.

Pedagogik nazokat va pedagogik odob axloq

Yosh avlodni buyuk an'analarimizga yuksak ma'naviy qadriyatlarimizga sodiq va porloq kelajak egalari ekanligiga qat'iy ishonch ruhida tarbiyalash bevosita o'qituvchining zimmasiga yuklanadi. Bu esa avvalo, o'qituvchining o'zi ma'naviy barkamol, bilimli, odobli bo'lishini talab etadi.

O'qituvchilik kasbini sevish pedagogik odobning zarur talablaridan biri hisoblanadi. O'z kasbini sevgan kishigina butun kuch - g'ayratini qalb qo'ri va dil haroratini bu ishga bag'ishlaydi va o'z faoliyatida yaxshi natijalarga erishadi. Shuningdek, bolalarni sevish, ularga mehr - muhabbatli bo'lish, o'qituvchilik kasbi, o'qituvchi axloqiy qiyofasida juda muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchining bolalarga bo'lgan mehribonligi talabchanligi va qattiqo'llikni ham taqozo etadi.

O'qituvchi halollik, rostgo'ylik, axloqiy poklik, odamiylik, kamtarlik kabi fazilatlarga ega bo'lishi pedagogik odobining muhim talab qoidasidir. Muallim deyarli har kuni o'quvchilar bilan uchrashadi, savol-javob qiladi, ularning yaxshi xulq, ezgu ishlarini ma'qullaydi, bilimini baholaydi, nojo'ya hatti - harkati uchun tanbeh beradi.

Xullas, yaxshi o'qituvchi bo'lish uchun bo'lajak muallim yuksak pedagogik odob madaniyatini egallashi zarur. Buning uchun bo'lajak o'qituvchi pedagogik odobning talab va qoidalarini bilib, o'zlashtirib olishi tajribada pedagogik faoliyatda qo'llashi, o'zining dunyoqarashi va axloqiy tajribasi bilan boyitishi lozim, fikrlash va his etish turmushda sinab ko'rish natijasida pedagogik odobning talab va qoidalari o'qituvchining shaxsiy e'tiqodiga, axloqiy fazilatlariga aylanadi.

Haqiqatdan, o'qituvchi yoshlarga ta'lim - tarbiya beruvchi kishi. O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi qonunining 5-moddasida: "Tegishli ma'lumoti, kasb tayyorgarligi bor va yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo'lgan shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega"¹, -deb ta'kidlangan. Chunki hukumat

¹ O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 y, 21b.

ta'lim sohasiga qo'yayotgan vazifalarni bajarish ko'p jihatdan o'qituvchiga bog'liq.

Har qanday mutaxassis odob, axloq, namunalariga ega bo'lishi tabiiy, lekin pedagogik odoblilik mutlaqo o'zgacha holdir. Chunki tabiatga, jamiyatga notanish kishilarga jism va ashyolarga o'z-o'ziga munosabatda haqiqiy mezon rolini bajaruvchi qobiliyatga ega bo'lishlik, aynan o'qituvchi shaxsida mujassamlashadi. Pedagogik nazokat etnopsixologik his-tuyg'ulari, milliy xarakter xususiyati, xulq, faoliyat, muomala qoidalari, qonuniyatlari, hodisalari, mexanizmlari, vositalari va ko'nikmalaridan me'yoriy ravishda maqsadga muvofiq tarzda foydalanishda o'z aksini topadi:

- emotsional his-tuyg'ular, kechinmalar stress va affektiv holatlarda o'z-o'zini to'g'ri tuta olishda;

- xulq atvor malakalarini amaliyotda oqilona qo'llashda;

- bachkana qiliqlar, ortiqcha harakatlar qilishdan o'zini tiyishda;

- nutq madaniyatidan tashqari chiqmaslikda, shaxsiyatiga tegadigan iboralar ishlatmaslikda, qo'pol va dag'al so'zlar qo'llamaslikda;

- hissiy, aqliy bilish jarayonida muayyan me'yorlarga asoslanishda, manmanlikni namoyish etmaslikda;

- o'quvchilar va o'qituvchilar jamoalari bilan, ota-onalar hamda notanish kishilar bilan munosabatga kirishishda rasmiy, qat'iy ishbilarmonlik uslublariga asoslanishda va hokazo.

Pedagogik nazokat o'qituvchiga muloqotni ijobiy hissiyotlar asosida qurishga, bolalar bilan psixologik muloqotga kirishishda yordam beradi. O'qituvchi pedagogik nazokat talablariga amal qilib o'zida muloqotning demokratik uslubini shakllantiradi, o'quvchilar bilan haqiqiy muloqot madaniyatiga erishadi.

Pedagogik nazokat o'qituvchiga bolalar bilan muloqotda nizolardan qochishga, o'zaro munosabatni hamkorlik asosida qurishga yordam beradi.

Nazokat (takt) so'zi ta'sir etish ma'nosini ham bildiradi. Bu kishilar o'zaro munosabatini boshqarishga yordam beruvchi axloqiy kategoriyadir. Taktik xulq insonparvarlik tamoyiliga asoslanib murakkab qarama-qarshilik holatlarida ham kishiga hurmat saqlab qolishini talab qiladi.

Nazokatli bo'lish barcha kishilarga qo'yilgan axloqiy talab, ayniqsa pedagoglarga juda muhim. Pedagogik takt o'qituvchining kasbiy sifati va mahoratining bir qismidir.

Pedagogik nazokat-o'qituvchining maqsadga muvofiq yo'naltirilgan pedagogik ta'sir o'lchovi bo'lib hisoblanadi. Muloqotning

mahsuldor uslubini o'rnatish ko'nikmasi bo'lib, hurmat erkalash, talabchanlikni ham talab etadi.

Pedagogik nazokat o'qituvchi xulqining moslashuvchanligi - taktikani talab etadi. Chunki o'qituvchi bolalar oldida turlicha nazokatni talab qiluvchi turli rollarda chiqadi.

Pedagogik nazokatni egallash sharoitlari. Pedagogik nazokat pedagog mahorat bilan birga tarbiyalanadi va egallanadi. O'qituvchi ma'naviy yetuklik darajasiga maxsus bilimlarni egallashida, o'z ustida katta mehnat natijasida erishadi. Avvalo bu bilimlar yosh psixologiyasini va bolalarning individual xususiyatlarini bilish bilan bog'liq.

Axloq asoslarini bilish, hatti - harakatlardagi axloqiy ma'noni ko'rish, o'quvchiga ta'sir etish yo'llarini to'g'ri belgilash o'qituvchi qobiliyatiga aylanishi lozim:

- bolalarni sevish, o'z muhabbatini ko'rsatish;
- bolalar xulqidagi ichki tushunchalarini ko'rish va kuzatish;
- sharoitga moslashish;
- hamkorlikni maqsadga muvofiq yo'lini tanlash;

Ideal pedagog tushunchasi keng qamrovli bo'lib, o'rnak uchun namuna va solishtirish uchun etalon sifatida qabul qilinadi. Ideal pedagogning mutaxassislik, ishbilarmonlik va insoniy xususiyatlarini quyidagicha belgilash mumkin:

V-bo'lim yuzasidan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» gi qonuni. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 yil.
2. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 yil.
3. Karimov I.A. «Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori». T., 1997 yil.
4. Karimov I.A. «Ma'naviy yuksalish yo'lida». T., «O'zbekiston», 1998 yil.
5. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin // «Tafakkur», 1998 yil, 2-son.
6. Bepalko V.P. Pedagogika i progressivnie texnologii obucheniya . M., «Pedagogika», 1995.
7. Bepalko B.P. Slagaemie pedagogicheskoy texnologii. M., 1989 g.
8. Yo'ldoshev J. Yangi pedagogik texnologiya: yo'nalishlari, muammolari, yechimlari // «Xalq ta'limi», 1999 yil, 4-son, 4-11 betlar.
9. Klarin M.V. Pedagogicheskaya texnologiya v uchebnom prosesse. M., 1989 g.
10. Mahmudov M. O'quv materialini didaktik loyihalash tizimi // «Pedagogik mahorat», 2002 yil, 3-son, 3-11 betlar.
11. Podlasiy I.P. Pedagogika. Noviy kurs. Kniga 1. M., «Vlados», 2000 g.
12. Sayidahmedov N. Ta'limda harakatlantiruvchi kuch // «Ma'rifat», 1998 yil, 16 yanvar.
13. SOROS xalqaro ochiq jamiyatining «Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish asoslari» fanlararo dasturi. - T., 2002y.
14. Farberman B.L, Musina R.G, Jumaboeva F.A. Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning zamonaviy usullari. T., 2002 yil.
15. Umumiy psixologiya. A.V. Petrovskiy tahriri ostida. T., «O'qituvchi», 1994
16. Zyazyuna Yu.V. Osnovi pedagogicheskogo masterstva. M., 1988.

VI-BO'LIM. YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Pedagogik texnologiya tushunchasining vujudga kelishi, unga berilgan ta'riflar

Pedagogik texnologiya (PT) - shunday bilimlar sohasiki, ular yordamida 3- ming yillikda davlatimiz ta'lim sohasida tub burilishlar yuz beradi, o'qituvchi faoliyati yangilanadi, bilimga chanqoqlik Vatanga mehr-muhabbat, insonparvarlik tuyg'ulari tizimli ravishda shakllantiriladi.

«Ta'lim to'g'risida»gi qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ta'lim-tarbiya tizimini isloh qilish, unga ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish zarurligi qayta-qayta ta'kidlanadi. Chunki mamlakatimiz tez sur'atlar bilan taraqqiy etib, jahon hamjamiyatida iqtisodiy- siyosiy mavqei kundan-kun ortib bormoqda. Quyidagi holatlar ilg'or texnologiyalarni ta'lim-tarbiya jarayoniga tadbiq etishning dolzarbligini ko'rsatib beradi:

- «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» maqsadi va vazifalarini ro'yobga chiqarish, jamiyatimiz taraqqiy etgan mamlakatlar qatoridan o'rin olishi uchun, aholi ta'limini jadallashtirish va samaradorligini oshirish maqsadida ilg'or pedagogik tadbirlardan foydalanish zarurligi;

- an'anaviy o'qitish tizimi yozma va ogzaki so'zlarga tayanib ish ko'rishi tufayli «axborotli o'qitish» sifatida tavsiflanib, o'qituvchi faoliyati birgina o'quv jarayonining tashkilotchisi sifatidagina emas, balki nufuzli bilimlar manbaiga aylanib qolganligi yoki ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchi va o'quvchi rolini o'zgartirish zarurligi;

- fan-texnika taraqqiyotining o'ta rivojlanganligi natijasida axborotlarning keskin ko'payib borayotganligi va ularni yoshlarga bildirish uchun vaqtning chegaralanganligi;

- kishilik jamiyati taraqqiyotining shu kundagi bosqichida nazariy va empirik bilimlarga asoslangan tafakkurdan tobora foydali natijaga ega bo'lgan, aniq yakunga asoslangan texnik tafakkurga o'tib borayotganligi;

- Barkamol avlodni tarbiyalash talabi ularga eng ilg'or bilim berish usuli hisoblangan ob'ektiv borliqqa tizimli yondashuv tamoyilidan foydalanishni talab qilishi¹.

- **"Texnologiya"** tushunchasi texnikaviy taraqqiyot bilan bog'liq holda fanga 1872 yilda kirib keldi va yunoncha ikki so'zdan «texnos»- «san'at», «hunar» va «logos»-«fan», «ta'limot» so'zlaridan tashkil topib, "hunar fani" ma'nosini anglatadi. Biroq bu ifoda zamonaviy texnologik jarayonni to'liq tavsiflab berolmaydi, texnologik jarayon har doim zaruriy vositalar va sharoitlardan foydalangan holda amallarni (operatsiyalarni) muayyan ketma-ketlikda bajarishni ko'zda tutadi. Yanada aniqroq aytadigan bo'lsak, texnologik jarayon -bu mehnat qurollari bilan mehnat ob'ektlari (xom ashyo)ga bosqichma- bosqich ta'sir etish natijasida mahsulot yaratish borasidagi ishchi (ishchi-mashina)ning faoliyatidir. Ana shu ta'rifni tadqiqot mavzusiga ko'chirish mumkin, ya'ni; PT- bu o'qituvchi (tarbiyachi)ning o'qitish (talaba)larga muayyan sharoitda ta'sir ko'rsatish va bu faoliyat mahsuli sifatida ularda oldindan belgilangan shaxs sifatlarini intensiv shakllantirish jarayonidir.

Pedagogika fanida pedagogik texnologiya tushunchasini ta'riflashda hali yagona bir fikrga kelinganicha yo'q.

Ayrim amaliyotchi pedagoglar "pedagogik texnologiya" deganda texnologik yondoshuvga asoslanmagan (ba'zi foydali, samarali usullarni yoki o'qitish jarayonida texnik vositalarni qo'llashni) tushunadilar. Vaholanki, pedagogik texnologiya ta'lim jarayoniga yangicha, o'ziga xos belgilar, xususiyatlarga ega bo'lgan tizimli, texnologik yondoshuvga asoslanadi.

Pedagogik texnologiyani o'quv jarayoniga tadbiiq qilish zarurligini bir qator olimlar ilmiy asoslab berishgan. Chunonchi, V.P. Bospalko «pedagogik texnologiya - amaliyotga joriy etish mumkin bo'lgan pedagogik tizimning loyihasi»,- deb ta'kidlaydi va o'z fikrining davomida quyidagicha ta'rif beradi: «Pedagogik texnologiya- bu o'qituvchi mahoratiga bog'liq bo'lmagan holda pedagogik muvaffaqiyatni kafolatlay oladigan o'quvchi shaxsini shakllantirish jarayoni loyihasi»².

Bu ta'rif mazmunidan quyidagi muhim tamoyillarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- PT o'quvchi (talaba)larda ma'lum ijtimoiy tajriba elementlarini shakllantirish uchun loyihalanadi;

¹ Osiyo taraqqiyot banki o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini rivojlantirish loyihasi. Ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari. Seminar-trening materiallari. -T.,2002 y, 29-30 b.

² Bospalko V.P. Pedagogika i progressivnie texnologii obucheniya. M., «Pedagogika», 1995.

- loyihalangan tayyor texnologiyani amalga oshirish fan o'qituvchisidan katta mahorat talab etmaydi;

- yakuniy natija albatta kafolatlanadi.

YUNESKO tashkiloti ma'qullagan ta'rif: "Pedagogik texnologiya - bu, ta'lim shakllarini optimallashtirish maqsadida texnik vositalar, inson salohiyati hamda ularning o'zaro ta'sirini inobatga olib, o'qitish va bilim o'zlashtirishning barcha jarayonlarini aniqlash, yaratish va qo'llashning tizimli metodidir"¹

Amerikalik olimlar Benjamin Blum, Levi Stross, Jon Morenolar fikricha «pedagogik texnologiya ta'lim maqsadlarini ko'zlagan etalon asosida o'quvchilarning kuzatiladigan, o'lchanadigan harakatlari shaklida oydinlashtirishdir»²

Boshqa mualliflarining ta'riflari:

- pedagogik texnologiya - amaliyotga joriy etish mumkin bo'lgan ma'lum pedagogik tizimning loyahasidir (V.P. Bepalko);

- pedagogik texnologiya - ta'lim-tarbiyadan ko'zlangan maqsadga erishish uchun o'quv jarayonida qo'llaniladigan usullar, vositalar majmuidir (T.S. Nazarova);

- pedagogik texnologiya oldindan belgilangan, loyihalashtirilgan o'quv-tarbiya jarayonini izchil amalga oshirishdir (K. Klarin).

Professor N.Saydaxmedov PT ga bergan ta'rifi: PT bu o'qituvchining ta'lim-tarbiya vositalari yordamida o'quvchilarga muayyan holatda va ma'lum ketma-ketlikda ta'sir ko'rsatishi va aks ta'sir sifatida ularda oldindan belgilangan shaxs sifatlarini intensiv shakllantirish jarayonidir³.

Professor M.Ochilov ta'rifi: PT tizimli texnologik yondashuvlar asosida ta'lim shakllarini qulaylashtirish natijasini inson salohiyati va xolisona baholash uchun texnik vositalarni o'zaro ta'sirini inobatga olib, ta'lim maqsadlarini oydinlashtirib, o'qitish va bilim o'zlashtirish jarayonlarida qo'llaniladigan usul va metodlar majmuidir⁴.

Bizning fikrimizcha, **pedagogik texnologiya**-ta'lim-tarbiya jarayonlari, ta'lim usuli, vositalari, shakllari, o'qituvchi va tahsil

¹ Farberman B.L. Progressivnie pedagogicheskie texnologii.-T.,1999, st.3.

² Lewy Itross, Bathory Z. The Toxonomy of Educational obyektiv in Continental. Evrop, Univ. of Chikago.1994.P.146-163.

³ Saydaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiya mohiyati. «Xalq ta'limi», 1999 y, 1-son, 98- bet.

⁴ Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. O'quv qo'llanma. Qarshi, «Nasaf», 2000 y, 13-bet.

oluvchi o'rtasidagi munosabatlar majmui bo'lib, ta'lim jarayoniga tizimli, texnologik yondashuvni talab qiladi va o'zida ta'lim maqsadlarini oydinlashtirishni, natijasini kafolatlashni va ob'ektiv baholashdek muhim belgilarni aks ettiradi.

Pedagogik texnologiyaning fan sifatidagi vazifalarini o'qitishning har bir bosqichida ta'limning mazmunini belgilash, ta'lim-tarbiyaning shakllari va vositalarini tayyorlash, predmetning mazmuniga kiritish uchun vaziyatli matnlar, testlar tayyorlash, shaxsda shakllantirish nazarda tutilgan kasbiy sifatlar va ma'naviy fazilatlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan topshiriqlar tizimini ishlab chiqish, ta'limning natijasi va o'zlashtirish darajasini aniqlash ularni ob'ektiv baholash uchun test vazifalarini tayyorlash kabilar tashkil qiladi.

Pedagogik texnologiya XX asrning oxirlarida deyarli barcha rivojlangan mamlakatlarda tez tarqalib, nufuzli YUNESKO tashkiloti tomonidan ham tan olindi va qo'llab- quvvatlandi. Hozirda ko'pgina mamlakatlarda muvaffaqiyatli qo'llanilib kelinmoqda.

Ko'pgina mamlakatlar pedagogik texnologiyadan foydalanib, ta'lim-tarbiya tizimini rivojlantirishda, o'quvchilar o'zlashtirishini oshirishda sezilarli yutuqlarga erishdilar.

Pedagogik texnologiya konsepsiyasining rivojlanish tarixi

Insoniyat tarixida yashash uchun kurash, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, hayotning kelgusi qirralarini belgilab olishga urinishlar doimo bo'lib turgani kabi, pedagogik texnologiyaning ham o'z o'tmishi va kelajagi bo'lishi tabiiy holdir.

Individual ta'lim o'quv-tarbiya jarayonining eng qadimiy tashkiliy shakli bo'lib, u dastavval antik Yunonistonda paydo bo'lgan edi. O'qituvchi o'quvchi bilan ishlab, ta'limni bevosita tashkil etgan, boshqargan, nazorat etgan. O'qituvchi matnlarni o'qib bergan yoki bolalarga o'qitib so'zlatgan. Qoida va ta'riflarni yodlash, jismoniy mashqlarni bajarish musiqa asboblari u yoki bu kuyni ijro etish yo'llari bilan bolalar hayot, san'at, notiqlik, jismoniy madaniyatga oid bilimlarni o'zlashtirgan.

Keyinchalik individual ta'lim o'rnini guruhlar asosida o'qitish egallagan. O'rta asrlarga kelib qoidalarni yodlash, bir xil tipdagi mashqlarni bajarish, og'zaki savol-javob, yuqori pag'onalarda esa ma'ruza, munozara ta'limning yetakchi usullariga aylana boshlagan. Bu holat asta-sekin sinf - dars tizimini

(Ya.A.Komenskiy ta'limoti), keyinchalik esa ilg'or pedagogik texnologiyalarni shakllanishiga olib keldi.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida xorijiy mamlakatlarda ko'plab pedagogik nazariyalar vujudga keldi. Ularning ayrimlari ta'lim-tarbiya tizimini yaxshilashga, o'quvchilar faolligini oshirishga qaratilgan edi.

Shu davrlarda «Yangi maktablar» degan pedagogik oqim paydo bo'lib, uning asoschisi sifatida fransuz pedagogi E. Demolen maydonga chiqdi. Bunday maktablar Angliya, AQSh, Fransiya, Belgiya, Shvetsariya kabi ko'plab davlatlarda ochildi. Jenevada «Yangi maktablarning xalqaro birlashmasi» tuzildi va unda yangi maktablarga qo'yilgan talablar belgilab berildi. Bu maktablarga xususiy bo'lib, unda haq to'lashga qodir kishilarning bolalarigina o'qitilgan. Yangi maktablarda ish yaxshi yo'lga qo'yilgan, to'liq jihatlangan kabinet va laboratoriyalar tashkil etilgan, «erkin va faol» metodlar qo'llanilgan. O'quvchilarning o'z-o'zini boshqarish organlari bo'lgan.

Maktablarning amaliy pedagogik laboratoriyasi bo'lib, «bolalarning miyasini yodlab olingan bilimlar bilan to'ldirish orqali ta'lim berish o'rniga, ularning fikrlash qobiliyatini umumiy o'stirish yo'li bilan ta'lim berishga» harakat qilingan. O'quvchilarga qanday qilib kuzatish, farazlar topishni, o'z taxminlarini tekshirib ko'rishni o'rgatganlar. Bunday maktablarda o'qitish dalillarga va tajribaga tayanishga, bolalarning tashabbuskorligi va mustaqilligini tarbiyalashga asoslangan edi.

XIX asr oxirlarida Germaniyada pedagog Vilgelm Avgust Lay (1862-1926) «ish-harakat pedagogikasi»ga asos soldi. Uning g'oyalarida ham o'ziga xos ijobiy tomonlari, yangiliklar bor edi. Lay pedagogik jarayonda ifodalash, tasvirlashga katta ahamiyat berdi, chunki uning fikricha, mana shunday ifodalash yoki tasvirlash jarayonida o'quvchilar o'z faolliklarini ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ladilar, harakat qiladilar.

Uning fikricha, tasvirlashning har qanday turlari: rasm solish, loy va plastilindan buyumlar yasash, har xil narsalarning modelini yasash, chizmachilik, dramatisasiya, ashula, musiqa, raqslar, shuningdek, o'simlik hamda hayvonlarni parvarish qilish tajribalarini o'tkazish, og'zaki va yozma ishlar va shu kabilar ta'lim jarayonidagi «ifodalash» vositalaridir. Lay fikricha hamma darslar ana shu qoidalar asosiga qurilishi lozim.

XIX asrning oxirida Germaniya, Angliya, AQSh da eksperimental pedagogika keng yoyildi. Eksperimental pedagogika

bolalarning aqliy iste'dodini tadqiq qilish uchun «testlar metodi»dan keng foydalandi.

Eksperimental pedagogikaning yirik namoyondalaridan nemis pedagogi Ernst Meyman (1862-1915) va AQSh pedagogi Eduard Torndayk (1874-1949) edilar. Bolaning aqliy iste'dodini belgilaydigan testlar bilan bir qatorda, yana uning ulgurishini aniqlaydigan testlar ham belgilandi. Test usuli XX asrning 40-50 yillarida faqat AQSh dagina emas, balki Angliya, Fransiyada ham keng yoyildi.

Lekin bu pedagogika sobiq Ittifoqda qabul qilinmadi, chunki u bixeviorizm ta'limotiga asoslangan edi. Bu yo'nalishning psixologiyadagi eng muhim qoidasi organizmning ko'rsatkich bilan uning kuzgatgich javobi o'rtalaridagi aloqa bir ma'noligini so'zsiz tan olinishidir. Bu ta'lim jarayonini tajriba sinov tarzida o'rgatishga ham, bu jarayonni boshqarishga ham bir xilda dahldor-dir.

Yaqin kunlarga bixeviorizm mafkuraviy siyosatga ko'ra burjua fani hisoblanib, inkor etilib kelindi. Hozirgi kunda esa bixeviorizmning mohiyati to'g'ri talqin etilib, uning ahamiyati keng yoritila boshlandi. tizimida katta o'zgarishlar yuz berdi. Bu o'zgarishlar hukumatning 30- yillarda qabul qilgan qator qarorlari (1932 yil 25 avgustdagi «Boshlang'ich va o'rta maktablarning o'quv programmalari va rejimi haqida»gi, 1933 yil fevraldagi «Boshlang'ich va o'rta maktab darsliklari haqida»gi, 1934 yil 15 maydagi maktablarda tarix va geografiya o'qitish to'g'risidagi va boshqalar) bilan boglikdir. Bu qarorlarda o'quv jarayonidagi kamchiliklar: o'quv materiallarining haddan tashqari ko'pligi, buning natijasida ayrim o'quv fanlari yuzaki o'tilayotganligi, ba'zi fanlar, ayniqsa, matematika, fizika va kimyo dasturlari orasida bog'lanish yo'qligi, soddalashib ketganligi kabilar ko'rsatildi. O'qitishda ko'rgazmali qurollardan foydalanishga alohida e'tibor qaratildi.

Asrimizning 40-50 yillarida o'quv jarayoniga texnik vositalar (radio, kino) ning joriy etilishi pedagogik texnologiyaga tenglashtirildi. Faqat 60 yillarning o'rtasida, 70 yillarda bu tushuncha mazmuni chet el pedagogik nashrlarida (AQSh, Yaponiya, Angliya, Italiya, Vengriya) va xalqaro konferensiyalarda keng muhokama etila boshlandi va professor N.Sayidaxmedov ta'kidlashicha uning ikki yo'nalishi ko'rsatilgan. Birinchi yo'nalish pedagogik texnologiyani «o'qitishning texnik vositalar»ini qo'llash sifatida belgilasa (M. Klark, Xokridj - Buyuk Britaniya; K.Cheduik, D.Fini - AQSh; S.G. Shapovalenko - Rossiya) ik-

kinchisi - «o'quv jarayoni texnologiyasi» sifatida qaraldi (T.Samakato - Yaponiya; T.A.Ilina- Rossiya)¹

T.S. Nazarovaning qayd etishicha pedagogik texnologiya 70-yillarning boshlarida AQSh da yuzaga kelgan bo'lib, uning asoschilari taniqli olimlar B.Blum, D.Kratvol, N.Gronlund, J.Kerrol, J.Blok, L.Anderson va boshqalardir².

AQShda - 1971 yil Kommunikasiya va texnologiya Assosiasiyasi tashkil topdi. 1961 yildan «Pedagogik texnologiya» jurnali, 1971 yildan Audio vizual ta'lim, Audiovizualli kommunikasiya bayoni nomli jurnallar chop etila boshlandi.

Angliyada - 1967 yil Pedagogik texnologiya Milliy Kengashi tashkil topdi. 1964 yildan «Pedagogik texnologiya va dasturli ta'lim», 1970 yildan «Pedagogik texnologiya» nomli jurnal chop etila boshladi.

Yaponiyada - 1965 yil Umumiyapon Pedagogik texnologiya markaziy kengashi tashkil etildi. 1965 yildan Pedagogik texnologiya tadqiqotlari bo'yicha jurnal chop etila boshladi.

Sobiq Ittifoqda - 1965 yil maktab jihozlari va o'qitishning texnika vositalari ilmiy tadqiqot instituti tashkil etildi.

Italiyada - 1971 yil Pedagogik texnologiya milliy markazi tashkil etildi va shu yildan «Pedagogik texnologiya» nomli jurnal chop etila boshladi.

Vengriyada - 1973 yil o'qitish texnologiyasi davlat markazi tashkil etildi.

Mustaqil O'zbekistonimizda pedagogik texnologiya muammolarini echish, uning istiqbollarini belgilash bo'yicha Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tasarrufidagi Oliy ta'lim muammolari instituti 1997 yidan buyon faoliyat ko'rsatmoqda.

Didaktik masalalar va pedagogik texnologiyaning o'zaro munosabati

Pedagogik texnologiya amaliyotga joriy etish mumkin bo'lgan pedagogik tizim loyihasidir.

Pedagogik tizim ma'lum shaxs sifatlarini shakllantirishga tartibli, aniq maqsadni ko'zlab va oldindan o'ylab pedagogik ta'sir et-

1. N.Sayidaxmedov. Yangi pedagogik texnologiya moxiyati. «Xalq ta'limi», 1999 y, 1-son, 99-bet.

2. Nazarova T.S. Pedagogicheskaya texnologiya: noviy etap evolyutsii.- T., 1999, 5 b.

ishni vujudga keltirish uchun zarur bo'lgan o'zaro bog'liq vositalar, usullar, jarayonlar yigindisidir. Har bir jamiyatda shaxsni shakllantirish maqsadi belgilab olinadi va unga mos pedagogik tizim tashkil qilinadi. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan, har tomonlama rivojlangan shaxsni tarbiyalashni asosiy maqsad qilib qo'ydi. N.Saydahmedov ta'kidlaganidek: «Milliy dastur bizda ta'lim va tarbiya sohasida davlat buyurtmasi sifatida qabul qilinyapti»¹. Davlat buyurtmasi esa ta'lim va tarbiyaning umumiy maqsad va vazifalarini belgilab beradi.

Pedagogik tizim o'zaro bog'liq bo'lgan quyidagi invariantiv elementlardan tashkil topadi):

1. O'quvchilar (talabalar).
2. Ta'lim-tarbiya maqsadlari.
3. Ta'lim-tarbiya mazmuni.
4. Didaktik jarayon.
5. Tashkiliy shakllar.
6. Pedagog yoki O'TV

Bu pedagogik tizim, har qanday nazariyaga xos bo'lgani kabi ikki tushunchani qamrab oladi: didaktik masalalar va ularni amalga oshirishning pedagogik texnologiyasi.

Didaktik masalalar pedagogik tizim doirasida inson faoliyatining muhim sohasi sifatida aniq maqsad va unga erishish uchun shart-sharoitlar hamda bu faoliyat uchun axborotlar bo'lishi kerak.

Didaktik masalalarni hal etish maqsadi shaxsning ma'lum sifatlarini shakllantirish zarurati bo'lsa, shart-sharoitlar-o'quvchi (talaba)larning boshlang'ich sifat ko'rsatkichlari, axborot esa o'quv predmetining mazmuni yoki tarbiyaviy ta'siridir.

Har bir didaktik masala pedagogik tizimda o'ziga mos keladigan PT elementlari bilan hal qilinadi, ular: didaktik jarayon, o'qitishning tashkiliy shakllari hamda pedagog yoki o'qitishning texnik vositalari (O'TV)

Rasmda ijtimoiy buyurtma yo'nalishi didaktik masalalarga qaratilgan va bu bejiz emas: ta'lim har doim jamiyat talablarini qondirishga xizmat qiladi va u ongli ravishda yoki intuitiv tarzda tez, yoki sekinlik bilan bu talablarga mos holda tuzatila boriladi.

Darhaqiqat XXI asr bo'sag'asida ta'lim taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchi, haqqoniy dvigateli-bu o'zida didaktik masalalar va PT ni mujassamlashtirgan pedagogik tizim hisob-

¹ N.Saydahmedov. Yangi pedagogik texnologiya mohiyati. // «Xalq ta'limi», 1999 y, 1-son, 100 b.

lanadi. PT ning muvofaqiyatli loyihalashtirish va yakuniy natijaning kafolatlanishi o'qituvchining didaktik masalalar mohiyatini anglab etish darajasiga va darsda ularni to'g'ri belgilab olishiga bog'liqdir.

Agar pedagog (6) qo'lida bilimga chanqoq, iqtidorli o'quvchilar (1), fan maqsadiga (2) mos mazmun- dastur, o'quv qo'llanma, darsliklar (3) mavjud bo'lsa, u didaktik jarayonni (4) muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun bilish faoliyatining tashkiliy shakllaridan (5) samarali foydalanib yangi pedagogik texnologiyani amaliyotga izchil va ketma-ket joriy etishi mumkin.

Didaktik jarayon pedagogik texnologiya asosi sifatida

Didaktik jarayon pedagogik texnologiyaning asosini tashkil qiladi, yohud u belgilangan vaqt ichida ta'lim (tarbiya) maqsadiga erishish uchun O'E mazmunini o'quvchilarga uzatish yo'llarini aniqlab beradi.

V. P. Bepalko o'qitish jarayoni, didaktik jarayon haqida: «O'qitish jarayoni «klassik qoida»ga bo'ysunadi. Ya'ni o'qituvchi sinfga kirib, dars mavzusini e'lon qiladi va darhol uning mazmunini bayon qilishga kirishib ketadi. Didaktik jarayon esa har bir dars (ma'ruza)ni boshlashdan oldin o'quvchilar diqqatini jalb qila oladigan faoliyat bosqichi-motivasiyani vujudga keltirishdan boshlanadi. Ana shu motivasiya bosqichi o'quv-bilish faoliyatining kaliti hisoblanadi», deb fikr bildiradi.

O'qitish jarayoni tuzilishi:

$$O'J = O'F + O'qF;$$

O'F-o'quvchi bajaradigan o'quv faoliyati; O'qF-o'qituvchi bajaradigan o'rgatuvchilik faoliyati. Bundan shunday xulosa chiqadi: o'quvchining xususiy o'quv faoliyati va unga hamohang bo'lgan o'qituvchining o'rgatuvchilik faoliyatidan tashqari hech qanday o'qitish jarayoni mavjud bo'lmaydi.

Didaktik jarayon o'zaro bog'liq quyidagi komponentlardan iborat. Motivatsiya-(M), o'quvchining o'quv-bilish faoliyati-(O'F) va uni pedagog tomonidan boshqarish-(B).

$$DJ = M + O'F + B$$

Pedagogik tizimda ta'lim maqsadi va didaktik jarayon o'rtasida aloqadorlik mavjud: Ya'ni har bir maqsadga ma'lum bir jarayon orqali erishiladi va har bir jarayondan maqsadga erishish ko'zda tutiladi. Didaktik jarayonda ikkita tamoyilga amal qilinadi:

1. Didaktik jarayonda tabiiy muvofiqlik tamoyili. Bunda o'quvchilarning intellektual rivojlanishi va o'zlashtirishi tajribalarining tabiiy mexanizmi o'zlashtirishiga mos kelishi tushuniladi. O'quv mehnatiga qiziqishi, o'qish xohishi darajasini ta'lim-tarbiyada shu tamoyil ifodalaydi.

2. Didaktik jarayonda intensivlik tamoyili. Didaktik jarayon tez va yuqori darajada, qisqa vaqt ichida didaktik masalani echishni taqozo etadi. Didaktik jarayonni intensivlashtirish tamoyilining indikatori tezlik hisoblanadi.

Motivatsion bosqich. Motiv tushunchasi ehtiyoj, intilish, mayl, qiziqish tushunchalarini qamrab oladi. Motiv- kishini biror ish-harakatni bajarishga undovchi da'vat, turtki hisoblanar ekan, o'qituvchi bolada o'qishga motiv hosil qilishga intilishi zarur. Motivatsiya- bu shaxs hatti-harakatini yuzaga keltiruvchi ichki harakatlantiruvchi kuch, hissiyot bo'lib, pedagog uni boshqarishga harakat qiladi va o'quv jarayonini tashkil etish uchun hisobga oladi. Uni amalda vujudga keltirish uchun o'qituvchi o'rganilayotgan faoliyat tajribalaridan taassurotli dalillarni maxsus yig'ishi va o'quvchilarga o'qitilayotgan predmetning asosiy holatlari bo'yicha bilimlar asosida noqulay vaziyatlardan chiqib ketish yo'llarini namoyish qilishi kerak. O'quvchilarda hosil bo'ladigan motivlar kuchli yoki kuchsiz bo'lishi o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liq. Demak, o'qituvchi har bir dars maqsadi va mazmuniga mos keladigan motivatsiya me'yorini aniqlashi lozim bo'ladi. Kuchli motiv pirovard maqsadni amalga oshirishga kuchli ta'sir etadi. O'qish motivatsiyasi murakkab jarayon bo'lib, u o'quvchining xulqi, intilishlari, qiziqishi va mayllariga bog'liqdir.

O'quv faoliyati. O'quvchilardagi motivatsiya xarakteri ko'p jihatdan ularning o'quv faoliyatiga bog'liq. O'quv faoliyati faoliyatning umumiy loyihasi bo'yicha ko'riladi va o'zida mo'ljalli (yo'naltiruvchi), bajaruvchi, nazorat qiluvchi va tuzatuvchi harakatlarni mujassamlashtiradi.

Uning shartli formulasi:

$$O'f = Mh + Bh + Nh + Th$$

Bu harakatlarni o'quvchilar bevosita o'qituvchi yoki darslik yordamida turlicha to'liqlikda va turlicha ta'lim nazariyasiga tayangan holda bajarishlari mumkin.

Boshqarish. Didaktik jarayonning so'nggi tarkibiy qismi-o'quv-bilish faoliyatini boshqarish hisoblanadi. Har qanday o'quv faoliyatini boshqarish imkoniyati mavjud. Boshqarish tizimi ikki-boshqaruvchi va boshqariluvchi ob'ektdan iborat bo'ladi. Agar

didaktik jarayonda o'qituvchi boshqarish sub'ekti hisoblansa, o'quvchilar-boshqaruv ob'ektidir. Sub'ekt uzluksiz tarzda ta'lim maqsadiga muvofiq ob'ektga bevosita yoki bilvosita ta'sir o'tkazadi. Ob'ekt ham o'z navbatida sub'ekt tomonidan o'rgatilgan maqsad va vazifalarni to'g'ri anglab etishi va unga erishish choralari ko'rgandagina o'quv faoliyatining samarasi to'g'risida fikr yuritish mumkin bo'ladi.

Ta'lim- tarbiyaga an'anaviy va noan'anaviy yondashuvlar

Hozirda ta'lim-tarbiyaga asosan an'anaviy va noan'anaviy (zamonaviy-tizimli, texnologik, tadqiqiy-ijodiy) yondashuvlar mavjud.

Xo'sh, ta'limga an'anaviy va noan'anaviy yondashish nimasi bilan farq qiladi?

An'anaviy yondashuvning asosiy xususiyati- o'qituvchi ma'lum axborotni gapirib, tushuntirib beradi, o'quvchi (talaba) esa bu bilimni xotirasida saqlaydi. Bunda «bilim» tushunchasi xotirada saqlanadigan axborot ma'nosida tushuniladi. O'quvchining bilim darajasi imtihonda shu axborotga doir savolga bergan javobiga qarab aniqlanadi. Bu bilim yuzaki bo'lishi ham mumkin va u xotirada uzoq saqlanmaydi. O'quvchining o'zlashtirish darajasi, sifati haqida aniq tasavvur hosil qilish qiyin.

Tizimli yondashuv haqida gapirishdan oldin «tizim» tushunchasiga to'xtab o'tsak. Tizim so'zi-tuzilma, qismlardan tuzilgan, birikkan narsa yoki hodisa ma'nosini anglatadi. Kibernetik tizim, axborotlar tizimi, ijtimoiy munosabatlar tizimi, xarakterlar tizimi, pedagogik tizim kabi tushunchalar ham ishlatiladi.

«Tizimli yondashuv ilmiy bilish metodologiyasi va pedagogik amaliyotning bir yo'nalishi sifatida universal tavsifga ega, pedagogikada keng qo'llaniladi, ta'lim-tarbiyaga ham pedagogik tizim sifatida qarash lozim»¹.

Tizimli yondashuv tuzilish vazifasiga ko'ra bajariladigan tahlilga yaqin turadi. Tizimli tahlilning ob'ekti yaxlit narsa yoki hodisa (tizim) hisoblanadi, u ob'ektning turli qismlarini, qismlarning o'zaro bog'liqligini, tizimning chegaralarini va tizimning atrof-muhit bilan bog'liqligini, aloqadorligini nazarda tutadi.

¹ M.Ochilov. Yangi pedagogik texnologiyalar. (ma'ruzalar matni), Qarshi., 2000y, 6 b.

Tizimli yondashuvda qator prinsiplar majmuidan foydalaniladiki, ular tadqiqotchilik va amaliy faoliyatda yuqori natijalarga erishish imkoniyatini yaratadi. M. Ochilov bunday qoidalar qatoriga quyidagilarni kiritadi: mavhumlikdan yaqqollikka qarab borish; analiz bilan sintezning, mantiqiylik bilan tarixiylikning birligi; ob'ektda bog'lanishlar va o'zaro ta'sirlarning turlichaligi; ob'ektning tuzilishi-vazifalari va kelib chiqishi haqidagi tasavvurlarning birligi va boshqalar¹.

Ta'lim ishiga texnologik yondashuv quyidagilarni nazarda tutadi:

- o'qish-o'qitish jarayonini o'zaro uzviy bog'lik bosqichlar, fazalar, amallarga ajratish, bo'lishni;
- ta'limdan kutilgan natijaga erishish uchun bajariladigan harakatlarni muvofiqlashtirish, ketma-ket, bosqichma-bosqich amalga oshirishni;
- loyihalashtirilgan ishlar, amallarning barchasini birdek bajarishni.

Bunday yondashuv asosan reproduktiv ta'limga xos bo'lib, reproduktiv ta'lim tipik vaziyatlarda biror ish-harakatni oldindan bashorat qilingan qoidalar asosida bajarishdir. Reproaktiv daraja uchun pedagogik texnologiya usulida ta'lim takror ishlab chiqiladigan konveyrli jarayon sifatida tashkil etiladi, undan kutiladigan natija ham aniq belgilab qo'yiladi. O'quv materialni aniq ifodalangan o'quv maqsadiga mos qayta tuzib, ishlab chiqiladi, ayrim bo'lak (qism, modul) larga ajratiladi, o'quv materialini o'rgatishning alternativ yo'llari nazarda tutiladi, har bir bo'lakni o'rganish test yoki boshqa yo'llar bilan nazorat qilinib, xato-kamchiliklar tuzatilib boriladi. O'quv ishi etalonda ko'rsatilgan natijaga erishishni nazarda tutadi. Bu usul bilim, ko'nikma va malakalarning zarur minimumini egallashda ko'prok samara beradi. Texnologik yondashuvni qo'llash qo'yilgan o'quv maqsadlariga erishishni kafolatlaydi.

Tadqiqiv- ijodiy yondashuv ta'limning maqsadi talabada biror muammoni yechish qobiliyatini o'stirish, yangi bilimni mustaqil o'zlashtirish, harakatning yangi usullarini topish, shaxsan tashabbus ko'rsatishni, ijodkorlik, faollikni nazarda tutadi. Tadqiqiy yondashuvda o'quvchining o'quv-bilish faoliyatiga pedagog rag'batlantiruvchi usulda rahbarlik qiladi, bolaning shaxsiy tashabbusini qo'llab- quvvatlaydi, bola bilan hamkorlik qiladi, uning fikr va qiziqishlarini oldingi o'ringa qo'yadi

¹ M.Ochilov. Yangi pedagogik texnologiyalar. (ma'ruzalar matni), Qarshi., 2000y, 6-7 bb.

Ta'limni didaktik loyihalash

Loyiha keng ma'noda ma'lum ob'ekt, hatti-harakat, holatning tarxi demakdir. Didaktik loyihalarda ta'lim sub'ektlari o'zaro ta'siridan shakllanadigan, istiqbolga yo'nalgan shirkat faoliyat moddiylashtiriladi. Didaktik loyihalarning eng oddiysi (dars konsepti) dan tortib ularning o'ta murakkab ko'rinishlari (dastur, darslik, ta'lim etaloni) gacha turlari inson faoliyati antisipirik-oldindan payqash, ko'ra bilish layoqati mahsulidir. Pedagogik hodisalarning borishi, rivojlanishidagi o'zgarishlarni loyihada aks ettirish, loyihada ko'zlangan maqsad, vosita, natijalarni o'quvchi faoliyatiga nisbatan tasavvur qilish, ma'lum bir didaktik nazariyaga asoslanib loyihani tayyorlash loyiha muallifi pedagogik bilimlarining takomillashuviga, pedagogik amaliyotdagi yangi bog'lanishlarni sezish va ajratishga olib keladi

Didaktik loyihalash ta'limning amal qilish namunasini tayyorlash jarayonidir. U jarayon sifatida loyihalash faoliyati, vositasi, predmetidan iborat. Bu jarayonda ma'lumot mazmuni yoki uning bir qismi- o'quv materialini loyihalash predmeti funksiyasida qatnashadi. O'quv materialiga pedagogik ishlov berilib, darslikdagi shakldan yangi shaklga olib kiriladi. O'quv topshiriqlari, muammolari, testlar tizimi va shu kabilar o'quv materialini o'qitish va o'qish ehtiyojlariga ko'ra o'zgartirilgan- loyihalashtirilgan shakllardir. Loyiha muallifining didaktik bilimlari unda shakllangan pedagogik mahorat, orttirgan hayotiy tajribasi loyihalash vositalari bo'lib, ular loyiha sifatini belgilovchi omillardir. Didaktik bilimlar ko'lami, hajmi, aniqligi, pedagogik tajribaning yetukligi, uning puxta egallanganligiga ko'ra didaktik loyihalar bir-biridan farq qiladi. Binobarin, didaktik loyihalarning samaradorligi va sifati pirovard natijada loyiha muallifining bilimi, tajribasi, mahoratiga borib taqaladi. Didaktik loyihalash- bu ta'lim sub'ektlari o'zaro ta'sirining ta'lim mazmuniga yo'nalgan akt, zveno, bosqich, davr shaklidagi harakatlarini kelgusida amalga oshirish namunasi timsolini tayyorlash demakdir.

O'zbek maktablarida ta'limni loyihalashning ikki jihatdan ahamiyati bor: ta'lim jarayonining yangi, pedagogik amaliyotda hali uchramagan loyihalash vositalarini izlab topish; original loyihalar asosida o'quv tarbiya jarayonining zamonaviy sifatlarini qayd etish. Darsliklarni loyihalashda ma'lumot mazmuni va ta'lim mazmuni tushunchalarini farqlash kerak. Ma'lumot mazmuni: yoshlarning ma'lumoti, rivojlanishi, tarbiyasini mo'ljallab

hozirgi zamon fani, texnikasi, ishlab chikarishi, fikrlashning umumiy asoslariga didaktik ishlov berish yo'li bilan tanlangan bilimlar, ko'nikma-malakalar, ijodiy faoliyat tajribasi va munosabatlar majmuidir. Ta'lim mazmuni, buni o'quv materialiga teng hodisa deb qaraymiz. Ma'lumot mazmuni ijtimoiy tajribani o'rganish, ta'lim mazmuni esa ta'lim jarayoni kontekstida qaraladi. Ta'lim mazmuni yoshlarni ma'lumotli qilish, tarbiyalash va rivojlantirish maqsadida ta'lim jarayoniga olib kirilgan bilim, ko'nikma-malaka, faoliyat usullari hamda tabiat, jamiyat va tafakkur hodisalarini emosional baholashga doir munosabatlardir. Ta'lim mazmuni ta'lim jarayoniga o'quv materiali shaklida olib kiriladi

O'quv materiali ma'lumot mazmunini shakllantirishning eng oxirgi darajasi sanaladi. U ta'lim boshlanguncha turli normativ loyihalar- o'quv dasturi, o'quv darsligi tarkibida tayyor holda bo'ladi. Ta'lim jarayonida esa o'quv-tarbiya ishlari o'quv materialini o'rganishdan boshlanadi. O'quv materiali ma'lumot mazmuni bilan ta'lim mazmuni o'rtasidagi oraliq zveno hisoblanadi. O'quv materiali asosida ikkilamchi loyihalar: dars konsepti, topshiriqlar tizimi, testlar, ta'lim etalonlari tuziladi. O'quv materialining ikki xil tarkibiy tuzilishi - strukturasi farqlaymiz: o'quv materialining mantiqiy qurilishi; o'quv materialining didaktik qurilishi. O'quv materialining didaktik qurilishi ikki xil tushuniladi: o'quv materialining keng (global) qurilishi; o'quv materialining tor (lokal) qurilishi. O'quv materialining keng qurilishini olimlar M.Skatkin, V. Kraevskiy, I. Lernerlar boshlab berishgan. Ularning yozishicha o'quv materiali bilimlar tizimi, ko'nikma va malakalar, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlar tizimidan iborat. O'quv materialini lokal tushunishda uch xil element ajratiladi: bilim, malaka, ko'nikma. O'quv materialini keng hodisa sifatida qarab, uning tarkibida quyidagi elementlarni ajratamiz: Bilimlar tizimi, tushuncha, termin, faktlar, qonuniyatlar, nazariyalar, ko'nikma-malakalar tizimi, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlar tizimi.

O'quv materiallarining shakllari ko'p. Ulardan biri o'quv topshirig'idir. U qator xususiyatlarga ega: ularda o'rganilgan o'quv materiali mazmuni ham aks etgan, didaktik loyihada bolalarning o'quv-biluv faoliyati ham moddiylashtiriladi; didaktik loyihalarda o'quv-biluv faoliyati usullari ham beriladi.

O'quv maqsadlari va vazifalarini loyihalash

Sanoatda zamonaviy texnologiya mehnatni keng taqsimlashni ko'zda tutadi. Mahsulotni loyihalash va uni tayyorlash texnologiyasini yuqori malakali mutaxassislar amalga oshiradi. Bunda avvalo, barcha iker-chikirlarini aniq, uzil-kesil ifodalaydigan, nima va qanday tayyorlanishi ko'rsatilgan loyiha ishlab chiqiladi, shundan keyingina mahsulotni tayyorlash va ishlab chiqarishni tashkil etish boshlanadi.

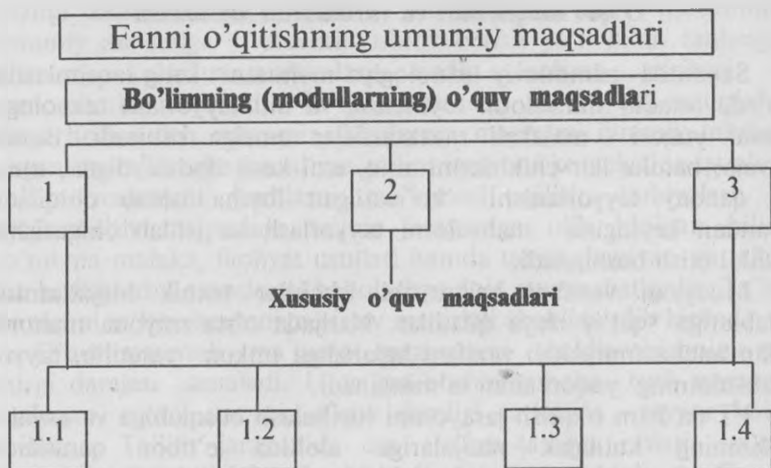
Muayyan vazifani bajaruvchi ishchilar texnik hujjatlarning talablariga qat'iy rioya qiladilar. Natijada o'rta miyona mahorat bilan ancha murakkab vazifani bajarishga imkon yaratilib, tayyor mahsulotning yuqori sifati ta'minlanadi.

PT da ham o'qitish jarayonini loyihalash bosqichiga va avvalo, ta'limning kutilajak natijalariga alohida e'tibor qaratiladi. Texnologik yondashuvning dastlabki bosqichida didaktik vositalarni ishlab chiqishni bir guruh tajribali uslubchi o'qituvchilarga topshirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

PT ning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, unda o'quv maqsadlariga erishishni kafolatlaydigan o'quv jarayoni loyihalashtiriladi va amalga oshiriladi. Texnologik yondashuv, eng avvalo, tasvirlash emas, balki loyihalashtirilgan natijalarni amalga oshirish imkonini beruvchi amaliy ko'rsatmali tuzilmada uz ifodasini topadi.

Pedagog o'z oldiga o'quvchilar materialning mazmunini tushunib, o'zlashtirib olishsin, ma'lum bilimlarni egallab amaliyoyitda qo'llashga o'rgansin, degan maqsadni qo'yadi.

Pedagog jamiyatdan buyurtmani umumiy ko'rinishda oladi. Maqsadlarni aniqlashtirishning o'ziga xos pillapoyasini tuzish mumkin: jamiyatning umumiy talablaridan ta'lim tizimi vazifalariga, ulardan ma'lum o'quv yurti, o'quv predmeti, uning tematik bo'limlari va alohida o'quv masalalariga. Bu quyidagi chizmada o'z aksini topadi:

Maqsadlarni belgilashning an'anaviy usullari:

- O'quv materialining rejasidan kelib chiqib, maqsadni belgilash. Masalan, «Navoiyning g'azallarini o'rganish», yoki «Birinchi bobning mazmunini o'rganish». Bunda maqsadga erishilganlikni qanday aniqlash ko'rsatilmagan.

- Maqsadni pedagog faoliyati orqali ifodalash. M-n, «O'quvchilarni Buxoro amirligining davlat tuzilishi bilan tanishtirish» yoki «Linzalarda tasvir yasash usullarini ko'rsatish». Bunda ham ta'lim jarayonining aniq maqsadga erishganligini qanday bilish mumkinligi ko'rsatilmagan.

- O'quvchining intellektual, emosional, shaxsiy vojlantirishining ichki jarayonlari va qonuniyatlari orqali o'quv maqsadini qo'yish. Masalan: «matematik tenglama yechish ko'nikmasini rivojlantirish», «mavzuni o'tish jarayonida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga urgatish». Bunda ham o'quv maqsadiga erishganlik haqida ko'rsatkichlarni topib bo'lmaydi.

- O'quv maqsadlarini o'quvchilar faoliyati orqali qo'yish. M-n, «aralash kasrlarni qo'shishga oid misollar yechish». Bu erda o'qitishdan kutiladigan natija va uning oqibati e'tibordan chetda qolgan.

O'qitishning maqsadlarini ta'lim mazmuni, pedagogning yoki o'quvchining faoliyati orqali belgilash ta'limda kutilayotgan natijalar haqida aniq tasavvurga ega bo'lishga imkon bermaydi.

PT da nazarda tutiladigan maqsadlarni qo'yish uslubi o'zining ahyoviy xususiyatiga ega. Bu shundan iboratki, o'qitish maqsadlari

o'quvchilar harakatida ifodalanadigan, anik ko'rinadigan va o'lchanadigan natijalar orqali belgilanadi.

AQSh, Angliya va boshqa mamlakatlarda o'quvchi va o'qituvchi uchun maqsadlarni alohida-alohida belgilash odatga kirgan. Bunda maqsadlar o'qituvchining faoliyatidan kelib chiqqan holda qo'yiladi (o'rgatish, tushuntirish, ko'rsatish, aytib berish va hokazo). O'quvchining harakatlarida ifodalanadigan natijalar esa ta'limning vazifalari deyiladi. Vazifa talabning tugallangan hatti-harakatini ifodalovchi atama bilan ifodalanishi shart.

Shunday qilib, an'anaviy o'quv jarayonida asosiy omil pedagog (va uning faoliyati) hisoblansa, PT da birinchi o'ringa o'qish jarayonidagi o'quvchilarning faoliyati qo'yiladi.

Ta'lim maqsadi shunday qo'yilishi kerakki, unga erishganlik haqida aniq xulosa chiqarish mumkin bo'lsin. Pedagogik adabiyotlarda vazifalar ba'zan identifikasiyalashgan (taqqoslana-digan) pedagogik maqsadlar deb ataladi (M.Klarin,1989).

Vazifalarni yanada aniqlash maqsadida quyidagi qadamlarni qo'llash mumkin:

- har bir vazifalar guruhini «Dars yakunida talabalar quyidagilarni bajara olishlari lozim» deb boshlash;

- har bir vazifani raqamlash;

- har bir vazifani quyidagi fe'llardan boshlash: sanab o'ting, eslang, so'zlab bering, ko'rsatib bering, tanlang, hisoblang va boshqalar.

- har bir vazifani talaba so'zi bilan qo'yish;

- har bir vazifa faqat bitta natijani ko'zlasin;

- har bir vazifa «talabanning keyinchalik o'zini qanday tutishi kerakligiga ishora qilsin»;

- vazifalarni shunday yozingki, uning ishlatilishini mezonlash va qanday qilib maqsadga erishilganligini aniqlash mumkin bo'lsin;

Vazifalar o'quv savollarini, mavzularni, bo'limlarni, butun fanni, nimalarni baholash kerakligini (og'zaki, yozma, test usulida) aniqlab beradi.

a'lim mazmuni odatga ko'ra, asosan mavzuiy yo'nalishga ega va unda o'qitishning aniq maqsadlarini ko'rish qiyin. O'qitish vazifalarini ishlab chiqishni engillashtirish uchun ularning ta'rifida o'zlashtirgan o'quvchilar malakasini ifodalovchi fe'llardan foydalanish mumkin, masalan:

- muayyan dalilni biladi;

- qoidani biladi;

- og'zaki bilimni matematik ifodaga ko'chiradi;

- chizmani tushuntiradi;
- berilgan natijalarni keltirib chiqaradi;
- tushunchani yangi vaziyatda ishlatadi;
- qoidani ishlatadi;
- ma'lum qoidani yangi holatda to'g'ri qo'llashni namoyon qiladi;

- mavhum farazlarni ajratadi;
- fikrlash mantiqida xato va kamchiliklarni topadi va hokazo.

1. O'quvchi qoidani o'zlashtirmoqda.

2. O'quvchi tanish yoki notanish vaziyatda qoidani qo'llamoqda. Bulardan ikkinchisi aniqroqdir.

Demak maqsadlarni aniqroq qo'yishning asosiy yo'li - ma'lum natija bilan yakunlanadigan harakatlarni ifodalaydigan fe'llardan foydalanishdir.

Taqqoslanadigan ta'lim maqsadlarini (vazifalarini) shakllantirish quyidagi andoza buyicha bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak: muayyan o'quv mashg'ulotining umumiy maqsadi - o'qitishning xususiy maqsadi - taqqoslanadigan o'qitish maqsadi (vazifa).

Xorijiy ta'lim amaliyotida quyidagi o'quv natijalarini darajalash qabul qilingan:

1. Tanishtiruv: mazkur fan sohasidagi asosiy tushuncha va tartiblar bilan tanishuv.

2. Asoslarni o'zlashtirish fan sohasining asosiy tushunchalarini qayta izhor(tasvir) etishni nazarda tutuvchi bosqich.

3. Egallash: fan sohasidagi asosiy tushuncha va tartiblarni muvaffaqiyatli tadbiiq etish.

4. To'liq egallash - mohirlik: mazkur fan sohasidagi asosiy tushuncha va tartiblarni samarali qo'llash va qolgan o'quvchilarga bilimlarni va ko'nikmalarni o'zlashtirish va mustahkamlash bo'yicha yordam berish.

B.Blum taksonomiyasini («Taksonomiya» tushunchani narsalarning tabiiy bog'liqligi va xususiyatlariga ko'ra ko'p bosqichli (ierarxik) tuzilishi asosida tavsiflash va tizimlashtirishni anglatadi) ko'llab, umumiy o'quv maqsadlarini shakllantirish mumkin. Ushbu taksonomiya buyicha o'quv maqsadlari kategoriyasiga mos keladigan fe'llar ro'yxati keltirilgan.

Bilish

Esga tushurish

Tasvirlash

Eslab kolish

Farqlash

Axborot berish

Tanlab olish

Aytish

Aytib berish

Yozish

Takrorlash

Tushunish	Dalillash Almashtirish Muayyanlashtirish Belgilash Tushuntirish	Ko'chirish Qayta ishlash Namoyish etish Izohlash Ochib berish
Foydalanish	Tadbiq qilish Hisoblab chiqish Namoyish etish Foydalanish O'qitish	Aniqlash Amalga oshirish Hisoblash Amalga oshirish Yechish
Tahlil qilish	Keltirib chiqarish Ajrati chiqish Umumlashtirish Turlash Faraz qilish	Oldindan ko'rish Saralash Bo'lib chiqish Tekshirib ko'rish Guruhlash
Sintez	Kashf qilish Umumlashtirish Birlashtirish Rejalashtirish Ishlab chiqish	Tizimlash Birlashtirish Barpo etish Tuzish Loyihalash
Baholash	Tashhislash Isbotlash O'lchash Asoslash Qo'llab- quvvatlash	Baholash Tekshirish Nazorat qilish Taqqoslash Solishtirish

Pedagogik texnologiya asosidagi muayyan darsning loyihasini tuzish ketma-ketligi quyidagicha tavsifa qilinadi:

- o'quv predmetining ishchi dasturiga asosan o'qituvchining o'quv va tarbiya maqsadlarini shakllantirish;

- tayanch o'quv savollarini bloklarga ajratish (2 soatlik darsga 2-5ta);

- har bir o'quv savoli bo'yicha o'quvchilarning vazifalarini shakllantirish, unda quyidagilar ifodalanadi: 1) O'quvchi maqsadga erishgandan so'ng qiladigan hatti-harakati bilan tasvirlanuvchi fe'li orqali uxshash o'quv maqsadi shaklida yoki 2) B.Blum taksonomiyasi o'quv maqsadlarining asosiy tushunchalari (bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, majmualash, baholash) shaklida;

- har bir vazifa bo'yicha shug'ullanish va mashqlar uchun o'quv materiallarini mustahkamlashni ta'minlovchi vazifalar (savollar, masalalar, test topshiriqlari) tuzish (odatda baholanmaydi);

- har bir tayanch o'quv mavzusi bo'yicha tarkibida og'zaki, yozma test savollari bo'lgan yakuniy nazorat topshiriqlari majmuini tuzish, ushbu majmua mavzularini mahsuldor va namoyish darajasida o'zlashtirilganligini baholay olish zarur;

- ko'zlangan maqsadga kafolatli erishuvni ta'minlovchi ishchi dasturini, o'qituvchi va o'quvchi maqsadi hamda nazorat savollariga mos ravishda dars mazmunini ishlab chiqish;

- o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining uzviyligini ta'minlagan holda darsning borishini loyihalash (asosiy joylarini);

O'qitishning noan'anaviy modellari

O'qitishning noan'anaviy modellarini 3 ga ajratish mumkin:

- hamkorlikda o'qitish modeli;

- modellashtirish;

- o'rganishning tadqiqot modeli.

Bu modellar asosan o'quvchi shaxsiga qaratilgan bo'lib, ularni markazda o'quvchi turgan ta'lim modellari deb ataladi.

Modellashtirish - real hayotda va jamiyatda yuz berayotgan hodisa va jarayonlarni ixchamlashtirilgan va soddalashtirilgan ko'rinishini (modelini) darsxonada yaratish va ularda o'quvchilarni shaxsan qatnashishi va faoliyati evaziga ta'lim olishini ko'zda tutuvchi metod.

Hamkorlikda o'rganish modeli - o'quvchilarning mustaqil guruhlarda ishlashi evaziga ta'lim olishini kuzda tutadigan metod.

O'rganishning tadqiqot modeli - o'quvchilarni muayyan muammoni echishi uchun mo'ljallangan, mustaqil tadqiqot olib borishini ko'zda tutuvchi metod.

Ta'lim usullarining samaradorligi

Verbal (og'zaki) o'quv usullaridan foydalanilganda (ma'ruza hikoya, tushuntirish) o'quvchilar ma'lumotning 5% ini eslab qolishadi.

Kitob o'qish ma'lumotning 10% ini saqlab qolishga imkon beradi, videofilm, rasm, ko'rgazmali qurollarni ko'rish, ko'rgan ma'lumotlarni 20% ni o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Loyihalash usuli va ishbilarmonlik o'yini eng samarali hisoblanadi, buning natijasida o'quvchilar ongida ma'lumotning 75% i saqlanib qoladi. O'quv-amaliy mashg'ulotlarning o'quvchilar

tomonidan olib borilishi undan ham samaraliroq hisoblanadi, bunda 90% ma'lumot o'zlashtiriladi.

O'qitish piramidasi

1. Ma'ruza, doklad	Eshitganimizning 5%
2. O'qish	O'qiganimizning 10%
3. Video, rasm, ko'rgazmalarni ko'rish	Ko'rganimizning 20%
4. Tajribani namoyish qilish	Ko'rgan va eshitganimizning 30%
5. Munozara	Birga muhokama qilganimizning 40%
6. Mashq	O'qigan, yozgan, gapirganlarimiz ning 50%.
7. Ishbilarmonlik o'yini, loyiha	Mustaqil o'qiganlarimizning tahlil qilganlarimizni muhokama, himoya, yozganlarimiz va namoyish qilganlarimizning 75 %.
8. Boshqalarni o'qitish	Boshqalarni o'qitgan narsalarimizning 90% ini.

Buni qo'yidagicha chizmada tasvirlash mumkin:

Aqliy hujum (Breynshtorming)

Aqliy hujum-g'oyalarni generatsiya qilish usuli. Qatnashchilar birlashgan holda qiyin muammoni yechishga harakat qiladilar: uni yechish uchun shaxsiy g'oyalarni ilgari suradilar (generatsiya qiladi). U ishtirokchilarni o'z tasavvurlari va ijodlaridan foydalanishga

rag'batlantiradi. «Aqliy hujum»ning vazifasi kichik guruhlar yordamida yangi-yangi g'oyalarni yaratishdir. Bu usul muammoni hal qilayotgan kishilarning ko'proq aql bovar qilmaydigan va hatto fantastik g'oyalarni yaratishga undaydi. G'oyalar qancha ko'p bo'lsa. Ularning hech bo'lmaganda bittasi ayni muddao bo'lishi mumkin.

«Aqliy hujum»ning qoidalari:

1. Fikr va g'oyalar hech qanday cheklanmagan holda iloji boricha qattiqroq aytilishi lozim;
2. Bildirilgan fikr va g'oyalar takliflar berish to'xtatilmaguncha muhokama qilinmaydi, baholanmaydi;
3. Bildirilgan har qanday g'oya va fikrlar hisobga olinadi;
4. Qancha ko'p g'oya va fikrlar bildirilsa shuncha yaxshi;
5. Bildirilgan g'oya va fikrlarni to'ldirish va yanada kengaytirish mumkin;
6. Barcha aytilgan takliflar yozib boriladi;
7. Takliflarni bildirish uchun vaqt aniq belgilanadi.

Bu usul barcha funksiyalarni bajaradi: lekin uning asosiy vazifasi-muammoni mustaqil tushunish va yechishga ta'lim oluvchilarning motivatsiyasini uyg'otishdan iboratdir.

Aqliy hujum usulining texnologik xaritasi.

Ish bos- qichlari va mazmuni	Faoliyat	
	O'qituvchi	O'quvchi
1-bosqich Tayyorlov	Mavzuni aniqlaydi, maqsadni natijalarni, baholash mezonini shakllantiradi	
2-bosqich Kirish	Mavzuning maqsad, natija va baholash mezonini e'lon kiladi. Aqliy hujum usuli maqsadni amalga oshirish usuli ekanligini tushuntiradi. Berilgan muammoni bayon qilib, boshlash to'g'risida buyruq beradi.	
3-bosqich G'oyalarni kiritish	G'oyalarni magnitafon yoki videolentaga, qogoz varag'iga yoki doskaga yozib olishni taklif qiladi.	Muammoni yechish bo'yicha g'oya va takliflar haqida mulohaza yuritadilar.
4-bosqich Tahlil	Taklif qilingan baholash mezonlaridan kelib chiqqan holda ilgari surilgan g'oyalarni tahlil qilishni tashkil etadi.	Bildirilgan g'oyalarni, takliflarni guruh bo'lib tahlil qiladilar. Eng qulay va maqsadga muvofiq-larini aniqlaydilar.
5-bosqich Yakun ya- sash, tahlil va baholash	O'quvchilar tomonidan amalga oshirilgan faoliyatga yakun yasaydi, tahlil qiladi va baholaydi.	O'z-o'ziga baho berishlari mumkin

Pinbord usuli

(inglizchadan: “pin” - mustahkamlash, “board” - doska)

Bu o'qitish usulining mohiyati shundan iboratki, unda munozara yoki o'quv suhbatini amaliy usul bilan bog'lanib ketadi. Uning afzallik funksiyalari - rivojlantiruvchi va tarbiyalovchi vazifadir: o'quvchilarda muloqat yuritish va munozara olib borish madaniyati shakllanadi, o'z fikrini faqat ogzaki emas, balki yozma ravishda bayon etish mahorati, mantiqiy va tizimli fikr yuritish ko'nikmasi rivojlanadi.

Munozara (Muhokama) uslubi

Ko'p hollarda seminar mashg'ulotlari orada o'qituvchi monoglari bilan bo'linadigan talabalar monoglari shaklida o'tadi, qolgan o'quvchilar esa shu paytda zerikib o'tiradilar. Shuning uchun darsda Munozara usulini qo'llash barcha o'quvchilarning faolligini oshirib, zerikishlarga yo'l qo'ymaydi.

«Munozara»ni o'tkazish usuli:

1. Yetakchi munozara mavzusini tanlaydi va qatnashuvchilarni taklif qiladi;

2. Yetakchi qatnashuvchilarga muammoni «Aqliy hujum» masalasini beradi va uni o'tkazish tartibini belgilaydi;

3. «Aqliy hujum» vaqtida bildirilgan g'oya va fikrlarni yozib borish uchun kotib tayinlanadi. Bu bosqichda guruh qatnashchilarining har biri o'z fikrini bildirishiga sharoit yaratiladi;

4. Yetakchi ikkinchi bosqichga o'tishdan avval qisqa tanaffus e'lon qiladi. Ikkinchi bosqichda bildirilgan fikr va g'oyalarni guruhlashtirib, ularni tahlil qilishga o'tiladi;

5. Tahlil orqali qo'yilgan vazifani eng maqbul yechimini topishga harakat qilinadi.

O'qituvchi munozara paytida quyidagi savollarni berishi mumkin:

- Siz misol keltira olasizmi?
- Nahotki! Nima uchun?
- Demak, siz Lolaning fikriga qo'shilasiz?
- Siz meni emas, Akbarni ishontirishingiz lozim!
- Sizning xayolingizga _____ ekanligi to'g'risidagi fikr kelmadimi?

O'quvchilar fikrlari qanday bo'lishidan qat'iy nazar, unga munosabat bildirishga shoshilmaslik munozara yuritishning qat'iy qoidasi bo'lib hisoblanadi. Shu bilan birga o'qituvchi fikrlarning mantiqsizligiga, yaqqol qarama-qarshi, asossiz fikrlarning bildirilishiga ham yo'l qo'ymasligi lozim. Odobli luqma bilan fikrlarning asoslilikini, aytilgan yoki qo'llab-quvvatlangan fikrning to'g'riligini oydinlashtirib, ularda aytilgan g'oyaning mantiqiy oqibati to'g'risida fikrlashga qiziqish uyg'otish zarur.

Muzyorar

Ko'pchilik odamlar notanish vaziyatda (yangi sinf yoki yangi maktabda, kursning boshlanishida) bo'lganlarida o'zlarini jar'atsiz sezishadi. Ko'pincha bir-birlarini bilishmaydi. Agar hech bo'lmaganda bir kishi bilan tanish bo'lsalar, ular birga bo'lishadi. Shuning uchun o'qituvchi (yoki boshlovchi) o'quvchilarga o'zlariga ishonch hissiyotini beradigan do'stona muhitni va ular o'zlari o'rganishlari kerak bo'lgan narsaga diqqatlarini qarata oladigan vaziyatni yaratishi kerak. Bunda Muzyorar usulidan foydalanish mumkin. Bu ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchilar o'rtasidagi <to'siq>ni yo'qotishga qaratilgan usul.

Muzyorarga quyidagi misollarni keltirish mumkin:

1. Taqdim etish.

O'quvchi yoki ishtirokchilardan ular o'zlarini tanishtirishlari va o'zlari to'g'risida muayyan axborot berishlari so'raladi. Ular taqdim etgan axborot saylanmasi sinf yoki kurs xususiyatiga bog'liq. Bu quyidagilar bo'lishi mumkin:

- ism-sharifi;
- yashash joyi;
- qiziqishi;
- fanlarga munosabati.

Bu axborot jadval shaklida katta qog'oz varag'iga yozib jamlansa yaxshi bo'ladi.

Bu usul kam vaqtni oladi (har o'quvchiga 1-2 minut), biroq undan 30 kishidan ko'p guruhlarda foydalanib bo'lmaydi.

2. Intervyu.

Bir-birlarini yaxshi tanimaydigan juftliklar tuzilib, ularga tanishib olishlari uchun 5-7 minut vaqt beriladi. So'ng juftlikning har bir a'zosi butun guruhga o'z sherigi to'g'risidagi ma'lumotlarni biror qiziqarli faktni qo'shgan holda taqdim etadi.

Bunda guruhdagi har bir kishi bitta odam bilan tanishishi kafolatlanadi. Bu usul ishtirokchilarga dadillik hissini beradi, biroq uni 25 kishidan ko'p guruhda qo'llash mumkin emas.

3. Jadvallar.

Har bir ishtirokchiga flomaster va katta qog'oz varog'i beriladi. Qog'oz to'rt qismga bo'linib, har biriga quyidagi axborotni yozish topshiriladi:

- yuqoridagi chap burchakda: o'zingizni bir so'z bilan tasvirlang;
- yuqoridagi o'ng burchakda: nima bilan faxrlanishingizni yozing;
- pastdagi chap burchakda: o'zingiz haqingizda qandaydir bir simi oshkor qiling (bu jiddiy sir bo'lishi majburiy emas, biroq shunday axborot bo'lsinki, u haqda ishtirokchilardan hech kim bilmasin);

- pastdagi o'ng burchakda: o'z xobbingizni chizib bering.

(Jadvalning katakchalarini guruh xususiyatiga qarab o'zgartirish mumkin)

Hamma ishtirokchilar ishni tugatganlaridan keyin ular jadvalni o'ldlarida ushlab zalning o'rtasiga chiqishadi. U yoq- bu yoqqa o'tib ishtirokchilar bir-birlari bilan tanishadilar. Ishtirokchilar o'z ismlarini jadvallarga yozib, ularni devorga ilib qo'yishadi.

Sinkveyn usuli¹

J.Still, K.Meredis, Ch.Templning «O'qish va yozish tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun» dasturida o'quvchi va talabalar faolligini oshiruvchi, ularning tanqidiy fikrlashini o'stiruvchi qator usullar ko'rsatib o'tilgan. Shulardan ayrimlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Sinkveyn- fransuz tilida «5 qator» ma'nosini bildiradi. Sinkveyn- ma'lumotlarni sintezlash (bir butunga keltirish)ga yordam beradigan qofiyalanmagan she'r bo'lib, unda o'rganilayotgan tushuncha (hodisa, voqea, mavzu) to'g'risidagi axborot yig'ilgan holda, o'quvchi so'zi bilan turli variantlarda va turli nuqtai nazar orqali ifodalanadi. Sinkveyn tuzish - murakkab g'oya, sezgi va hissiyotlarni bir nechagina so'zlar bilan ifodalash uchun muhim bo'lgan malakadir. Sinkveyn tuzish jarayoni mavzuni yaxshiroq anglashga yordam beradi.

Sinkveyn tuzish qoidalari:

1-qator: Mavzu bir so'z bilan ifodalanadi (odatda ot tanlanadi).

2-qator: Mavzu ikkita sifat bilan ifodalanadi (2 ta sifat yoziladi).

¹ Xalqaro ochiq jamiyat institutining «Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish asoslari» fanlararo dasturi. T., 13 b.

3-qator: Mavzu doirasidagi hatti-harakatni uchta so'z bilan ifodalanadi (3 ta fe'l yoki ravishdosh yoziladi).

4-qator: Mavzuga nisbatan munosabatni anglatuvchi va to'rtta so'zdan iborat bo'lgan fikr yoziladi (4 ta so'zdan iborat jumla yoziladi).

5-qator: Mavzu mohiyatini takrorlaydigan, ma'nosi unga yaqin bo'lgan bitta so'z yoziladi (mavzuga sinonim so'z yoziladi).

Sinkveymlar quyidagi hollarda juda foydali bo'ladi:

- Murakkab axborotni sintezlash uchun vosita sifatida;

- O'quvchilar tushunchalarining yig'indisini baholash vositasi sifatida;

- Ijodni taqdim etilishining vositasi sifatida.

Sinkveynga quyidagi misollarni keltirish mumkin:

Ta'lim

Uzluksiz, ixtiyoriy (majburiy).

O'rgatadi, yo'l ko'rsatadi, ruhlantiradi.

Hayotdagi eng yorug' chirog'!

Bilim.

Odob

Go'zal, yaxshi

Insonni bezaydi, ulug'likka ko'taradi, yashnatadi.

Inson odobi bilan go'zal.

Axloq

Klaster usuli¹

Klasterlarga ajratish - o'quvchilarga biror-bir mavzu to'g'risida erkin va ochiq tarzda fikr yuritishga yordam beradigan pedagogik strategiyadir. Bu usul ko'p variantli fikrlashni o'rganilayotgan tushuncha (hodisa, voqea)lar o'rtasida aloqa o'rnatish malakalarini rivojlantiradi. «Klaster» so'zi g'ujm, bog'lam ma'nosini anglatadi. Klasterlarga ajratishni da'vat, anglash va mulohaza qilish bosqichlaridagi fikralashni rag'batlantirish uchun qo'llash mumkin. U asosan yangi fikrlarni uyg'otish, mavjud bilimlarga yetib borish strategiyasi bo'lib, muayyan mavzu bo'yicha yangicha fikr yuritishga chorlaydi.

Biror mavzu bo'yicha klasterlar tuzishdan bu mavzuni mukammal o'rganmasdan oldin foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Klaster tuzish ketma-ketligi:

¹ Xalqaro ochiq jamiyat institutining «Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish asoslari» fanlararo dasturi. T., 2002y., 12 b.

1. Katta varog' qog'ozning o'rtasiga yoki sinf doskasiga yoxud yozish uchun foydalanish mumkin bo'lgan sathga «kali» so'z yoki gap yoziladi;

2. Shu mavzuga tegishli deb hisoblangan va xayolga kelgan so'z va gaplar yoziladi;

3. Fikrlar paydo bo'lganda va ularni yozganda fikrlar o'rtasida mumkin bo'lgan bog'lanishlarni belgilash;

4. Fikrlar tugamaguncha yoki vaqt tamom bo'lgunicha xayolga kelgan barcha fikrlar yozilaveradi;

5. Keltirilgan so'z va fikrlar mazmuni va yaqinligiga qarab toifalarga ajratib chiqiladi.

Klaster tuzishda guruhdagi barcha o'quvchilarning ishtirok etishi, shu guruh uchun g'oyalar o'zagi bo'lib xizmat qiladi.

Insert usuli

Insert usuli tushunishni kuzatish vositasidir. Insert - bu o'quv jarayonida o'z anglashini faol kuzatish uchun o'quvchilarga imkoniyat beradigan kuchli vositadir, chunki shunday hollar borki, odam matnni oxirigacha o'qib, u yerda nima yozilganligini eslab qololmasligi mumkin. Bu esa odam nima o'qiyotganini tushunmay, o'qish jarayonida faol bo'lishga qatnashmaydigan va o'z anglashini kuzatmaydigan hollarning misolidir. Insert - bu matn bilan ishlaganda faollikni qo'llab-quvvatlash uchun kuchli vositadir.

O'quvchi matn bilan ishlayotganda bir qator belgilarni qo'yib boradi, ular esa quyidagi ma'nolarni bildiradi:

V - bilganlarimni tasdiqlaydi;

+ - yangi axborot;

- - bilganlarimga zid keladi;

? - meni o'ylantirib qo'ydi.

Matnni insert usulida o'rganganda quyidagi jadvaldan foydalanish mumkin

«V»	« - »	« + »	« ? »
«ha» - o'qiganlaringizdan aniq bilgan yoki bilaman deb o'ylagan ma'lumot	«manfiy» - o'qiganlaringiz, bilganlaringizga qarama-qarashi ma'lumot	«musbat» - o'qiganlaringiz orasida siz uchun yangi bo'lgan ma'lumot	«savol» - o'qiganlaringizdan siz uchun tushunarli bo'lmagan yoki shu haqda ko'proq narsa bilishni istagan ma'lumot

Kubiklar usuli¹

Kubiklar - o'zgartirilayotgan kelajakka asoslanib mavzuni ko'rib chiqishga yordam beradigan o'qitish usulidir. Har tomonlamam fikrlashga (yozishga) yordam beradigan har xil yo'l-yo'riqlar yozilgan kubik ishlatiladi.

Tomonlarining hajmi o'rtacha 15-20 sm bo'lgan qutichaga qog'oz yopishtirib, kubik yasash mumkin. Kubikning har bir tomoniga quyidagi oltita yo'l-yo'riq yoziladi: buni tasvirlang, buni taqqoslang, buni o'zaro bog'lanishini ko'rsating, buni tahlil qiling, buni qo'llang, yaxshi va yomon tomonlarini ko'rsating (dalillar yordamida).

1	2	3	4	5	6
Buni tasvirlang. Narsaga diqqat bilan qarang balki faqat xayolingizda va uni qanday o'rgani-gizni tasvirlang. Ranglari, shakllari, xususiyatlari va hokazolarni	Buni taqqoslang. Nimaga o'xshaydi?	U nimalar haqida o'ylashga majbur qiladi? Xayolingizga nimalar keladi? Bir-biriga o'xshagan yoki farqlanadigan narsalar bo'lishi mumkin (narsalar, odamlar, joylar) Xayolingizga erk bering. Bu narsani siz nima bilan birlashtirishingiz mumkin	Buni tahlil qiling. Uni qanday qilganlari haqida gapiring. (Siz buni bilishingiz shart emas, o'ylab chiqing)	Buni ishlatilg U bilan nima qilishingiz mumkinligi haqida ayting. Uni qanday ishlatish mumkin?	Yaxshi va Yomon tomonlarini ko'rsating (dalillar yordamida) Ishonchli dalillarni topishga harakat qiling. Siz xohlagan barcha dalillarni ishlatilmantiqiy, bema'ni yoki o'rtacha.

«T-chizmalar» usuli

T-chizma munozara vaqtida qo'shaloq javoblar (ha/yo'q, tarafdor/ qarshi) yoki taqqoslash, zid javoblarni yozish uchun universal grafik organayzer hisoblanadi. Masalan, ta'limning an'anaviy va noan'anaviy shakli haqidagi matn o'qilganidan so'ng, birinchi guruh T-chizmani chizib, uning chap tomoniga an'anaviy ta'limning afzalliklarini berilgan vaqt davomida ko'rsatib berishadi. So'ngra shuncha

¹ Xalqaro ochiq jamiyat institutining «Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish asoslari» fanlararo dasturi. T., 2002 y., 11 b.

vaqt ichida bu fikrga qarshi bo'lgan fikrlarni, ya'ni an'anaviy ta'limning kamchiliklarini ko'rsatib o'tishadi.

Ikkinchi guruh xuddi shunday chizmada noan'anaviy ta'limning afzallik va kamchiliklarini tahlil qilishadi. Guruhlarning chizmalari taqqoslanib, so'ngra butun sinf bilan T- chizma tuziladi va muhokama etiladi.

Buni quyidagi shaklda berish mumkin:

Ta'limning an'anaviy shakli		Ta'limning noan'anaviy shakli	
Afzalligi	Kamchiligi	Afzalligi	Kamchiligi
+	-	+	-

Yoki dars turlarini o'tganda har bir dars turidagi o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini quyidagi

T- chizma asosida tahlil etish mumkin:

Yangi bilim berish darsi		O'quv materialini mustahkamlash darsi		Takrorlash va umumlashtirish darsi		Aralash dars	
O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati	O'qituvchi faoliyati	O'quvchi faoliyati

O'quv keyslari haqida tushuncha

O'quv muammoli vaziyat (o'quv keysi) tashkil etishning maqsadi auditoriyada aniq muammoli vaziyatni mavjud imkoniyatlar va tavakkallikni hisobga olgan holda muqobil yechimlarini muhokama qilish orqali qarorlar qabul qilish muhitini yaratishdan iboratdir.

Keys usulini samarali qo'llash o'quv guruhiga muammoli vaziyatni muhokama qilish imkoniyatini berish orqali talabalarining anglash faoliyatini faollashtiradi, o'z bilimi va g'oyasini mujassamalashtirish, muhokama jarayoni va mazmunini kuzatish uchun sharoit yaratadi.

Ma'lumki, o'qitishning dastlabki bosqichlarida talabalar juda ham faol bo'lmasdan o'z fikrlarini ochiq bayon etishga qodir bo'lmaydi. Bunday to'siq talaba uchun qarashlari va fikrlarini guruh yoki o'qituvchi tomonidan tanqidga uchrashi mumkinligidan xavfsiragan holda ma'lum qiyinchiliklar tug'diradi.

Ko'pincha shunday hollar bo'ladiki, o'qituvchi vaqtning tig'izligi tufayli talabalar bilan suhbat-muloqat yoki to'liq savol-

javob o'tkaza olmaydi. Ana shunday hollarda zamonaviy pedagogik texnologiya usullaridan biri bo'lgan keys usuli aynan qo'l keladi.

O'qitish turlari

- Ma'ruza
- Amaliy mashqlar
- Masofadan o'qitish
- Ilmiy tadqiqotlar natijalari muhokamasi
- Yozma nazorat ishi
- Test o'tkazish
- Loyihalash (turli sohalarda)
- Ishbilarmonlik o'yini
- Keys usuli

KEYS- bu...

- yechilishi zarur bo'lgan muammoni qamrab olgan haqiqiy vaziyat ifodasi;

- tinglovchilar tomonidan muhokama qilinishi mumkin bo'lgan va odatda qaror qabul qiluvchi menejer nuqtai nazaridan bayon etilgan vaziyat;

- auditoriyada mavjud imkoniyatlar va tavakkalni hisobga olgan vaziyat bo'yicha qaror qabul qilish muhitini tashkil qilish;

- kelgusida aniq tadqiqotlar o'tkazish uchun manba.

Keys usulining ijobiy jihatlari:

1. Muammoni shakllantirishga yordam beradi.
2. Aniq vaziyatni tahlil qilishga yordam beradi.
3. Aniq muammoni hal etishning turli usullariga oid munozara o'tkazish imkonini beradi.

4. Nazariy bilimlarni amaliyotga qo'llash imkoniyatini yaratadi.

5. Olingan natijalarni boshqa hollarga ham qo'llash uchun zamin bo'ladi.

Tashilot faoliyatining muhim bo'lgan o'zgarishlarini boshqarish imkoniyatini beradi.

Keys usulidan foydalanish yo'nalishlari:

- ta'lim;
- huquq,
- soliqqa tortish,
- menejment,
- tibbiyot,
- izquvarlik,
- boshqa soha va yo'nalishlar.

Keys turlari:

1. Taktika keyslari,

2. Strategiya keyslari.

O'quv keyslarining turlari:

- mikro (mitti) o'quv keyslari.
- kichik o'quv keyslari.
- Umumiy o'quv keyslari.

Mumtoz keyslar turlari

- Mumtoz (Garvord universiteti) keyslari.
- Haqiqiy ma'lumotlarida biroz xatolik bo'lgan mumtoz keyslar.

- Haqiqiy ma'lumotlarida anchagina xatolik bo'lgan keyslar.

Keyslardan foydalanish usullari:

1. Yakka holda namoyish qilish.
2. Jamoa tomonidan namoyish etish.
3. Guruhlarda muhokama qilish va so'ngra auditoriyada muzokara o'tkazish.

4. Ishbilarmonlik o'yini.

Keyslar bilan ishlash tartibi

- asosiy muammoni aniqlash;
- turli omillarning asosiy muammoga ta'sir darajasini aniqlash;
- asosiy va ikkinchi darajali omillarni ajratish;
- muammoni hal etishning muqobil yo'llarini ko'rib chiqish;
- maqbul yechimni tanlash.

Keys muhokamasi tartibi

Keys muhokama qilishni quyidagi ketma-ketlikda o'tkazish lozim:

1. Keys mazmuni bilan shaxsan tanishish.
2. Kichik guruhlarda muhokama qilish («Sindikata» usuli).
Auditoriyada umumiy muhokama o'tkazish.

Keys muhokamasida e'tiborni quyidagi jihatlariga qaratish tavsiya etiladi:

- qaralayotgan keysning asosiy maqsadini aniqlash;
- keysdagi vaziyatni haqiqiy holatlar bilan taqqoslash imkoniyatini ko'rib chiqish;
- mumkin bo'lgan «tuzoqlar»ni aniqlash, ya'ni ikkinchi darajali masalalarni muhokama qilish, noto'g'ri qarorlar qabul qilish va h.k.;
- auditoriya uchun tushunarsiz yoki noto'g'ri tushuniladigan ma'lumotlarni aniqlash;
- keysda bayon etilgan muammoni yechishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotni aniqlash;

- keysdagi muammon echish uchun oraliq qadamlarni ilg'ab olish;

- muammoni hal etishning muqobil yo'llarini belgilash;
- keys muhokamasi vaqtini aniqlashtirish;
- munozarani tugatish tartibini belgilash;
- yakuniy izohlash va munozara natijasini xulosalash.

Keysni yozishda zarur bo'ladigan ma'lumotlar manbai:

1. Ommaviy matbuot vositalari.
2. Internet.
3. Ayrim korxonalar va tashkilotlar faoliyati to'g'risidagi axborot-tahliliy materiallar (hisobotlar, axborot nashrlari va boshqalar).

4. Aniq korxonalar yoki tashkilotlar, ularning tarkibiy bo'linmalari faoliyat sohasini tadqiq qilish materiallari.

Muammoli vaziyatlarni strategik boshqarish bosqichlari.

Keyslarni tuzishda strategik boshqarishning quyidagi asosiy bosqichlariga rioya etish lozim:

- tashkilot vakolatini aniqlash;
- maqsadlarni belgilash (strategik, oraliq va vazifaviy);
- makro muhit tahlili;
- mikro muhit tahlili;
- ichki imkoniyatlar tahlili, mavjud nizoli vaziyatlarni aniqlashtirish;

- asosiy muammoni ilg'ab olish;
- asosiy muammoni hal etishning muqobil yo'llarini topish;
- mavjud yechimlarning ijobiy va salbiy jihatlarni baholash;
- muammoni hal etishning maqbul variantini tanlash;
- asosiy muammoni hal etish harakati va qabul qilingan variantni amalga oshirish rejasini tuzish.

Yaponiyaning Kayzen usulidan foydalanish imkoniyatlari

- muammoni bartaraf etish imkoniyatlarini ko'rib chiqish;
- muammoni bartaraf etish imkoniyati bo'lmaganida, muammoning salbiy ta'sirini qisman qisqartirish yo'llarini qarab chiqish;
- vaziyatni shunday o'zgartirish lozimki, natijada muammonining salbiy ta'siri imkoni boricha kamaysin.

Vaziyatlar o'zgarishi jarayonini boshqarish (5S tizimi):

(1S) - barcha keraksizlarni yo'qotib, faqat zaruriy vositalar bilan ishlashni maqbul shaklda tashkil etish;

(2S) - barchasini ma'lum tartibda joy-joyiga qo'yish va barcha keraklilarini tezda topish («30 sekund» qoidasi);

(3S) - doimiy kuzatuv va nazorat o'rnatish, natijada esa barchasini «musaffo» holda saqlash;

(4S) - barcha ishlab chiqarish kundalik amallarini samarali foydalanish maqsadida standartlashtirish;

(5S) - xodimlar o'rtasida o'zaro intizomni rivojlantirish.

VI-bo'lim yuzasidan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» gi qonuni. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 yil.
2. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1998 yil.
3. Karimov I.A. «Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori». T., «Sharq», 1997 yil.
4. Karimov I.A. «Ma'naviy yuksalish yo'lida». T., «O'zbekiston», 1998 yil.
5. Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda». T., «O'zbekiston» 1999 yil.
6. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin // «Tafakkur», 1998 yil, 2-son.
7. Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. T., «O'zbekiston», 1994 yil.
8. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., «Sharq» 1998 yil.
9. Bepalko V.P. Pedagogika i progressivnie texnologii obucheniya. M., «Pedagogika», 1995.
10. Bepalko B.P. Slagaemie pedagogicheskoy texnologii. M., 1989 g.
11. Yo'ldoshev J. Yangi pedagogik texnologiya: yo'nalishlari, muammolari, yechimlari // «Xalq ta'limi», 1999 yil, 4-son, 4-11 betlar.
12. Klarin M.V. Pedagogicheskaya texnologiya v uchebnom prosesse. M., 1989 g.
13. Lewy Itross, Bathory Z. The Toxonomy of Educational obyektiv in Continental. Evrop, Univ. of Chikago.1994.P.146-163
14. Mahmudov M. O'quv materialini didaktik loyihalash tizimi // «Pedagogik mahorat», 2002 yil, 3-son, 3-11 betlar.
15. Mahmudov M. Ta'lim natijasini loyihalash // «Pejagogik mahorat», 2003 yil, 1-son, 8-10 betlar.
16. Nazarova T.S. Pedagogicheskaya texnologiya: noviy etap evolyutsii. T., 1999, st.

17. Ochiilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. Ma'ruzalar matni. Qarshi, «Nasaf», 2000 yil.
18. Podlasiy I.P. Pedagogika. Noviy kurs. Kniga 1. M., «Vlados», 2000 g.
19. Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalarning mohiyati // «Xalq ta'limi», 1999 yil, 1-son, 97-102 betlar.
20. Sayidahmedov N. Ta'limda harakatlantiruvchi kuch // «Ma'rifat», 1998 yil, 16 yanvar.
21. Xalqaro ochiq jamiyat institutining «Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish asoslari» fanlararo dasturi. - T., 2002y.
22. Farberman B.L, Musina R.G, Jumaboyeva F.A. Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning zamonaviy usullari. T., 2002 yil.
23. Farberman B.L. Progressivie pedagogicheskie texnologii.- T., 1999.

VII-BO'LIM. PEDAGOGIK AMALIYOT

Pedagogik amaliyotning ilmiy-uslubiy jihatlari

Pedagogik amaliyot bo'lajak pedagoqlarni mustaqil faoliyatga kasbiy tayyorlashda eng muhim bosqichlardan biri sifatida tan olingan.

«Bakalavr» yo'nalishlari bo'yicha talabalar amaliyotini to'g'ri tashkil qilish va o'tkazish, bo'lajak pedagoqlarni tayyorlash sifatini oshirishning eng muhim sharti ekanligi shak-shubhasizdir.

Uslubiy va nazariy tayyorgarlikni chuqurlashtirish va kengaytirish uchun pedagogika oliygohi talabalari pedagogik amaliyotni o'tashlari lozim. Bu ularning mutaxassislikka birinchi qadam qo'yishlari va dastlabki pedagogik mahoratga ega bo'lishlari uchun imkoniyatdir.

Respublika uslubiyat markazi uslubshunoslari M. Mirsagatova, Z.X.Madraximova, X.R.Ro'ziyev va boshqalar «umumiy o'rta ta'lim maktablarida pedagogik amaliyotning samaradorligiga, murakkablashgan talablar asosida, tizimlilik, uzviylik, bosqichma-bosqichlik tamoyillariga muvofiq erishiladi»¹ - deb ta'kidlaydilar.

Pedagogik amaliyotda- o'qituvchilarni tayyorlash tizimini, professional adaptasiyalashuv (moslashuv) jarayonining borishini va tarkibini chuqur o'rganish imkoniyati yaratiladi.

Shu bilan birgalikda tahsil oluvchilar shaxsiyatini shakllantirishga, bilimi va ko'nikmalarini rivojlantirishga, ta'limning progressiv shakl va yo'nalishini, hamda uslub va vositalarni qo'llagan holda darsdan tashqari mashg'ulotlar va tarbiyaviy ishlarni tashkillashtirishga zamin yaratiladi.

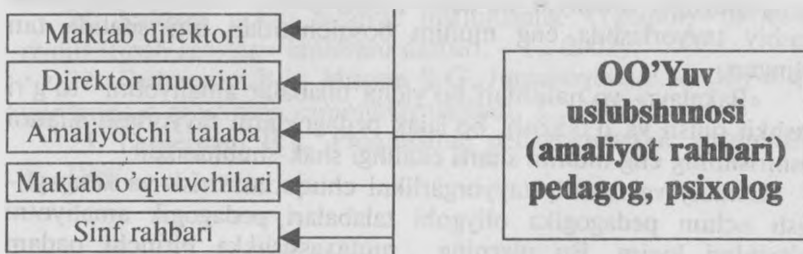
Talabalar amaliyotini tashkillashtirishida quyidagi shaxslar doirasi o'zaro hamkorlikda harakat qiladilar: OO'Yu professor-o'qituvchilari, talabalari, uslubshunoslari, maktab o'qituvchilari, maktab ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosarlari.

Barcha bosqichlardagi pedagogik amaliyotga rahbarlik institut professor-o'qituvchilari, maktab rahbarlari tomonidan amalga oshiriladi.

¹ Pedagogik amaliyot. Mirsagatova M. va boshqalar. - T., 2002, 43 b

Pedagogik amaliyotning birinchi haftasida talabalarning kommunikativ aloqalari shakllanishi bilan bir qatorda, o'zini o'qituvchi va tarbiyachi rovida his qila olish imkoniyati tug'iladi.

Amaliyot o'tayotgan talabalar uchun quyidagi ko'p tarmoqli kommunikativ bog'lanishlar tizimi umumiy ta'sir ko'rsatishi va ijobiy natijalar berishi mumkin. Bu hamkorlik tizimida OO'Yu uslubshunosi kommunikativ aloqasining sxemasi quyidagicha ko'rinishga ega:

Bu hamkorlik bog'lanishlar asosida amaliyotning 1-tanishuv haftasida har bir ishtirokchi faoliyati va ularning uzviy bog'liqligi quyidagicha ahamiyat kasb etadi:

1. OO'Yu uslubshunosi- amaliyot rahbari institutda amaliyotchi talabalar bilan «Amaliyot oldi konferensiyasi» ni tashkil etadi, institut buyrug'i asosida talabalarni maktablarga berkitish va ularni zarur me'yoriy hujjatlar bilan ta'minlaydi.

2. Maktab direktori amaliyotchi talabalarni guruhlariga taqsimlash va maktab tomonidan rahbar tayinlash to'g'risida buyruq chiqaradi.

3. Direktorning o'quv ishlari bo'yicha muovini- talabalarning malakali o'qituvchilar darsiga qatnashishini tashkil etadi, ularni o'qituvchilarga berkitilishini amalga oshiradi.

4. Rejalashtirilgan hujjatlarni tuzishda talabalarga amaliy yordam va maslahatlar beradi.

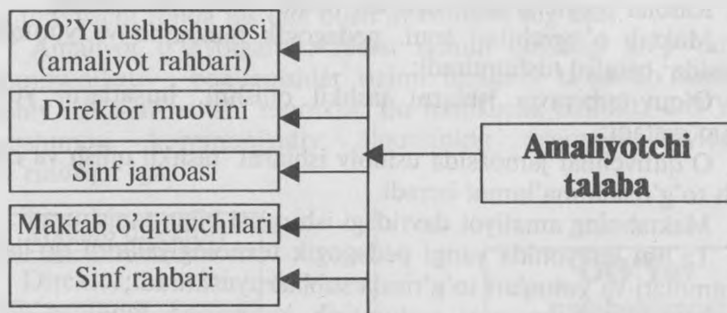
5. Birinchi hafta oxirida amaliyot kundaligi to'ldirilishi, talabalarning shaxsiy ish rejalarini amaliyot davrida uslubshunos va o'qituvchilar tomonidan imzolanishini ta'minlaydi. Bunda alohida e'tibor ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-tarbiyaviy ishlarga qaratilishi lozim.

Maktab direktorining o'quv ishlari bo'yicha muovini talabalar bilan quyidagi masalalar bo'yicha bir hafta davomida faoliyat olib boradi:

- Maktab tuzilishi tarixi to'g'risida suhbat uyushtiradi;

- Maktab moddiy texnika bazasi, maxsus kabinetlar, pedagoglar faoliyati, vasiy korxonalar haqida aniq axborot beradi;
 - Kasblar bo'yicha mutaxassislar haqida ma'lumot beradi;
 - Maktab o'quvchilari soni, pedagogik muammo va yutuqlar to'g'risida batafsil tushuntiradi;
 - O'quv-tarbiyaviy ishlarni tashkil qilishni, hujjatlarni yuritishni o'rgatadi;
 - O'qituvchilar jamoasida uslubiy ishlarni tashkil qilish va olib borish to'g'risida ma'lumot beradi.
 - Maktabning amaliyot davridagi ish rejasi bilan tanishtiradi;
 - Ta'lim jarayonida yangi pedagogik texnologiyalarini qo'llash muammolari va yutuqlari to'g'risida suhbat uyushtiradi;
 - Maktab ish rejimini tushuntirib kutubxona fondidan foydalanishni tashkil qiladi;
 - Amaliyotchi talabalarni sinf rahbarlari bilan tanishtiradi;
 - OO'Yu uslubshunoslari bilan birgalikda dars jadvallari va darsdan tashqari tadbirlarni rejalashtiradi;
 - Talabalarning pedagogik amaliyoti o'tkazilishini qonuniy rasmiylashtiradi va bu borada maktab buyrug'ini chiqaradi;
 - Talabalar faoliyatini davomatini «nazorat tabelini» yuritadi.
- Amaliyotchi talabaning pedagogik amaliyotidagi faoliyati quyidagi bosqichlarida davom etadi:
- Maktab moddiy texnika bazasi, o'qituvchilar, ularning ish uslubi bilan yaqindan tanishadi.
 - O'quv xonalari ularning moddiy ta'minlangan darajasi, maxsus adabiyotlar kundalik reja, istiqbolli- mavzuiy reja, o'quv dastur va rejalar bilan tanishadi.
 - Hujjatlar, ma'naviy- tarbiyaviy ishlar rejalari, sinf rahbarlarining ishlari bilan tanishadi, tarbiyaviy ish rejasini tuzadi.
 - Maktabda faoliyat ko'rsatadigan pedagogik kengash, uslubiy komissiya va boshqa uslubiy organlarning ishida ishtirok etadi.
 - Fanlar dasturlarining alohida mavzulari buyicha qo'llanmalar, ishlab chiqarish, kompleks uslubiy ta'minotli dars tuzadilar o'qitish vositalarini tayyorlaydilar.
 - Ilg'or pedagoglar tajribasini o'rganadilar ilmiy tadqiqot ishlarini olib boradi.
 - O'zining pedagogik faoliyati natijalarini nazariy asoslari- yakuniy hisobotini yozadi.

Amaliyotchi talabanning kommunikativ aloqasi:

Pedagogik amaliyotning tarkibi, maqsad va vazifalari

Hozirgi kunda jamiyatimizda yetuk mutaxassis kadrlarni tayyorlash masalasiga alohida ahamiyat berilayotgan ekan oliy ta'lim muassasalarida o'tkaziladigan malakaviy pedagogik amaliyotning o'rnini ham o'ziga xosdir. Oliy ta'limning me'yoriy hujjatlarida amaliyotga shunday ta'rif beriladi: «malaka amaliyoti - o'quv jarayonining nazariy bilimlarni mustahkamlash, amaliy ko'nikma va o'quv hosil qilish, ta'lim dasturining ma'lum (yakuniy) qismidagi mavzu bo'yicha materiallar to'plash bo'yicha o'tkaziladigan bir qismidir».

Pedagogik amaliyot bo'lajak pedagoglarni mustaqil faoliyatga kasbiy tayyorlashda eng muhim bosqichlardan biri sifatida tan olingan. Bakalavr yo'nalishidagi talabalarning pedagogik amaliyotlari uchun 504 soat ajratilgan, bu o'n to'rt hafta davom etadi.

Talabalar o'quv amaliyotini o'rta maktablarda o'tadilar. Bu amaliyot talabalarning mustaqil ishlash qobiliyatini rivojlantirish, pedagogik faoliyat bilan amalda yaqindan tanishishga yo'naltirilgan.

Pedagogik amaliyotning maqsadi:

- Institutda olingan bilimlarni amaliyotda qo'llashga zamin yaratish, mazkur bilimlarning o'quv-tarbiyaviy, ilmiy- tekshirish va metodik ishda qo'llanilishini amalda kuzatish va talqin qilish;
- Mutaxassislikka doir fanlardan dars berish tajribasini o'rganish;
- Pedagogika va dars berish metodikasi fanlaridan davlat attestatsiyasiga amaliy tayyorgarlik ko'rish;
- O'quvchilar psixologiyasini o'rganish tajribasini oshirish.

Pedagogik amaliyotning asosiy vazifalari:

1. Sinf rahbari tarbiyaviy ishlarining shakli va uslublari bilan keng tanishish, o'quv sinflarida turli tarbiyaviy tadbirlarni o'tkazish tajribasini oshirish.

2. Zamonaviy pedagogika va uslubiyotning yutuqlarini qo'llagan holda turli xil o'quv mashg'ulotlarini o'tkazishga doir, boshlang'ich ko'nikma va malakalarni hosil qilish.

3. Ilmiy tekshirish ishlarining ko'nikma va malakalarini shakllantirish.

4. Mavjud normativ va tavsiyanomalarga asoslangan holda turli xil o'quv-uslubiy hujjatlarni tuzish ko'nikmalarini hosil qilish.

Pedagogik amaliyot jarayonida talabalar o'qituvchining asosiy ishini bajaradilar, sinf rahbariga yaqindan yordam beradilar, o'quv muassasasining o'quv-uslubiy va tashkiliy-uslubiy ishlarida to'liq qatnashadilar, psixologik-pedagogik kuzatish va tekshiruv ishlarini olib boradilar, maktab ijtimoiy hayotida ishtirok etadilar. O'quv-tarbiyaviy ishlarni olib borish uchun amaliyotchilar sinflarga berkitiladilar.

Amaliyotning birinchi haftasi talabalar uchun moslashish haftasi bo'lib hisoblanadi. Talaba o'quv yurti, uning an'analari, pedagogik jamoa, sinf o'quvchilari bilan tanishadi. O'qituvchilarning ish dastur va rejalarini o'rganadi, darslarni kuzatadi. Shu davr ichida amaliyot jarayonida bajaradigan ishlarining rejasini tuzib, tasdiqlatib oladi.

Pedagogik amaliyot davrida tarbiyaviy ishlar

Hozirgi vaqtda respublikamizda qabul qilingan «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»dagi asosiy vazifalardan biri barkamol shaxsni tarbiyalashdir. Tarbiyaviy ishlarni yuqori darajada olib borish uchun pedagogik sohada o'qiyotgan talabalar pedagogika fanidan mukammal bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi kerak.

Ma'ruzalarda talabalarning bilimi shakllanadi, amaliy mashg'ulotlarda pedagogika fani bo'yicha nazariy bilimlari mustahkamlanadi va pedagogik amaliyot davrida ularning tarbiyaviy jarayonni rejalashtirish va uni o'tkazish, pedagogik ta'sir ko'rsatish va o'zaro harakatlarni amalga oshirish, optimal vositalarni tanlash, o'z-o'zini boshqarish, o'quvchilar shaxsining kasbiy yo'nalishini shakllantirish bo'yicha pedagogik malakalari shakllanadi.

Talaba o'quv ishlari (amaliy va nazariy mashg'ulotlar)ni olib borar ekan, u tarbiyachi vazifasini ham bajaradi va tarbiyaviy ishlarda faol qatnashadi. Amaliyotchi talaba sinf o'quv rahbari

sifatida siyosiy, axloqiy, mehnat, iqtisodiy, estetik, jismoniy va ekologik muammolar bo'yicha darsdan tashqari tarbiyaviy ishlarni rejalashtiradi va tashkil qiladi, Amaliyotchi tarbiyaviy ishlarni o'quvchilar guruhining rivojlanganlik darajasi va ularning yosh va individual xususiyatlaridan kelib chiqqan holda olib boradi, shunga muvofiq holda turli tarbiya metodlari va ularning shakllarini qo'llaydi.

Pedagogik amaliyotning xususiyati shundan iboratki, bunda talabalar «o'qituvchi- tarbiyachi» sifatida kasbiy faoliyatning real muammolari doirasiga kiritiladi, «o'qituvchi-tarbiyachi» ishlari-ning real mazmuni va hajmi bilan tanishtiriladi.

Amaliyotchi-talabalarning maktabda tarbiyaviy ishlar bo'yicha asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Sinf o'quv rahbarining tarbiyaviy ishlar rejasini o'rganish;
2. O'quvchilar guruhini o'rganish;
3. O'quvchilar jamoasi bilan tarbiyaviy ish masalasini aniqlash;
4. Jamoa bilan belgilangan tadbirlarni tanlash.
5. Sinf jamoasi bilan ishlash;
6. Sinf o'quv rahbari, pedagog bilan doimiy hamkorlikda bo'lish;
7. O'quvchilarni tarbiyalashga jamoatchilikni jalb qilish;
8. O'quvchilar ishtirokida turli tadbirlar o'tkazish (suhbat, bahs, anjuman, sinf majlisi va boshq.);
9. Sinf o'quvchilarining ota-onalari bilan ishlash: amaliyotchi talaba tomonidan o'quvchilarning oilada tarbiyalanishining aniq shart-sharoitlarini o'rganish, sinf ota-onalar majlisini o'tkazish; ota-onalar o'quvini o'tkazish.

Hisobotga quyidagi tarbiyaviy ishlar kiritilishi lozim:

1. Ikkita tarbiyaviy soat ssenariysi;
2. Bitta guruh yig'ilish bayoni;
3. Bir yillik tarbiyaviy ishlar rejasi (pedagog, sinf o'quv rahbarining 6 oylik ish rejasidan ko'chirib olinishi kerak);
4. pedagog tomonidan tasdiqlangan kundalik;
5. Ikkita tarbiyaviy soat tahlili
6. Albom (unda amaliyot davrida qilingan ishlar natijalari o'z aksini topishi shart),

Tarbiyaviy ishlar bo'yicha maksimal reyting bali 80 bali tashkil etadi.

Bundan: 68,7 dan 80 gacha «a'lo»;

56,8 dan 68 gacha «yaxshi»;

44,8 dan 56 gacha «o'rta» baho qo'yiladi.

Pedagogik amaliyotni tashkil qilish yo'l va uslublari

Bakalavr yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarining pedagogik amaliyoti o'quv rejasiga ko'ra o'n to'rt hafta davom etadi.

Talabalar o'quv amaliyotini o'rta maktablarda o'taydilar. Bu amaliyot talabalarning mustaqil ishlash qobiliyatini rivojlantirish, pedagogik faoliyat bilan amalda yaqindan tanishishga yo'naltirilgan.

Pedagogik amaliyotning maqsadi bo'lib quyidagilar xizmat qiladi:

- Institutda olingan bilimlarni o'quv-tarbiyaviy, ilmiy tekshirish va metodik ishda qo'llanilishi bilan tanishish.
- Mutaxassislikka doir fanlardan dars berish tajribasini o'rganish.
- «Pedagogika» va «Dars berish metodikasi» fanlaridan davlat attestatsiyasiga amaliy tayyorgarlik ko'rish.
- O'quvchilar psixologiyasini o'rganish tajribasini oshirish.

Pedagogik amaliyotning asosiy vazifalari

1. Sinf o'quv rahbari tarbiyaviy ishlarining shakli va uslublari bilan keng tanishish, o'quv sinflarida turli tarbiyaviy tadbirlarni o'tkazish tajribasining yig'ilishi.

2. Zamonaviy pedagogika va uslubiyotning yutuqlarini qo'llangan holda turli xil o'quv mashg'ulotlarini o'tkazishga doir boshlang'ich ko'nikma va malakalarini hosil qilish .

3. Ilmiy tekshirish ishlarining ko'nikma va malakalarini shakllantirish.

4. Mavjud normativ va tavsianomalarga asoslangan holda turli xil o'quv - uslubiy hujjatlarni tuzish va ko'nikma larini hosil qilish.

Pedagogik amaliyot jarayonida talabalar o'qituvchining asosiy ishini bajaradilar, sinf o'quv rahbariga yordamchi bo'lib xizmat qiladilar, o'quv muassasining hamma o'quv uslubiy va tashkiliy uslubiy ishlarida to'liq qatnashadilar, psixologik-pedagogik kuzatish va tekshiruv ishlarini olib boradilar, jamoat ob'yektiv ishida qatnashadilar (amaliyot dasturi va o'quv muassasi ma'muriyatining ko'rsatmasiga asosan).

O'quv va tarbiyaviy ishlari bilan tanishtirish maqsadida amaliyotchi talaba sinflariga berkitiladi. Yordamchi o'quv rahbar sifatida har bir talabaga quyidagi mutaxassis uslubchilar berkitiladi:

a) institutning o'qituvchi-uslubchisi; pedagogikadan, psixologiyadan o'qituvchi;

b) fan o'qituvchisi;

v) talaba biriktiriladigan sinfnin sinf rahbari.

Pedagogik amaliyotning umumiy o'quv rahbarlari bo'lib quyidagi kishilar hisoblanadi:

a) institut tomonidan - fakultet dekani (talabalarning qaysi maktabga borishini, ularning taqsimlanishi aniqlaydi, shuning bilan birga uslubchi va talabalarning ishlarini nazorat qilib boradi);

b) Maktab direktori yoki uning o'rinbosari (talabalarni maktab bo'yicha sinflarga taqsimlaydi, ularga o'quv rahbarlik qiluvchi uslubshunoslarni tayinlaydi, talabalarning ish faoliyati va intizomini ko'rib boradi).

Amaliyotning birinchi haftasi talabalar uchun moslanish haftasi bo'lib hisoblanadi. Talaba o'quv yurti, uning an'analari, pedagogik jamoa bilan tanishadi. Ma'muriyat va o'qituvchilar tomonidan talabalar bajarishi kerak bo'lgan topshiriqlar va vazifalar belgilanadi.

VII- bo'lim yuzasidan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni. - T., 1997 y.
2. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. - T., 1997y.
3. Karimov I.A. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T., «Sharq», 1998 y.
4. Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida. - T., «O'zbekiston», 1998 y.
5. Aliyev A. O'qituvchilarning ijodkorlik qobiliyati. - T., «O'qituvchi», 1991 y.
6. Barkamol avlod orzusi. - T., «Sharq», 1999 y.
7. Pedagogik amaliyot. Mirsagatova M. va boshqalar. - T., 2002y.
8. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'tkaziladigan rituallar tizimi. - T., «Fan», 1999 y.
9. O'zbekiston respublikasi Oliy ta'limning me'yoriy hujjatlari. - T., 2001 y.

MUNDARIJA

I-BO'LIM

PEDAGOGIKANING UMUMIY ASOSLARI

Kadrlar tayyorlash milliy modeli va uning mohiyati.....	7
Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirish bosqichlari.....	10
«Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning tuzilishi, unga ko'ra O'zbekistonda ta'lim tizimi va turlari.....	12
O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimov o'qituvchi burchi, mas'uliyati va uning barkamol shaxsni shakllantirishdagi o'rni haqida.....	15
Pedagogika fani, uning vazifalari va jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni.....	16
Pedagogika fanining tushunchalari (kategoriyalari)	19
Pedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqasi va pedagogika fanlari tizimi.....	22
Pedagogika fanining ilmiy-tadqiqot metodlari (usullari)	25
3 Shaxs rivojlanishi va unga ta'sir etuvchi asosiy omillar.....	27
Bola yoshini davrlashtirish va uning pedagogik ahamiyati.....	30
Bo'lim yuzasidan adabiyotlar.....	32

II-BO'LIM

TARBIYA NAZARIYASI VA AMALIYOTI

Tarbiya jarayoni, uning mohiyati va vazifalari.....	33
Prezident I.A.Karimov asarlarida ma'naviy-axloqiy tarbiyaning talqin etilishi.....	35
Mustaqil O'zbekiston rivojlanishining ma'naviy-axloqiy negizlari	36
2 Milliy istiqlol mafkurasida komil inson tarbiyasi.....	38
Prezident I.A. Karimov milliy mafkura va unga qo'yilgan talablar haqida.....	40
2 Milliy istiqlol mafkurasini yoshlar ongiga singdirishda ta'lim-tarbiya muassasalari va oilaning roli.....	42
4 Tarbiya qonuniyatlari va prinsiplari.....	44
4 Tarbiyaning maqsadga qaratilganligi va demokratiya qoidasi.....	46
4 Tarbiyada milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi qoidasi..	48
4 Tarbiya metodlari va ularning tasnifi.....	50
Faoliyat jarayonida ijtimoiy xulq tajribalarini shakllantirish usullari	54
Rag'batlantirish va jazolash metodlari.....	56
5 O'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish	58

5	Milliy ong va uning tarkibiy qismlari.....	62
	Milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ularning o'zaro bog'liqligi....	64
	Yagona o'quv-tarbiya jarayonida fuqarolik tarbiyasi.....	66
	O'quvchilarni fuqarolik ruhida tarbiyalashda davlat ramzlaridan foydalanish	67
	O'quvchilarni vatanparvarlik va banalmilal ruhda tarbiyalash.....	68
	Huquqiy tarbiya berish yo'l va shakllari.....	70
	O'quvchilarning iqtisodiy va mehnat tarbiyasi.....	73
	O'quvchilarga iqtisodiy tarbiya berishda Prezident I.A. Karimov asarlaridan foydalanish.....	75
	Axloq va axloqiylik haqida mutafakkirlarning qarashlari.....	77
1	O'quvchilar ma'naviy axloqiy tarbiyasining mazmuni.	79
	Axloqiy tarbiyani amalga oshirish yo'llari.....	79
	O'quvchilarga ekologik tarbiya berish shakl va yo'llari.....	82
8	Sog'lom avlodni tarbiyalashda jismoniy tarbiyaning ahamiyati.....	83
	Jismoniy tarbiya va jismoniy kamolot.....	85
3	O'quvchilarga estetik tarbiya berish mazmuni va yo'llari.....	87
4	Tarbiya jarayonida xalq pedagogikasidan foydalanish.....	89
	Bolalar jamoasini tarkib topish jarayoni va bosqichlari.....	90
	Tarbiyada maktab, oila, jamoatchilik hamkorligi.	92
	Maktabning oila bilan hamkorlik shakllari.....	92
	Tarbiya jarayonida oilaning o'rni.....	94
	«Obod mahalla yili» munosabati bilan mahalla tarbiyachi-pedagogi lavozimining tashkil etilishi, uning vazifalari	98
	Ertalik bayramlarni tashkil etish va o'tkazish.....	99
	Sinf dan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar konsepsiyasi mazmuni va mohiyati.....	101
	Sinf dan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar mazmuni, shakli va uslublari.....	102
10	Sinf rahbari ishlarini tashkil etish va rejalashtirish.....	104
	Sinf rahbari- sinf tarbiyaviy ishlarining tashkilotchisi.....	106
	Adabiyotlar.....	107

III-BO'LIM

DIDAKTIKA - TA'LIM NAZARIYASI

	Ta'lim jarayoni, uning ikki tomonlama xususiyati, tuzilishi (bosqichlari)	109
	O'zbekistonda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari....	113
	Didaktika uning asosiy kategoriyalari.....	114
	Didaktikaning tadqiqot predmeti.....	116
	Ta'lim mazmunini aks ettiruvchi normativ hujjatlar.....	117
	O'quv rejasi.....	119
	O'quv dasturi.....	120

O'quv predmetlari.....	122
Darslik va uning tuzilishi.....	123
O'quv adabiyotlarining shakllari.....	125
Davlat ta'lim standartlari.....	129
Akademik litsey nima-yu, kasb-hunar kolleji nima?	132
Bakalavriyat va magistratura- oliy ta'lim bosqichlari.....	134
Ta'lim qoidalari va ularning aloqadorligi.....	135
Ta'lim va tarbiyaning birligi qoidasi.....	138
Ta'lim metodlari va ularning turlari.....	140
Bilimlarni og'zaki bayon qilish usullari mohiyati.....	142
O'qitishning ko'rgazmali metodlari.....	145
Ta'limning amaliy metodlari.....	146
O'qitishning reproduktiv va muammoli-izlanish usullari.....	147
Maktabda o'quv ishlarini tashkil etishning asosiy shakli dars va unga qo'yilgan talablar.....	149 ✓
Sinf-dars shaklidagi dars turlari va ularning tuzilishi.....	151
O'quv ishlarini tashkil etishning darsdan tashqari shakllari.....	154
Ta'limni tashkil etishning zamoaniy shakllari.....	156 ✓
O'quvchilarni ma'naviy-intellektual rag'batlantirish.....	159
O'quv faoliyati motivasiyasi.....	163
Ta'lim-tarbiya tizimiga rahbarlik qilish prinsiplari.....	166
Bo'lim yuzasidan adabiyotlar.....	167

IV-BO'LIM **PEDAGOGIKA TARIXI**

Prezident I.A. Karimov ta'lim-tarbiya jarayonida ajdodlar merosidan samarali foydalanishning ahamiyati haqida.....	169
Maorif va pedagogika tarixi fan va o'quv predmeti sifatida.....	170
«AVESTO»— eng qadimgi yozma ma'rifiy yodgorlik sifatida.....	172
Sharq uyg'onish davri va unda ta'lim-tarbiya masalalari.....	175
Hadis ilmi rivojida al-Buxoriy va at-Termiziylarning o'rni.....	178
Yusuf xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari, uning ahamiyati.....	180
Beruniyning pedagogik qarashlari.....	183
Abu Ali ibn Sinoning pedagogik qarashlari.....	186
Temuriylar davrida ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar.....	189
Mirzo Ulug'bek va Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik g'oyalari.....	192
Alisher Navoiyning ta'lim-tarbiya to'g'risidagi qarashlari va ularning Ahamiyati.....	194
Jadidchilik harakati namoyondalarining Turkiston maorifi rivojiga qo'shgan hissalar.....	197

Abdulla Avloniyning ma'rifiy-axloqiy qarashlari.....	
Hozirgi bosqichda jahon rivojlangan mamlakatlarida talim-tarbiya tizimi.....	
Bo'limyuzasidan adabiyotlar.....	

V-BO'LIM

PEDAGOGIK MAHORAT

Hozirgi kunda o'qituvchi-murabbiy shaxsiga qo'yilgan talablar.....	
Pedagogik qobiliyat va uning turlari.....	
Pedagogik texnika haqida tushuncha.....	
Pedagogik muloqot va uni boshqarish uslublari.....	
O'quv-tarbiya jarayonida pedagogik muliqotni boshqarish uslublari.....	
Pedagogik nazokat va pedagogik odob axloq.....	
Bo'lim yuzasidan adabiyotlar.....	

VI-BO'LIM

YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Pedagogik texnologiya tushunchasining vujudga kelishi, unga berilgan ta'riflar.....	
Pedagogik texnologiya konsepsiyasining rivojlanish tarixi.....	
Didaktik masalalar va pedagogik texnologiyaning o'zaro munosabati	
Didaktik jarayon pedagogik texnologiya asasiy sifatida.....	
Ta'lim- tarbiyaga an'anaviy va noan'anaviy yondoshuvlar.....	
Ta'limni didaktik loyihalash.....	
O'quv maqsadlari va vazifalarini loyihalash.....	

VII-BO'LIM

PEDAGOGIK AMALIYOT

Pedagogik amaliyotning ilmiy-uslubiy jihatlari.....	
Pedagogik amaliyotning tarkibi, maqsad va vazifalari.....	
Pedagogik amaliyot davrida tarbiyaviy ishlar.....	
Pedagogik amaliyotni tashkil qilish yo'l va uslublari.....	
Bo'lim yuzasidan adabiyotlar.....	

MUNDARIJA	

199
201
204

205
207
209
212

214
215
218

219
222
225
227
229
231
233

253
256
257
259
260

261

Muharrir:

M.Sodiqova

Nashriyot raqami: Z-943. Bosishga ruxsat etildi 28.12.04.
Bichimi 4-A ofset bosma. Ofset qog'oz.
Nashr t. 21,15. Bosma t. 18. Buyurtma №77.
Adadi 500 nusxada. Bahosi kelishilgan narxda.

O'zRFA "Fan" nashriyoti: 700047, Toshkent.
Akad. Ya. G'ulomov ko'chasi, 70.

Abdulla Avloniyning ma'rifiy-axloqiy qarashlari.....	199
Hozirgi bosqichda jahon rivojlangan mamlakatlarida talim-tarbiya tizimi.....	201
Bo'limyuzasidan adabiyotlar.....	204

V-BO'LIM

PEDAGOGIK MAHORAT

Hozirgi kunda o'qituvchi-murabbiy shaxsiga qo'yilgan talablar.....	205
Pedagogik qobiliyat va uning turlari.....	207
Pedagogik texnika haqida tushuncha.....	209
Pedagogik muloqot va uni boshqarish uslublari.....	212
O'quv-tarbiya jarayonida pedagogik muliqotni boshqarish uslublari.....	214
Pedagogik nazokat va pedagogik odob axloq.....	215
Bo'lim yuzasidan adabiyotlar.....	218

VI-BO'LIM

YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Pedagogik texnologiya tushunchasining vujudga kelishi, unga berilgan ta'riflar.....	219
Pedagogik texnologiya konsepsiyasining rivojlanish tarixi.....	222
Didaktik masalalar va pedagogik texnologiyaning o'zaro munosabati.....	225
Didaktik jarayon pedagogik texnologiya asasiy sifatida.....	227
Ta'lim- tarbiyaga an'anaviy va noan'anaviy yondoshuvlar.....	229
Ta'limni didaktik loyihalash.....	231
O'quv maqsadlari va vazifalarini loyihalash.....	233

VII-BO'LIM

PEDAGOGIK AMALIYOT

Pedagogik amaliyotning ilmiy-uslubiy jihatlari.....	253
Pedagogik amaliyotning tarkibi, maqsad va vazifalari.....	256
Pedagogik amaliyot davrida tarbiyaviy ishlar.....	257
Pedagogik amaliyotni tashkil qilish yo'l va uslublari.....	259
Bo'lim yuzasidan adabiyotlar.....	260

MUNDARIJA.....	261

Muharrir:

M.Sodiqova

Nashriyot raqami: Z-943. Bosishga ruxsat etildi 28.12.04.

Bichimi 4-A ofset bosma. Ofset qog'oz.

Nashr t. 21,15. Bosma t. 18. Buyurtma №77.

Adadi 500 nusxada. Bahosi kelishilgan narxda.

O'zRFA "Fan" nashriyoti: 700047, Toshkent.

Akad. Ya. G'ulomov ko'chasi, 70.